

III 13460B

0

322

ISTORIA ROMÂNILOR DIN DACIA TRAIANĂ

DE

A. D. XENOPOL

PROFESOR LA UNIVERSITATEA DIN IAȘI, MEMBRU ACADEMIEI ROMÂNE.
MEMBRU TITULAR AL INSTITUTULUI DIN FRANȚA.

EDIȚIA III-a, revăzută de autor
îngrijită și ținută la curent de

I. VLĂDESCU

CONFERENȚIAR DE ISTORIA ROMÂNILOR LA UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI

„Nu sunt vremile sub cărma omului,
ci bietul om sub vreme!”

MIRON COSTIN.

VOLUMUL VI

LUPTA CONTRA ELEMENTULUI GRECESC

1601 — 1633.

EDITURA «CARTEA ROMÂNEASCĂ», BUCUREȘTI

30.541. — 928.

III 13460B

0

ISTORIA ROMÂNILOR

VOLUMUL VI

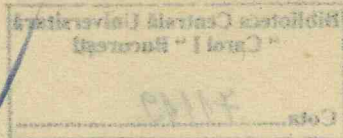
LUPA CONTRA ELEMENTULI GRECESC

1891 - 1928

A. D. Xenopol. Istoria Românilor. Vol. VI

ISTORIA ROMÂNILOR DIN DACIA TRAIANĂ

DE

A. D. XENOPOL

PROFESOR LA UNIVERSITATEA DIN IAȘI, MEMBRU ACADEMIEI ROMÂNE.
MEMBRU TITULAR AL INSTITUTULUI DIN FRANȚA.

EDIȚIA III-a, revăzută de autor
Îngrijită și ținută la curent de

I. VLĂDESCU

CONFERENȚIAR DE ISTORIA ROMÂNILOR LA UNIVERSITATEA D.N BUCUREȘTI

*„Nu sunt vremile sub cărma omului,
ci bietul om sub vremi”.*

MIRON COSTIN.

VOLUMUL VI

LUPTA CONTRA ELEMENTULUI GRECESC

1601 — 1633.

EDITURA «CARTEA ROMÂNEASCĂ», BUCUREȘTI

30.541. — 928.

Biblioteca Centrală Universitară
"Carol I" București

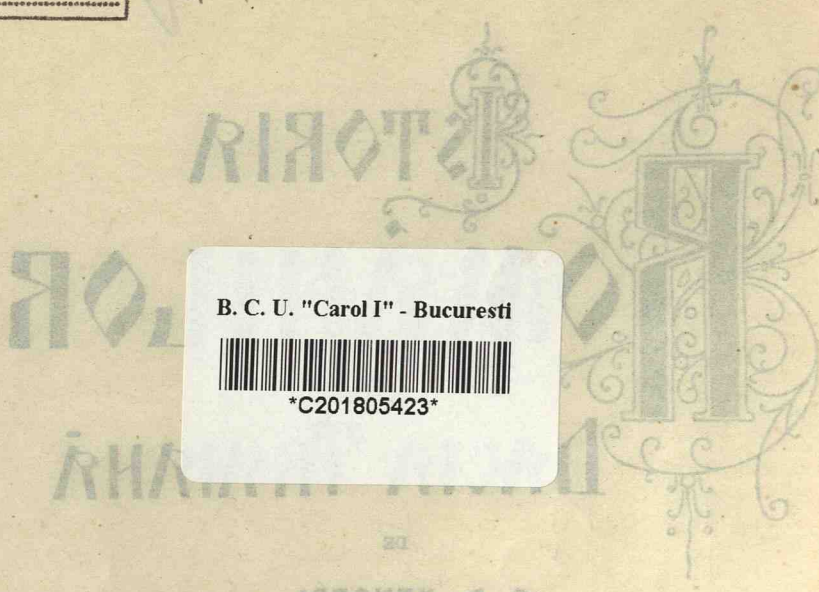
Cota 71149

471

B. C. U. "Carol I" - Bucuresti

C201805423

CONFERINȚA DE ISTORIA ROMÂNIEI LA UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI
I. VLĂDESCU
EDITIA III-a, revăzută de autor.
Ingineria și tehnica la început de mileniu
MEMBRU TITULAR AL INSTITUTULUI DIN FRANȚA
MEMBRU LA UNIVERSITATEA DIN IAGH, MEMBRU ACADEMIEI ROMÂNIE
A. D. XENOPOL
DE

b 674862 (m)
b 573274 (o)

EDITURA "GARTEA ROMÂNIEȘCA", BUCUREȘTI

PREFAȚĂ

Cu volumul acesta al VI-lea începe publicarea volumelor rămase în manuscris.

Deoarece acum se lucrează direct depe originalul autograf am înlăturat controlul trimerilor din note, ceea ce îngreua mult lucrul.

Cum cea mai mare parte a greșelilor dela trimerile din note se datoră corecturilor dela tipar, cred, acest control al manuscrisului n'ar mai fi avut rost.

Copiarea manuscrisului lui Xenopol formează acum una din muncile destul de importante ca timp. Descifrarea, de multe ori, este foarte anevoioasă. Uneori nu s'a putut face decât cu ajutorul mai multora și după intervale de timp.

La multe note s'a dat în manuscris numai indicația lor rămânând a se copia în întregime. Aceasta este partea cea mai ușoară în cazul când, indicația corespunde.

Toate ilustrațiile volumului au fost date de mine. Una sau două le-am găsit și printre hârtiile cari însoțiau volumele manuscris.

Titlul volumului „Lupta contra elementului grecesc” este pus tot de mine, dar rezultă din însăși prefața volumului scrisă de Xenopol.

Am ajuns definitiv la concluzia ca notele mele să fie toate în un singur volum, care va forma al XV-lea, al colecției, împreună cu indicele, tabla de materii, etc. Cele dela volumul IV se vor retipări și completa acolo.

I. VLĂDESCU.

PREFATA

În acest volum nu mai răzbat luptele pentru neatârnare, care ațipesc odată cu Mihai Viteazul. Țările române au primit cu desăvârșire jugul puterii otomane.

Se manifestă însă, în decursul perioadei cuprinsă în el, primele semne ale unei lupte nouă, iarăși seculară, cu o înrâurire streină, acea contra elementului grecesc, care se încuibase cu încetul în aceste țări, mai întâi pe calea religioasă-culturală, apoi și pe cea comercială și politică. În volumul următor vom constata însemnătoarea împrejurare că, paralel cu izbucnirea nemulțumirilor ce s'au pricinuit de domnirea Grecilor, se arată cea întâi licărire a unei culturi a propriului graiu, cultură ce va întâi mai târziu răscularea, la început instinctivă, a simțământului național, limpezindu-l și întărindu-l și pe calea conștiută.

I

MUNTENIA

DELA MOARTEA LUI MIHAI VITEAZUL PÂNĂ LA
MATEI BASARAB

1601 — 1633

1. RADU ȘERBAN ȘI RADU MIHNEA

Simion Movilă, 1600—1602. — Domnia lui Mihai Viteazul încetează de fapt în Muntenia Mare, după bătălia dela Teleajin, în 20 Octomvrie 1600, și în Oltenia după a doua luptă pierdută de el contra lui Simion Movilă, în ziua de 21 Neomvrie acelaș an, după care Mihai apucă calca spre Praga, iar Muntenia începe sub ocârmuirea lui Simion Movilă, care domnește în ea dela sfârșitul anului 1600 până pe la jumătatea lui 1602.

Prin întronarea lui Simion Movilă în Muntenia și readucerea lui Sigismund Batori în Transilvania, pe lângă Ieremia Movilă, care domniă în Moldova, Polonii, ce mai erau prieteni și cu Turcii și prin aceasta erau la dăpost de năvălirile tătărești, ajunseseră stăpânii netăgăduiți la Dunărea inferioară și în sânul Carpaților, eu alte cuvinte asupra întregii întinderi a țărilor românești.

Zamoischi, cancelarul polon, care întrodusese pe Simion în Muntenia, se întoarce în Polonia, lăsând protegitului său 4000 de Poloni și Moldoveni, care pradă țara în chipul cel mai cumplit. „O! săracă țară, exclamă cronicarul, ce au pățit atunci cu Leșii și Moldovenii, că au prădat și au jăcuit toată țara și mănăstiri și boieri și săraci, până ce au luat tot ce au găsit la dânșii”¹⁾! Simion Movilă strică mai multe din ac-

¹ Anonimul românesc, în *Mag. isl.*, IV, p. 301, confirmat prin hrisovul lui Radu Șerban din 29 Maiu 1604, reprodus de generalul P. V. Năsturel, *Lupta de la Ogrelin și Teșani*, în *An. Acad. Rom.*, II, Tom. XXXII, 1910, p. 55 (7): „Simion Vodă cu Leși și Moldoveni multă năpastă rea și moarte au căzut peste toți sârmanii, cu multe jafuri și multe prădări”.

tele făcute de Mihai Viteazul; bună oară restituie moșnenilor din Apele Vii moșia ce le fusese luată domnească de Mihai Viteazul, pentru că nu putuse plăti o dare impusă asupra lor, și apoi fusese dată de el fiicei sale, Florica, de zestre. la măritarea ei cu Preda postelnicul. Simion Movilă ieă dela moșneni, ca preț de răscumpărare, 70.000 de aspri, în loc de cei 50.000 pentru care li se confiscase moșia, în cât vedem că nu dorința de a restatornici o nedreptate împinsese pe Simion Movilă a luă satul Apele Vii din mâinile lui Preda și a-l restitui foștilor săi proprietari, ci setea de bani îmbinată cu dorința de răzbunare²). Despre gândul său dușmănesc contra partizanilor destul de rari ai lui Mihai Viteazul face dovadă uciderea a doi boieri ce păstrau credință fostului domn: Udrea banul Băleanu și Negru clucerul.

Acest sistem de ocărnuire, și mai ales stricarea actelor lui Mihai Viteazul, nu putea conveni familiei Buzeștilor, cari și ei își trăgeau cele mai frumoase ale lor averi tot din acte de pe vremea lui Mihai Viteazul. De aceea, cu toate că doi din frați, Radu și Preda (Stroie rămase credincios până la moartea eroului), după căderea lui Mihai la Teleajin, ca adevărați boieri români, se dăduseră în partea celui mai tare, uitând pe vechiul lor protegitor care-i ridicase și-i înavuțise, văzând încotro tindea ocărnuirea lui Simion, fug peste Olt, adună oaste și-l goneșc din Muntenia. Intrunindu-se apoi cu boierii lui Mihai Viteazul, cari se întornau din Transilvania, după uciderea aceluia, se înțeleg împreună pentru a alege de domn pe Radu Șarban Basarab, care domnește timp de zece ani, dela 1602 până la 1611³. La alungarea lui Simion Movilă din Muntenia contribuise și împrejurarea că Buzeștii se convinseseră în curând că rău făcuseră de a se da în partea Polonilor și a Turcilor, de oarece Nemții ajungând, prin moartea lui Mihai Viteazul, stăpânii Transilvaniei, eră periculos a-i aveă de dușmani.

Radu Șarban, 1602—1611, eră nepotul lui Neagoe Basarab, care pare a fi avut, pe lângă fiul său Teodosie, încă și pe unul Șarban, de oarece Căpitanul ne spune că numele domnului eră Radu, și că de pe tatăl său purtă și numele de Șarban⁴. El se află în tabăra nemțească, unde, în Noemvrie 1601, jură credință împăratului. Basta trimite o oștire în Muntenia, spre a pune în scaun pe proteguitul curței sale. De și această oștire pare a fi repurtat o victorie, în prima ei ciocnire cu acea

² Vezi mai sus asupra acestui sat, v. V. p. 321.

³ Anonimul românesc, în *Mag. ist.*, IV, p. 301—302. Basta scrie Bistrițenilor că „Simion Vodă a trecut înapoi din Țara Românească în Moldova și Iași este în mâna lui Radu Vodă“. Hurm. *Doc.* XV, 2, p. 755—6.

⁴ Căpitanul, în *Mag. ist.*, I, p. 240.

a lui Simion Movilă⁵, totuși Nemții nu izbutesc a scoate îndată pe acesta din scaun, și se pare că ar fi urmat mai multe lupte cu izbândă împărțită, de oarece în 8 Aprilie 1602, Simion Movilă eră încă în Muntenia, și dădea o mulțămită unui boier al său „pentru că s'au nevoit la slujba domniei mele, când s'au rădicat niște hoți cu Radul Vodă asupra domniei mele”⁶. Curând însă după această dată, Simion Movilă este alungat, și Radu Șerban încape în domnia Munteniei. De abia însă se așezase în scaun și se apucase să mai îndrepte desperata stare a țării, rechemând la locuințele lor pe oamenii ce fugiseră în munți⁷, când Simion Movilă revine cu o armată polonă și alungă pe Radu, care trece în Transilvania, împreună cu familia Buzestilor de astă dată toți trei frații căci și Stroe după moartea lui Mihai se dăduse în partea lui Radu contra lui Simion. Mai trec tot acolo și alți boieri cu femeile și copii lor, acei ce se răsculară contra lui Simion și trebuiau să se teamă de răzburarea lui⁸.

1. Radu Șerban

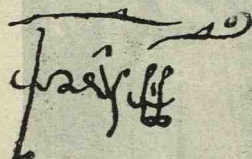
⁵ Basta c. Rudolf 6 Noemvrie 1601. Hurm. Doc., IV, p. 271.

⁶ Documentul se află publicat în Hasdeu, *Cuvinte din bătrâni*, I, p. 113. Vezi și o scrisoare a lui Basta din 5 Martie (24 Febr.) 1602 prin care arăta că a dat lui Șerban arme și praf pentru a trece în Valachia. Iorga, *Studii și Doc.*, IV, p. 130. Asupra luptelor dintre Șerban și Simion vezi mai multe scriori între Basta și Lassota, *ibidem*, p. 133 și urm.

⁷ Anon. rom. în *Mag. ist.*, IV, p. 302.

⁸ Michael Zekel către Rudolf, 28 Februarie 1602 și Stefan Kakas către Zaharia Gaitzkouler, 12 Mart. 1602. Hurm. Doc., IV, p. 290 și 294.

tul pe Radu Buzescu cu o scrisoare care, ajungând la Praga în 19 Martie, Împăratul îi promite sprijinul său și însărcinează pe Basta cu restituirea lui în scaunul lui muntean. În 13 Aprilie 1602 se dă o luptă foarte crâncenă între Radu Șerban și Simion Movilă, luptă ce se răsfiră în două localități apropiete: Ogretin și Teișani. În această luptă în care Radu iese învingător Stroia Buzescu care-l ajutase atât de mult, este rănit și moare în 2 Octomvrie același an⁹. Până prin luna lui Iulie, Simion era din nou alungat, și Radu Șerban reocupase tronul țării, într-o dată în 21 al acelei luni găsim o scrisoare a generalului Basta către Lassota în care îi spune, că „Valacul în acest moment trebuie să fi reîntrat în provincia lui, unde se vede că Simion nu au îndrăznit să-l aștepte“¹⁰. Basta ordonă lui Radu să cadă asupra Turcilor peste Dunăre spre a-i mai detrage dela mersul lor victorios în Ungaria, în care ei izbutiseră a lua cetatea Stuhlweissenburg, în 29 August 1602¹¹. De și Radu Șerban nu putu

2. Io Radul Voevod
[Șerban]

îndeplini aceste dorinți a le Nemților, într-o dată tot pe atunci stăruia la Turci ca să fie confirmat în scaunul Munteniei¹², totuși îl videm cerând în 14 Septemvrie, împreună cu cei trei frați Buzești, ca o mulțămită a slujbelor lor anume ca Împăratul să le dăruiască niște castele din Transilvania¹³. Se mai roagă Radu Vodă ca Împăratul să-i ajute pentru a mântui țara de dușmanii ce o amenințau, să-i trimită bani, oștiri și altele trebuitoare la războiu, după cum fusese cu Mihai Vodă, predecesorul său¹⁴.

În acest timp afacerile din Transilvania se întorsese cu totul în contra Nemților. Sigismund Batori amenință să reentre în țară cu Poloni și Moldoveni, și Moise Sekeli dăduse pe față scopurile sale dușmănești contra dominației germane. Căpitenia

⁹ Rudolf către Radu Vodă, 21 April. 1602, *ibidem*, p. 298.

Toate aceste fapte sunt confirmate de inscripția pusă de jupâneasa Sima Stolniceasa, pe mormântul bărbatului ei Stroia Buzescu în 2 Oct. 1602 și de hrisovul lui Radu Șerban reproduse ambele de Generalul Năsturel în lucrarea citată în nota 1.

¹⁰ Basta către Lassota, 21 Iulie 1602, *ibidem*, p. 307. Ultimul document al lui Simion Movilă, dat după întoarcerea lui în Muntenia, este din 25 Iunie 1602. Hasdeu. *Cuvinte din Bătrâni*, I, p. 119.

¹¹ Instrucțiunile Arhid. Mateiu către Basta 28 Aug. 1602. Hurm. *Doc.* IV, p. 310. Comp. Zinkeisen, III, p. 611.

¹² Mai multe raporturi ale lui Agostino Nani ambasador venețian către dogele din 1602, Hurm. *Doc.*, IV, 2, p. 256—265.

¹³ Radu Vodă către Rudolf, 14 Septemvrie 1602, *ibidem*, IV, p. 318: „ob respectum nostrorum fidelium servitorum castella praedicta ex gratia clementer conferre“.

¹⁴ Radu Vodă către Rudolf, 14 Septemvrie 1602, *ibidem*, p. 319.

ungurească cere chiar și obține un ajutor turcesc contra împăratului. Tot atunci Polonii stăruiau la Turci contra lui Radu Vodă și, făgăduind Sultanului ajutorul lor în lupta cu Nemții, pretindeau dela ei trecerea ambelor Țări române sub supremația lor, și înlocuirea lui Radu Vodă cu Simion Movilă. S'înțelege dela sine cum asemenea amenințare a poziției sale din partea Polonilor, trebuiă să arunce tot mai tare pe Radu Vodă în brațele Nemților, cu atâta mai mult că și familia cea mai însemnată a boierilor de atunci, Buzeștii, deveniseră partizanii cei mai aprinși ai politicei germane. De aceea când Radu Vodă vroi să se dee și în partea Turcilor, spre a dobândi dela ei confirmarea domniei, el fu amenințat că va fi părăsit de boieri, care vor alege un alt Domn supus Impăratului¹⁵.

Iată unde ieșise politica Nemților. Vroiseră a se sluji de Unguri, pentru a scăpa de Mihai Viteazul, și fusese prinși în laț; căci Ungurii îi întrebuițaseră pe dânsii spre a înlătura Domnia Românilui, și acuma îi alungă, vroind să dea Transilvania unui Principe din sângele lor, numescă-se el Batori, Sekeli, sau cum va vroi. Ba ei nu se mulțămiau a provoca amestecul Polonilor, ci chiar pe Turci, dușmanii Creștinătăței îi chemau în Ardeal, aducând ei asupra Germaniei acel pericol, de care se temuse Nemții, că 'l va aduce Mihai. Nemții însă întrebuițează pe Radu Șarban ca pe un simplu instrument al politicei lor, când în contra Turcilor și a Tătarilor, când după cum vom vedea în contra Transilvănenilor. Ei aveau deplină conștiință despre deosebirea dintre Radu Șarban și Mihai Viteazul. Anume cerând Radu Vodă, dela Impăratul, ca să'i dea pe an suma colosală de 480.000 de lei pentru întreținerea armatei plus 10.000 de lei bani pentru masă, consiliul imperial observă „că Mihai Vodă eră Domn al țării și s'ar fi aliat cu Maiestatea sa, pe când Radul ar fi fost pus în Voevodat prin generalul împăratului din Transilvania”¹⁶. De și Impăratul, aprobând părerea camerei aulice, răspunde lui Radu că nu poate să'i dea atâția bani, totuși îi încuviințează 100.000 de taleri ajutor pentru armată, îi trimite un steag de Domnie ca semn de distincție¹⁷, și întărește prin o diplomă, pe Radu Vodă și pe urmașii săi în scaunul Munteniei¹⁸.

¹⁵ Agostino Nani către dogele, 9 April. 1602, *ibidem*, IV, 2, p. 259. Vezi tot acolo o serie de documente care slujesc de bază expunerii din text, p. 256—270. Asupra ajutorului turcesc adus de Moise Sekeli, vezi Basta către Arhid. Mateiu, 23 Sept. 1602, *ibidem*, IV, p. 321. O scrisoare a sultanului Mahmud către Sigismund regele Poloniei, ca să ajute lui Moise Sekeli, 6 Maiu 1603, *ibidem*, p. 340.

¹⁶ Hotărîrea camerei aulice 15 April 1603, *ibidem*, IV, p. 335.

¹⁷ Rudolf II, către Basta, 18 Maiu 1603 și Arhid. Mateiu către Basta 31 Iulie 1603, *ibidem*, p. 341 și 345.

¹⁸ Din 10 Decemvrie 1607 *ibidem*, p. 350.

Și într'adevăr că Radu Vodă merită să atragă asupra lui favorurile curței din Viena. El face imperialilor o slujbă eminentă. Pătrunzând în Ardeal contra lui Moise Sekeli, îl bate și ucide în o luptă crâncenă lângă Brașov, luând dela Turcii ce'l ajutase aice 32 de steaguri, pe care le trimite Impăratului Rudolf. Țăranii români din Transilvania văzând din nou un Domn de neamul lor trecând munții, și crezând că acesta va fi altfel de cum fusese Mihai, se răscoală iarăși în contra nobililor. Dar dacă ei nu fuseseră ajutați de un Domn ce avea în fundul gândului său ideea neatârării, erau să fie plângerile lor băgate în samă, de unul ce venia în Ardeal, cum spunea el singur, ca „slugă jurată a Impăratului german”¹⁹? Basta puțin timp după această luptă se întâlnește cu Radu Șarban în Brașov, spre a pune la cale cele trebuincioase²⁰. Boierii partizanii Turcilor, Polonilor și ai lui Simion Movilă, pribegiți în Moldova, văzând că cu ajutorul tuturor protegutorilor lor nu ajung la nici o ispravă, și mai ales că Turcilor le mergea reu în acest an în războiul lor cu Nemții, atacând fără nici o izbândă cetățile Pesta și Gran²¹, se hotărăsc a cere dela însuș Impăratul Germaniei restituirea lui Simion Movilă în scaunul Munteniei! Neștiind ei că tocmai pe atunci Radu Vodă fusese pus de Impăratul a mijloci o pace cu Tătarii, spre a slăbi astfel puterile Turcilor, ei pâresc pe Radu Vodă la Impăratul, că ar umblă să se împace cu acel popor²². Odată cu această pâră, adresată unui personaj din Austria de pe lângă curtea imperială, aceiași boieri mai trimit și o alta, *scrisă românește*, comisarilor împărătești din Ardeal. După ce boierii descriu în colorii foarte negre starea de sălnicie a Munteniei, în urma prădăciunii comise de Tătari și de Turci, ceea ce i-ar fi silit

¹⁹ Radu Vodă către solii săi, 21 Ianuarie 1604, *ibidem*, p. 364. Intre alte izvoare asupra luptei dela Brașov. Vezi *Socotelile Săbiului*, 1603, Iulie 20 „Fröhliche Tottschaft dass der Zekely Mosis umbracht war und sein ganz Lager geschlagen”. N. Iorga în *An. Ac. Rom.*, II XXIII, p. 272. Comp. trei rapoarte ale amb. venețian către Dogele, 4, 11 și 18 Aug. 1603 în *Hurm.*, VIII, p. 270—271. Cel din 18 vestește moartea lui Sekely.

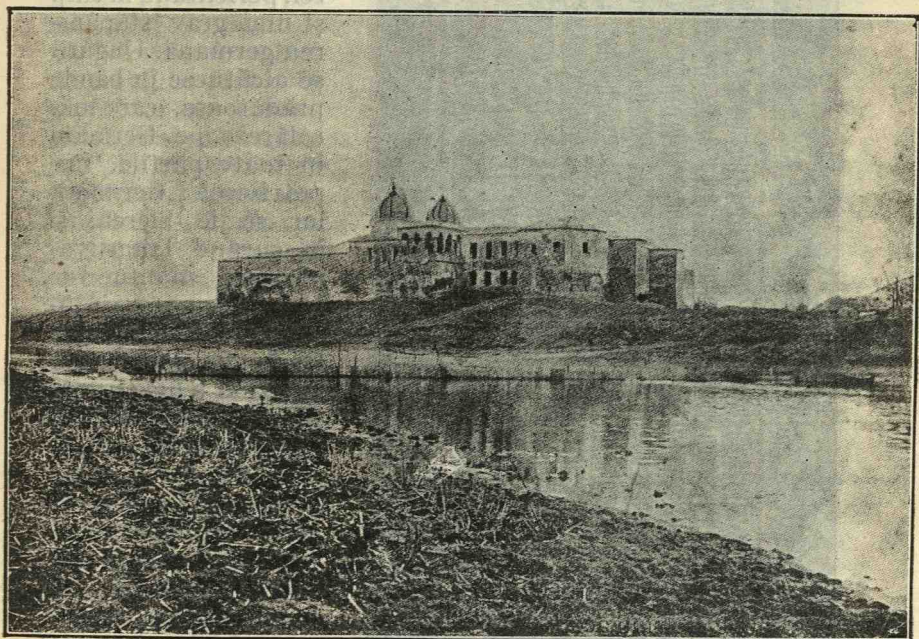
²⁰ Paul de Krauseneck către Nicolau Burghausen, 26 Februarie, 1604. *Ibidem*, p. 370. Asupra acestei întâlniri din Brașov în care se bea mult vin vezi *Socotelile Brașovului* în N. Iorga, *l. cit.* Ist în aneinem Keller auf den Herrn Basta.... und Radul Wayda sind in Wein aufgegangen.

²¹ Zinkeisen, III, p. 612.

²² Vezi tratările de pace urmate între Radu Vodă, comisaril imperiali și Tătarii, între altele în 30 Iunie 1604 *ibidem*, p. 371. Păra boierilor pribegi trimisă din Iași, 25 Iulie 1604, *ibidem*, p. 383, este subsemnată de următorii boieri: „Daniil Daniilovici logofăt, Eftimie mitropolitul, Pavăl Pavlovici logofăt, Ioan Catargiu spatar, Vasilie clucer, Voicu vistier, Cârstea armaș. Andrieș comis, Radu logofăt, Hircan armaș. Nanu postelnic. Simion pitar, Onesiu vornic, ban vornic, Neagoe Meota postelnic, Gheorghie Molă căpitan, Danciu postelnic, Șar-Stanciul armaș, Sărbul clucer, Petru stolnic, Stan părcălab, Neculai ban și alți puse aice”. Exemplarul ungurese al acestei păci, *ibidem*, VIII, p. 277

a-și părăsi ocinile și a căuta scăpare „la acest Domn bun și de casă mare, creștin, Mogilă Voevod”, ei sfârșesc prin a ruga pe comisar să arate „această jalbă a noastră luminatului Împărat creștinesc, și toată răutatea ce se face într’acea țară, ca doară s’ar milostivi luminatul Împărat creștinesc de să scoată pre acei oameni răi ce au pustiit acea țară, și să ne lese preun Domn ce am avut și mai înainte vreme, pre Simion Vodă”²³.

Simion făgăduia în același timp Împăratului chiar tribut, numai să i se dea Domnia Munteniei. Imperialii însă se temeau

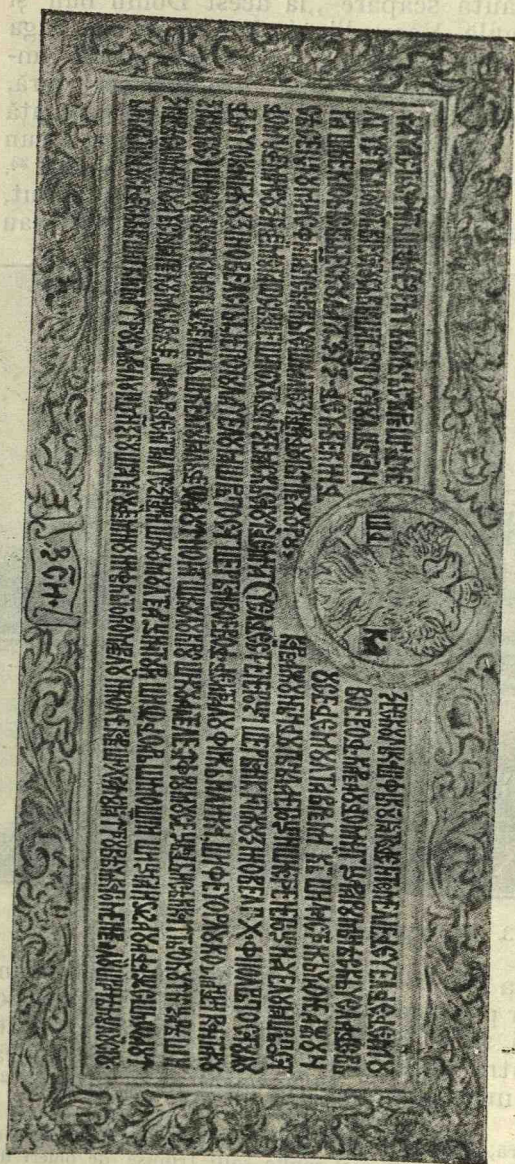

3. Mănăstirea Comana

pe de o parte de opoziția boierilor munteni, dușmani lui Simion; apoi de căderea ambelor provincii române în mâinile Movileștilor „ginte în care nu poți să te încrezi, fiind deprinsă în meșteșugurile turcești”, pentru care erau de părere a se mântui, mai bine Radu, „care nu slujise nimăruî altui până atunci”²⁴.

²³ 1604 fără dată lunară, *ibidem*, p. 405, iscălită de o parte din boierii de mai sus. Toate aceste tratări motivează mai multe solii trimise de boieri din și către Moldova și Muntenia dovedite prin Socotelile Brașovului, N. Iorga (mai sus nota 20) p. 118 (10).

²⁴ Basta către Arhid. Mateiu, 6 Noemvrie 1604, *ibidem*, p. 401. Un document intern întărește dușmănia Buzeștilor contra familiei moldovenești Movilă. Preda Buzescu, banul Craiovei iartă lui Pătru Logofătul birul satului Goesti pentru că-i adusese vestea „cea bună că Ieremia Vodă a murit”. 1605. Doc. dela Radu Șarban în Ghibănescu, Surete și Izvoade, VI, p. 173.

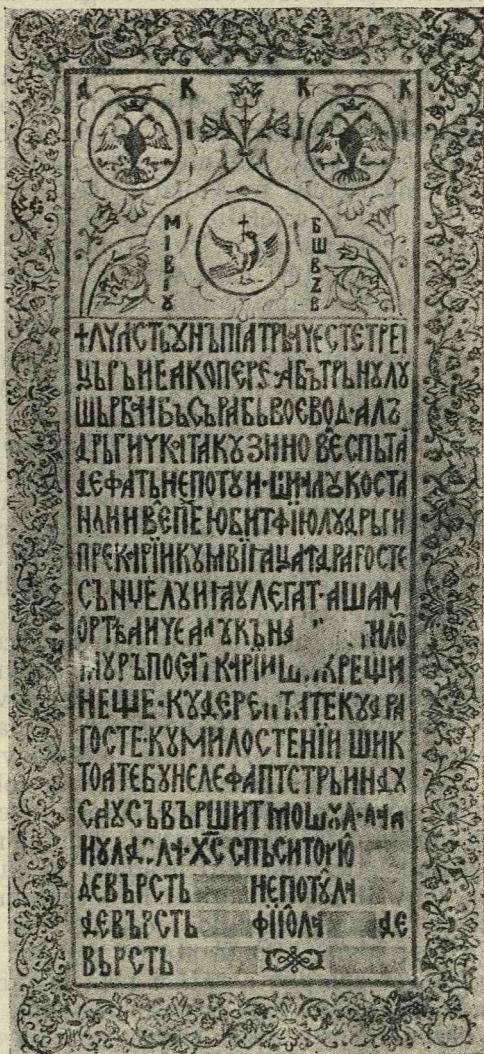
4. Pisania bisericii dela mănăstirea Comana

²⁵ Zinkeisen, III, p. 616.

²⁶ Georgiu Hoffmann și Carol Imhof către Basta, 2 Februarie 1605, *ibidem*, p. 409: „Radulius stindardum a Turcis et Tataris iam accepit, sinceram nihilominus suae Maestatis fidem liberaliter promittens”. Comp Octavian Bon către dogele, 20 Ianuarie 1605, *ibidem*, IV, 2, p. 280.

De abia însă perise Moise Sekeli și alt nobil ungur, care aveâ de mult pretenții la tronul Transilvaniei, Ștefan Boczkai cunoscutul dușman al lui Mihai Viteazul, se răscoală în nordul țării, periclitând în chip și mai grav stăpânirea germană. Ungurii se alcătuesc în bande prădătoare, care măcelăresc pe Germani în toate părțile. Impotrivirea Germanilor scade mereu, și în curând Transilvania se mântue de Nemți, cu tot ajutorul cerut de ei la Radu ; ba chiar Turcii izbutind a lua Granul și Neuhäusel în decursul anului 1605, ei recunosc pe Boczkai de rege al Ungariei²⁵. Radu văzând că Nemții se retrag, se pleacă către Turci, și supunându-se lor, primește dela ei pe cât și dela Tătari câte un steag de Domnie, fără a încetă însă pe de altă parte a jurui credință Nemților²⁶. El încheie și cu Boczkai pace în 1605, și astfel Muntenia care gravitase un moment către Germani, reintră iarăși în stăpânirea tur-

cească și în atârnarea țărilor ce se țineau de acea împărăție. Tot pe atunci tocmindu-se și pacea dela Sitvatorok, între Turci și Germani în 1606, Muntenia putu dobândi ceva răgaz, încetând de a mai fi expusă la vijeliile unui veșnic războiu. După cum spun cronicarii : „oamenii pământului se bucurară, scăpând de robie, de prăzi, de fugi prin munți și de toate groazele și călcăturile oștilor, și toți dau laudă lui Dumnezeu, trecând 5—6 ani cu pace”²⁷. O singură dată fu turburată liniștea Munteniei dela 1605—1609; anume Simion Movilă fiind alungat din Transilvania de cătră Boczkai, după împăcarea acestuia cu Radu, trece la Tătari, pe care izbutește a-i răpezi asupra Munteniei. Radu Vodă însă îi bate în gura Teleajenului, luptă în care Preda Buzescu este rănit și moare în Brașov. Murind Ieremia Movilă și fratele său Simion urmându-i în domnia Moldovei, Radu Șarban scapă de un competitor periculos²⁸. De altfel în acest răstimp aflăm

5. Epitaf la mormântul lui Radu Șarban

²⁷ Constantin Căpitanul, *Mag. ist.*, I, p. 240—241. Aupra t ratat Vezi Socotelile Brașovului în N. Iorga (mai sus nota 20), p. 120 și 128.

²⁸ Octavian Bon către dogele, 12 August 1606, Hurm., *Doc.*, IV, 2, p. 289.

pe Radu Șarban, cultivând prietenia Porței, prin trimiterea unui frumos dar, o caretă cu „coloane de argint coperită cu catifea roșie și ferecată cu vergi de aur, împreună cu șase cai prea frumoși cu harșele tot de catifea roșie²⁹, nu mai puțin prin plata regulată a tributului.

Pacea dela Sitvatorok nu hotăria tocmai punctul de ceartă între cele două împărății, anume cui se cuvine stăpânirea Ungariei și a Transilvaniei, mărul de ceartă între ele. Articolul al IV-lea prevede anume între ambele împărății, că mai ales țara Ungariei, și provinciile acele care din vechime se țin de ea, precum și celelalte State, țări și provincii de lângă mare pe cât și de pe uscat, *care sunt proprietatea ambilor Împărați*, și toate acele țări care sunt a le casei de Austria sau atârână de ea, să fie cuprinse în această pace³⁰.

Acest condominiu dă în curând naștere la nouă neînțelegeri, care atrăgând în ele și pe Principele muntean, aduc căderea lui de pe tronul țării sale. Anume după moartea lui Boczkai în 1606, urmasa Sigismund Racoți 1607, care trece însă prin stăruinți turcești drepturile sale lui Gavriel Batori, partizanul Otomanilor. Partida germană însă susține de candidat pe Valentin Homanai, pe care însuși Boczkai, în lipsă de moștenitori, îl desemnase de urmaș, pe patul său de moarte.

Împăratul Rudolf se hotărășete a combate pe omul Turcilor, Batori, și izbutește a atrage în alianța sa pe Radu Șarban al Munteniei, și pe Constantin Movilă al Moldovei. Gavril Batori aflând de această alianță, după ce iea Săbiul și Brașovul din mâinile imperialilor, își adună toată oastea la baza munților din spre Valachia, și în 30 Decembrie 1610 trece fără veste în Muntenia și alungă pe Radu Șarban, care fuge cu femeea și copilul său adăpostindu-se în Moldova, în luna Ianuar 1611³¹. O cronică contimpurană descrie în colori foarte vii cumplitul jaf și cumplita prădăciune cărora fu expusă atunci Muntenia, din partea oștirilor lui Batori: „nimic nu fu crușat, nici biserici, nici mânăstiri; ele fură prădate nu numai de aurul și argintul lor, ci și de coperemântul lor de plumb. Mormintele fură deschise și icoanele sfinților despoiate de toate podoabele lor. Poporul de jos se află în starea cea mai desperată, fiind nevoit, pe un ger cumplit a rătăci prin păduri, Țăranii ce fură gășiți pe la casele lor, fură tratați în modul cel mai crunt, de Secui și haiduci; prin grele cazne siliți să 'și arăte banii și după aceea tot uciși. Cătră sexul femeesc se comiseră neomeniile cele

²⁹ Octavian Bon către dogele, 26 Iunie 1608, *ibidem*, p. 298.

³⁰ Reproduș de Zinkeisen, III, p. 618.

³¹ Simion Contarini către dogele, 22 Ianuarie 1611, Hurm. Doc. IV, 2,

mai înfiorătoare”³². Batori ocupă Muntenia și vine până în capitala ei, Târgoviștea, cerând de aici la Poartă să i se dea lui Domnia acelei țări³³. Sultanul însă, auzind de fuga lui Radu Șarban, și nevoind să întărească prea mult pe principele transilvan, dă domnia lui Radu fiul lui Mihnea, care pornind către Muntenia, ajunge la Giurgiu; dar nu îndrăznește a înainta mai departe decât dupăce Batori iesă din Muntenia³⁴. Muntenii însă nemulțamiți cu fiul lui Mihnea, „care el însuși era Turc, și al cărui tată fusese Turc”³⁵, ajută lui Radu Șarban a recăpăta scaunul. În luna lui Maiu el iese în slujba sa pe Pătrașcu fiul lui Mihaiu Viteazul, și împreună cu partida imperială din Muntenia, alungă pe Radu Mihnea și pe cisnegiul turc ce vroia să-l așeze în domnia Munteniei³⁶.

Încă de pe când se află Radu Șarban refugiat în Moldova, Împăratul german îl provocase atât pe el cât și pe Constantin Movilă Domnul Moldovei, a încheie un tratat cu dânsul în contra lui Gavril Batori. Tratatul cu Radul este subsemnat în Moldova, în ziua de 20 Februarie 1611 în orașul Roman, unde petreceă Principele muntean³⁷. Reintrând Radu Șarban în Domnia Munteniei, el trimite în mai multe rânduri răspuns la generalii imperiali, între altele în 4 Mai, că este gata de luptă și că să pună în lucrare tratatul încheiet³⁸. Neprimind până la 14 Mai nici un răspuns dela Împăratul, și fiind amenințat din nou de Batori, el trimite în 27 acelei luni în solie la Împăratul Rudolf pe Petru Armanul. Pe de altă parte trimite o ambasadă și la Poartă, spre a cere să i se dea lui Domnia. Trimișii lui sunt primiți întâi de Turci, cu cea mai mare mânie. După ce însă încep a da bani, Sultanul se mai îmblânzește,

³² Auszug aus, Mihael Weiss, *Brevis consignatio tumultuum bellicorum inde ab anno Christi 1610 ambitione et inquietudine Gabriellis Bathori princ. Transmotorum, in Siebenbürgische Quartalschrift, III-ter Jahrgang, 1793, p. 241—264.* Locul reproduș se află sub anul 1610. Compară cele ce spune Mitropolitul Matei al Mirelor în scrierea lui ap. Iorga (mai sus, p. 358 nota 1), p. 192 „prădau prăpădeau, ardeau, chinuiau, puneau cărbuni pe pânțelece oamenilor și-i înăbușeau cu fum și oțeturi foarte acre; scoteau ochii, tăiau mânil și picioarele, jupui au pielea de pe genunchi până la oase”.

³³ Sensus literarum principis Transilv. Gabriellis Bathoris ad imperatorem Turcarum, datae Valachiae Transalpinæ in oppido Tergovistea die 7 Ianuary anno domini 1611, Hurm. *Doc. IV, 2, p. 313.*

³⁴ Simeon Contarini către dogele, 5 Februarie 1611, *ibidem*, p. 312 și un altul din 2 Aprilie 1611, *ibidem*, p. 317.

³⁵ Altă scrisoare din 11 Iunie 1611, *ibidem*, p. 319.

³⁶ Altă scrisoare din 11 Iunie 1611, *ibidem*, p. 320.

³⁷ Tratat din 20 Februarie 1611, *ibidem*, IV, p. 429: „actum in civitate Romania in regno Moldaviae”.

³⁸ Scrisoarea lui Radu Șarban din 4 Mai 1611, *ibidem*, p. 435. Alta din aceeași dată către staturile Ungariei (partida rămasă credincioasă împăratului). p. 436.

având de scop a-i storce pe cât va putea, și apoi a numi tot pe Radu Mihnea Domn în Muntenia³⁹.

Intre aceste Gavril Batori pătrunsese a doua oară în Muntenia de astă dată ajutat de Const. Movilă care nu știm pentru ce se întoarse contra lui Șarban după cum se vede lucrul din un hrisov din 26 August 1611 prin care Const. Movilă dă lui Arpentie Postelnicul „siliștea Dadului pentru 6 cai și 120 de ughi dați lui Ahmet pașa când au trecut în Țara Muntenească cu oaste împotriva Radului Voevod”⁴⁰. Radu Șarban însă de astădată pregătit de luptă, îl respinge până sub zidurile Brașovului, luându-i mai multe steaguri⁴¹, și curând după aceea intră din Ungaria în Transilvania generalul împărătesc Sigismund Forgach, trimis de Împăratul în ajutorul lui Șarban. Radu Mihnea, care se oprise în cetățuia Giurgiului, aflând despre izbânzile rivalului său, trece înapoi Dunărea, și se duce la Ruscium, de unde să aștepte desfășurarea evenimentelor⁴². Forgach, după ce ia Alba Iulia, se coboară mai jos și se unește cu Radu înaintea Mediașului, unde generalul chiamă o dietă, la care vin numai prea puțini nobili, dovadă că majoritatea țării eră cu Batori. Aflând apoi aliații că Secuții ar sta de tot îndoielnici și gata de a trece în partea lui Batori, ei cred de cuviință, înainte de a ataca pe Batori, a se asigura despre partea lor, și pătrund prin țara Bârsei către ei. Brașovul primește ca totdeauna foarte bine armata imperială, și face șefilor ei un împrumut de 12.000 de fiorini. Batori însă care își adunase puterile sale, iese din Săbiu unde stătuse adăpostit până atunci, se iese după aliați, îi bate și-i răspinge în Moldova, în județul Bacăului, unde pe de altă parte o oștire de Turci și de Tătari zdrobește pe Radu Șarban și-i ieă toate tunurile. El fuge în Polonia, iar rămășițele armatei imperiale se retrag pe la mânăstirea Putna, Câmpu-Lung, Suceava, apoi

³⁹ Contarini către dogele din 9 Iulie 1611, *ibidem*, IV, 2, p. 329.

⁴⁰ Ghibănescu, Ispisoace și Zapise, I, 2, p. 56.

⁴¹ Cronica din Mediaș în *Archiv. für sieb. Landeskunde*, III, 1858, p. 87, Barcia cum toto suo exercitu funditur atque profligatur”. O descriere contemporană a unui martor ocular ne arată toate grozăviile unei bătălii din acele timpuri, grozăvii ce astăzi reproduc sub ochii noștri de către un popor ce părea civilizat. Mihail Seybriger spune că „dela Brașov până la Petersburg erau corpurile înșirate unul lângă altul tot felul de oameni de rând. Cărușășii nu mai puteau căra trupurile din cauza duhoarei. S’a numărat până la 12.000. Era vremea scerșului și s’au găsit multe trupuri în grâu. Tălharii însă au răscolit corpurile descompuse pentru a le fura banii și inelele de aur de pe degetele putrezite. Tot Seybriger ne spune că răniți mulți au fost duși la bărbierii din Brașov pentru a-i opera”. N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 122—129. Bătălia s’a dat la 9 Iulie 1611, Sâmbata

⁴² Alta din 20 August 1611, *ibidem*, p. 331.

prin Pocuția și Polonia îndărăpt în Ungaria⁴³. Astfel se sfârșește domnia lui Radu Șarban, în Octomvrie 1611⁴⁴.

Radu Mihnea, 1611—1616, — era fiul cel mai mic al lui Mihnea cel turcit; dar pe când tatăl său împreună cu un frate al său mai mare trecuse la religia mohamedană, Radu fusese ascuns de muma lui „la sfânta Agura la mânăstirea Iverului, și de acolo călugării îl trimiseseră la Veneția unde învăță carte grecească și latinească⁴⁵”. După cronica lui Matei al Mirelor Radu Mihnea învățase și limba arăbească încât cei ce-l ascultau nu credeau că-i de alt neam pentru frumusețile graiului său. Firea îl făcuse pe Radu priceput, așa că dacă nu s'ar fi îndeletnicit cu grijile lumesti, ci s'ar fi dedat culturii literilor, ar fi ajuns un mare filosof⁴⁶.

Această fire mai înaltă a lui Radu nu putuse însă șterge de tot răul nume ce-l moștenise dela tatăl său cel turcit.

Radu Mihnea fusese rânduit de Turci încă din Ianuarie 1611 a înlocui pe Radu Șarban, care părăsise scaunul alungat de Batori. Fiind însă scos iarăși de acesta, el fugi la Giurgiu și apoi la Rusciuc, și reîntră în țară tocmai în Octomvrie, când Șarban, bătut de Batori și de Tătari, fugise în Polonia. Nici acum nu trebuia el să se bucure în liniște de Domnia încredințată lui, întru cât Nemții, cu toată pacea încheiată cu Turcii la Sitvatorok, uneltiau în toate modurile spre a pune îndărăpt în scaunul Munteniei pe protegitul lor, Șarban. Domnul scos găsise numai pentru un moment sprijin în Polonia, acăreia relații cu Turcii începuseră a se strică, tocmai din cauza prea desului și covârșitorului amestec al Polonilor în Domniile Moldovei, care pe timpul Movileștilor, după cum vom vede-o la istoria Moldovei, aduseseră această țară în o atârnare aproape deplină de regatul polon. Radu Șarban trece din Polonia la Viena, la Impăratul german. Imperiul Habsburgilor care se află acum în aparență cel puțin în pace cu Poarta, stăruie la Sultana pentru restituirea lui. Partida imperială din Muntenia unindu-se cu Impăratul pentru reîntronarea lui Șarban, acesta făcea zile rele lui Radu Mihnea. În 12 Ianuarie 1612 găsim o scrisoare a Impăratului Matei (care urmase lui Rudolf, mort în 1612), către boierii și căpiteniile oștirilor muntene, în care mulțămindu-le pentru sprijinul dat lui Radu Șarban, le spune că în curând îl va trimite în Muntenia din Viena, unde se află pe

⁴³ Raportul lui Sigismund Forgach către împăratul Mateiu, 21 Noemvrie 1611, Hurm. *Doc.*, IV, p. 447—455. Acest lung raport este menit a scuza neizbutirea expediției.

⁴⁴ Contarini către dogele din 15 Octomvrie 1611, *ibidem* IV, 2, p. 335.

⁴⁵ Căpitanul în *Mag. ist.*, I, p. 221. Mai sus, p. 42.

⁴⁶ Cronica lui Matei al Mirelor (mai sus, p. 398 nota 1).

lângă Impăratul ⁴⁷. Nemții erau cu atâta mai plecați a ajuta lui Radu Șarban, cu cât tot pe atunci Domnul Moldovei, partizanul Polonilor, Constantin Movilă, fusese și el alungat din scaun de Turci și Tătari, și astfel prin uneltirile lui Batori încăpuseră tustrele țările dunărene în stăpânirea Turcilor, ceea ce le putea fi de un mare ajutor în lupta cu Germania, care amenința să izbucnească din nou, fiind că Turcii sfârșiseră prin o

6. Radu Mihnea

pace războiul cu Perșii, în vederea căreia ei mai cu samă subsemnase tratatul dela Sitvatorok ⁴⁸. În 7 Mai 1612 Impăratul Matei trimite Sultanelui, o scrisoare personală în care stăruie pentru restituiră lui Șarban în scaunul său, de unde ar fi fost pe nedreptul alungat de către Batori ⁴⁹. Partida imperială și a lui Radu Șarban din Muntenia ajută Nemților din toate puterile spre a readuce pe Domnul îndepărtat. Astfel în 12 Septembrie 1612, boierii din Muntenia trimit o adresă către Radu Șarban în care îl roagă „să revină în țară cu ajutor Impărătesc, că de 13 luni de când el părăsise Muntenia, au fost uciși o sumă de boieri : Drăgotă Postelnicul, fratele lui Logofătul, Barcan Stolnicul, Stanciul Paharnicul, Vodă Banul, Carca Vornicul, Dragul Logofătul, Drăghici Postelnicul de Somonești, Anghel

⁴⁷ Matei c. boierii Munteniei, 22 Ianuarie 1612, Hurm. Doc., IV. 1, p. 465. Ea este adresată : Magnis generosis egregys *Murgae* zpitaro postelnico *Leka*, *Gregorio* komiz, *Georgio* armașul, capitaneisque *Androni*, *Klokotun* et *Hyagoi*, caeterisque nobilibus ac militibus Valachiae Transalpiniae". O altă scrisoare identică este adresată : Mag-cis gener. vistiario *Nika*, logofeto *Lupu* paharnico *Lupul*, caeterisque capitaneis ac nobilibus Val tr. Comp. un act din Fvr. 1612, *ibidem*, p. 468 : „ipsum Radullium Viennae diutius non esse retinendum”.

⁴⁸ *Hans Mollart* c. *Mateiu*, 3 Martie 1612, *ibidem*, p. 470.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 475.

Comisul, Mihail Cămărașul, Pavel Postelnicul, iar Portarul Proca au fost tras în țăpă; au mai fost uciși Marcu Logofătul și Dragomir Păharnicul. Noi cu toții am fugit spre hotar la Mehedinți, părăsind moșiile și proprietățile noastre, care se stăpânesc de oameni străini”⁵⁰. Către acest timp 21 Sept. 1611 Radu Mihnea se pune bine cu Brașovul cu care încheie un tratat de slujbe mutuale, obligându-se Brașovenii să părăsească pe Radu Șerban și să se dea în partea lui Mihnea⁵¹. Aproape în aceeași cuprindere cu boierii scriu și căpitanii milițiilor muntene⁵². În Decembrie aceluiaș an găsim chiar o scrisoare adresată de doi boieri de a dreptul împăratului Matei,

7. Io Radu Voevoda [Mihnea]

rugându-l „pe măruntaele lui Isus Hristos, să le trimită grabnic ajutor, spre a-i mântui de nespusa tiranie a lui Radu Mihnea”⁵³.

Ce împrejurări oare făceau atât de nesuferită domnia acestuia? Cronicarii care raportează despre răscoala lui Bărcan stolnicul făcută în unire cu alți opt boieri, arată că „această răscoală n’au fost pentru alta, ci pentru mândria și răutatea Grecilor, că adusesse Radul Vodă pre mulți de-i cinstia și îi miluia”, iar Mitropolitul Matei al Mirelor adaogă că „Domnul iubea pe Greci și-i îngrijăia fiindcă a fost slujit de dânșii în Grecia și Italia și în Constantinople și unde ar fi pornit”. În războaie steteau

⁵⁰ Scrisoarea boierilor către Radu Vodă Șerban, 12 Septembrie 1612, *ibidem*, IV, p. 479.

⁵¹ Socolile Brașovului în N. Iorga, *An. Ac. Rom.*, II, Tom. XXI, 1899, p. 132.

⁵² Scrisoarea lor din 15 Septembrie 1612, *ibidem*, p. 480.

⁵³ Scrisoarea logofătului Stoica și a clucerului Stanciu către Matei. Decembrie 1612, *ibidem*, p. 482. Așași Cronică lui Matei al Mirelor ap. Iorga,

cu dânsul și suferise împreună cu el, disprețuind primejdia ⁵⁴. Radu Mihnea crescut între Grecii Muntelui Atos și în școala grecească din Veneția, eră firesc lucru ca să se încunjure cu prietenii copilăriei sale, și de aceea adusesse el cu dânsul mulți Greci în Muntenia.

Aice pentru prima oară se vede o răscoală pornită în po-triva unui domn *din pricina Grecilor*, și va trebui să cercetăm pricinile acestei răscoale în contra unui element, pe care urmarea timpurilor era să-l aducă la deplina și neîmpărțita stă-pânire a țărilor române.

De o cam dată însă să ne întoarcem la Domnia lui Radu Mihnea. Acesta dacă se încunjură de Greci, o făcea fiind că mai toți boierii țării erau din partida imperială și dușmăniau pe noul Domn, care eră împins prin însuș această împrejurare la prigonirea boierilor de țară și la favorarea elementului străin. Boierii persecutați strigau asupra tiranului că-i omoară, și cereau tot cu mai mare stăruință reîntoarcerea lui Radu Șarban.

Dușmănia cea mare ce exista între Domnul fugar și Gavril Batori, face în curând loc unei prietenii tot atât de înfocate. Domnul Transilvaniei, anume încurajat prin Turci, se sumețise foarte tare față cu ei, și le cerea acuma scutire de tribut pe 10 ani și altele de asemenea, cereri ce supărară pe Turci în contra lui, și-l făcură să cadă din grația în care se află, aducând chiar mazilirea lui ⁵⁵. Dușmănia comună căroră se vedeau acuma ex-puși Radu Șarban și Batori îndrumează între ei calea împă-cărei. In niște instrucțiuni date de Gavril Batori solului său trimis la Radu Șarban, găsim între altele și arătarea că „de și dânsul îl dușmănise la început și-l alungase chiar din țara lui, acuma însă toate le uitase, și că va lucra din toate puterile sale spre a-l reîntroduce și mănține în tronul său, în Muntenia” ⁵⁶. In același timp însă pe când făgăduia lui Radu Șarban a-i ajuta spre redobândirea tronului, Gavril Batori încerca să se împace cu Sultanul, trimițând o scrisoare cătră Radu Mihnea, pe care-l știea bine cu Turcii, și căutând să dovediască acestuia toate însemnatele slujbe ce el le adusesse Sultanului ⁵⁷. Turcii însă nu se lăsară a fi înșălați prin duplul joc al lui Batori; ei dau principatul lui Gavril Bethlen, ce provoacă o răscoală contra lui Batori, în care acesta pierе, în 28 Octomvrie 1603 ⁵⁸.

Noul Domn al Ardealului, de și pus de Turci, întră în-dată în relații pasnice cu Germanii, dându’și toate silințele de a face pe ambii contractanți, Nemți și Turci, a îndeplini

⁵⁴ Căpitanul în *Mag. ist.*, I, p. 245. Comp. Anom. rom., *ibidem*, IV, p. 306.

⁵⁵ Zinkeisen, III, p. 686 și urm.

⁵⁶ Instrucțiuni date de Gabriel Batori lui Francisc Macskasy, 8 August 1613, *Hurm. Doc.* IV, p. 499.

⁵⁷ Scrisoare din 9 Iulie 1613, *ibidem*, p. 494.

⁵⁸ Gabriel Bethlen cătră Andreiu Doczy, 29 Octomvrie 1613, *ibidem*, p. 530.

cu exactitate condițiile păcii dela Sitvatorok, pentru ca astfel, din pacea ambilor rivali să-și asigure domnia. În 6 Maiu 1615 se încheie chiar un tratat între Bethlen Gabor și Impăratul, în care principele Transilvaniei se obligă a da ajutor Impăratului contra tuturor dușmanilor afară de Turci. Silințele lui Bethlen fură încoronate de succes. În acelaș an se reînnoește la Viena pacea între Sultan și Impărat⁵⁹.

Impăcarea urmată între Impăratul, principele Transilvaniei și Turci mai are însă și o înrăurire asupra politicei lui Radu Mihnea.

Acesta se convinge în curând că și dânsul, urmând curentului general, trebuia să schimbe relațiile de până atunci dușmănești cu imperiul german, pe altele prietinoase. Radu Mihnea însă nu știu să țină cumpăna față cu împărăția germană, ci intră de îndată cu totul în apele Nemților și propune chiar Impăratului un ajutor de oaste în contra Turcilor, la cazul unui nou război între ambele împărății. Impăratul răspunde lui Radul Vodă în *Valahia* că va țineă samă de prietinoasa lui propunere la caz când se vor plecă lucrurile spre războiu cu Poarta⁶⁰.

Ajungând asemenea demersuri a le lui Radu Mihnea la azul Porței, se hotărește însă deoamdată să-l disgrațieze mutându-l în Moldova. Cum află Șarban despre clătinarea rivalului său, pune cele mai mari stăruinți la curtea din Viena, spre a dobândi restituirea lui în Muntenia. Văzând însă pe Nemți cam nepăsători față cu el, din pricină că aceștia primise făgăduințele lui Mihnea, se înțelege cu un nobil ungar, Gheorghe Homanai, ca ambii adunând armată pe socoteala lor, să-și cerce norocul unul în Muntenia celalt în Ardeal. Ei sunt însă opriți din ordinul Impăratului, pe care Turcii îl amenințară cu războiu, în cazul când le ar fi învoit asemenea întreprindere⁶¹. Tot pe atunci umblă pentru a obține tronul Munteniei și dragomanul Gaspar Grațiani, pe care-l vom vedea mai târziu ieșind la Domnia Moldovei. „Se înturnase dela curtea cesaree cu ferma speranță de a obține Principatul, dar n'au izbutit, fiind ales unul ce locuia în casa primului vizir. Spun că ar

⁵⁹ Zinkeisen, III, p. 694—705.

⁶⁰ Hurm. Doc. IV, 1 Vezi trei scrisori, una a împăratului Mateiu, două ale arhiducelui Ferdinand, din 20, 30 Ianuarie și 12 Martie 1614, p. 544—545. Atât Radu Șarban cât și Radu Mihnea sunt numiți în documentele vieneze Radul curat, ceace poate să facă a-i confunda unul cu altul. Așa bună oară în locul următor, unde acest nume se referă cel întâiu la Radu Șarban, al doilea la Radu Mihnea: „nunciatumque est ill-mo principi Radulio (Șarban) ut quamprimum in Valachiam penetraret, universi officiales ad eum accurrerunt, occiso ab ipsismet turcico illo Radulio (Mihnea) principi, qui nunc ibi cum Turcis et Tartaris grassatur singulis mensibus ingentia tributa bis exigens”. Gh. Szygyarto și Mateus Szabo c. împăratul Mateiu, 1613, *ibidem*, p. 542).

⁶¹ Mai multe acte, *ibidem*, p. 569—574.

fi din linia principilor Moldovei, numit Alexandru, și păstrat spre sămânță pentru asemenea prilejuri”⁶².

Acest domnitor „de sămânță” în casa marelui vizir era Alexandru Iliș.

2. SPORUL INRIURIREI GRECEȘTI ÎN ȚĂRILE ROMÂNE

Sub domnia lui Radu Mihnea se petrecuse un fapt de cea mai mare însemnătate pentru istoria țărilor române, o răscoală a boerilor contra Grecilor ce se aflau pe lângă domnul lor.

Mihnea adusese cu sine mulți Greci în Muntenia, fiind că fusese crescut între ei și vroia să se încunjure de acest element și după suirea lui în scaun. Pe lângă cronicarii pe care i-am văzut spunând despre mulțimea Grecilor aduși de Radu Mihnea, mai putem întări aceste arătări cu autoritatea unui document contimpuran. Un raport al lui Gregorio di Niccolo Raguseo către Împăratul, despre solia sa la Constantinopol, ne spune că Radu Mihnea avea ca agenți la Poartă mai mulți Greci⁶³.

Totuși să nu credem că elementul grecesc fusese introdus prin Mihnea în Muntenia. Strecurarea lui în țările române derivă din niște cauze fatale, care sporiră fără încetare numărul lor în ele, până ce, la urmă, după mai multe lupte și răscoale din partea elementului indigen, asemenea celei a boerilor sub Radu Mihnea, el ajunge a pune mâna pe toate răsflăturile nației române și a acoperi întreaga ei existență sub valul său a tot cu prințator. Rădăcinile epocii fanariote sunt foarte adânci în istoria țărilor române, și am arătat mai sus începuturile acestei serii covârșitoare din desvoltarea lor, atât pe calea bisericească cât și pe cea comercială⁶⁴. Vom începe urmărirea acestei înrăuriri dela Radu al IV-lea înainte.

În privința comerțului, Grecii se introduc din porturile țărilor române tot mai mult către lăuntrul lor. Așa în 1531 găsim că regele polon Sigismund oprește pe negustorul grec Chalkokondylas să facă comerț în Polonia pentru Moldova, pe timpul dușmăniilor cu Petru Rareș⁶⁵. Aceiași oprire este repetată cu acelaș negustor grec, de sigur, o rudenie a istoricului bizantin cu acelaș nume⁶⁶. În 1554 aflăm pe fostul vameș al lui Lăpușeanu, Grecul Constantin Corniact, că se așează

⁶² Almore Nani c. dogele, 3 Septemvrie 1616, *ibidem*, IV, 2, p. 365 : „riservato per semenza in queste occasioni”.

⁶³ 23 Noemvrie 1611, Hurm. *Doc.*, IV, p. 456 : „alcuni greci agenti del presente Vaivoda di Valachia figliuolo di Mihna”.

⁶⁴ Vezi mai sus, III, p. 194 și urm. IV, 167 și urm.

⁶⁵ Hurm., *Doc.*, supl. II, 1, p. 47.

⁶⁶ N. Iorga, *Relațiile cu Lembergul*, p. 33 ; Apoi *Studii și documente*, XXII.

în Lemberg ⁶⁷ și în 1577 pe Gavril Grecul din Suceava declarând că a primit dela Ana, văduva lui Albert Zaliski din Lemberg, prețul unui vas de malvazie. La această socoteală iea parte și alt Grec, Iane din Suceava ⁶⁸. Grecul Neculai Domesticos Neuridis capătă o mărturie dela Alexe Șoltuzul și doisprezece părgari din Iași către jurații din Liov că el „a venit de mulți ani în țară, că a fost mare negustor și, când ne-a sosit timpul să plătim dajdea către vistieria domnească, ne-a schimbat banii și ne-a dat ughi pentru bani”. Mai arată șoltuzul că, atunci când Neuridis a plecat la Liov, avea într'un șerpar 2000 de galbeni (care i se furaseră, și acest furt motiva mărturia Ieșenilor) ⁶⁹. În 1574 întâlnim pe Grecul Scarlat amestecat în uneltirile politice ale lui Bogdan Lăpușeanu, după moartea lui Ion Vodă cel Cumplit ⁷⁰. În 1585 găsim la Lemberg pe Anton Grecul, sluga Mariei Paleologhina, văduva lui Iancu Sasul, domnul Moldovei ⁷¹. În 1597 găsim pe un negustor grec, al cărui nume însă lipsește din document, care se roagă de tribunalele polone să aștepte cu judecarea unui proces al său până va sfârși un alt proces ce-l avea în Moldova ⁷². Ceva mai târziu, în 1600, întâlnim pe un Grec, Dima Palavra, arestat în Transilvania și a cărui eliberare este cerută de Ioan Baptist Amorosio (un Italian grecizat) ce era pe atunci întreprinzătorul vămilor din Moldova. Grecii ajunseră astfel cu încetul să înlocuiască comerțul genovez și în parte cel armenesc din țările române. În 1602 găsim o scrisoare a mai multor greci din Iași: Manea, Alexe, mari vameși, Pană Limidar, „negustorul M. S. Voevodului”, jupan Zimarel, Mihail Dumitru, Manole Vaida, Dumitru Zulidny, Dumitru Kotya și alți negustori greci din capitala Moldovei scriind Bistrițenilor pentru averea unui Grec, Giva din Epir, mort în cetatea lor. Altă scrisoare a lui Ștefan Bethlen (1621) vorbește de neștătorii greci din Transilvania și Țările române” ⁷³.

Dacă trecem dela sfera comercială la cea religioasă, aflăm întâu mai mulți monahi răsăriteni venind din părțile mai apropiate de locul unde suferise Mântuitorul și cari erau priviți nu ca oameni, ci ca sfinți, de către bigota poporație a țarilor române, care se simția prea fericită când putea să se despoaie

⁶⁷ *Ibidem*, p. 39, Corniaet creditorul lui Ion Vodă cel Cumplit. Vezi un document din Februarie 1580, Hurm., I, c., p. 291.

⁶⁸ Iorga, *Relațiile cu Lembergul*, p. 40.

⁶⁹ *Ibid.*, p. 52.

⁷⁰ Hurm., *Doc.*, II, 1, p. 695 (18 Maiu 1574).

⁷¹ Iorga, *Relațiile cu Lembergul*, p. 62.

⁷² Hurm., *Doc.*, *supl.*, II, 1, p. 440.

⁷³ 1600. *Ibidem*, XII, p. 1103 și 1602, *Ibidem*, XV, 2, p. 809—810. 1621, v. și *ibidem*, p. 912.

în favoarea acelor obraze ce știau așa de bine să se folosiască din prostia lumii.

Așa vin către acelaș timp în țările române, pentru a aduna milă, Ioachim, Patriarhul de Constantinople, care merge la Bogdan al Moldovei și la marele protegitor al bisericii grecești, Neagoe Basarab al Munteniei în 1513. În 1516 succesorul lui Ioachim, Pahomie, cercetează pe aceiași Domnitori ⁷⁴. Alt patriarh grec este amintit ca fiind în Moldova pe timpul lui Alexandru Lăpușeanu și stârnuind pentru iertarea unui medic italian d'Asolo di Bressanol, bănuît că ar fi vrut să otrăvească pe Domnitor ⁷⁵. În anul 1600, după ce Mihai Viteazul cucerește Moldova, fug, împreună cu Ieremia Movilă, Mitropolitul Gheorghe și trei episcopi: al Romanului, al Rădăuților și al Hușilor Mihai convoacă un sinod la care ieau parte și mai mulți prelați greci din Răsărit, ca Nectarie, arhiepiscopul Ohridei, Dionisie al Târnovei, German al Cezareei și Teofan al Vodenei, toți Greci, cu toate că unii erau din părțile bulgărești. Actul pentru caterisirea episcopilor fugiți este scris în grecești și subsemnat în aceeaș limbă de cei patru demnitari greci, pe când doi episcopi străini: Pahomie din Muncaciu și Efrem din Hebron iscălesc slavonește ⁷⁶. În 1620 găsim pe un Patriarh din Alexandria petrecând la Curtea lui Radu Mihnea și dând informații asupra luptei dela Țuțora, care pune capăt Domniei lui Gaspar Grațiani ⁷⁷.

Dacă însă acești patriarhi se întoarseră în țările lor și dacă Nifon ieși din scaunul muntean, alungat de Radu cel Mare, alți călugări greci prinseră mai adânci rădăcini în țările române, unde 'i aflăm în curând ca egumeni în mănăstirile acestei țări. Așa pe la 1541 întâlnim între călugării mănăstirii Bistrița pe proegumenul Partenie Tarhata, după numele lui de sigur un Grec ⁷⁸. Despre întinderea înrâuririi religioase a elementului grecesc încă din decursul veacului al XVI-le fac dovadă numeroșii termeni grecești introduși în limba română privitori la lucrurile bisericești. Pe când limba cărților bisericești rămâne tot aceea slavonă, termenii pentru însemnarea unor noțiuni referitoare la biserică devin grecești în limba vorbită. Așa videm apărând chiar în documentele cele mai vechi ale domnitorilor români cuvintele de *mănăstire*, *mitro-*

⁷⁴ Citat de Șincai, II, p. 132 care reproduce cuvintele istoricului grec: «Ελαβὸν αὐτοὶ οἱ ἀδελφεοὶ τοῦ τόπου ἐκείνου καὶ οἱ ἄρχοντες καὶ ὁ λαὸς ὁ λαός μετὰ πάσης ἐβλαβίως» Comp. Athanase Commen Ipsilanti, rezumat de Papadopol Calimah în *An. Acad. Rom.*, II, tom. II, p. 420.

⁷⁵ Hieronim Ferro c. dogele 20 Decemvrie 1560. Hurm., *Doc.*, VIII, 83.

⁷⁶ Iorga, *Studii și Doc.*, IX, p. 31.

⁷⁷ *Ibid.*, IV, p. 178.

⁷⁸ Document din 1541 în *Arh. ist.*, I, 2, p. 27.

*polit, călugăr, paraclis, liturghie, egumen, arhimandrit*⁷⁹. În altele mai noue de prin veacul al XVI-lea, întâlnim: *proegumen, monah* și *ieromonah*, îmbogățindu-se neconținut terminologia grecească a treptelor bisericești. Într'un catastih al averilor mănăstirei Galata, scris românește pe timpul lui Petru Schiopul, 1588, se află întrebuițată o întinsă terminologie grecească, în care întâlnim cuvinte ca următoarele: *minee, penticostar, octoih, triod, metafraste, canon, dichiu, stihar chivot, discos* (cu finala grecească *os* în loc de românește *disc*), *potir, panaghia, pantocrator, xeropotam, policandru, iconostas, patrafir* și altele încă⁸⁰.

Și cum oare să nu fi început biserica a se greciza când din toate părțile călugării greci irumpeau în ea? când cele mai multe și mai frumoase mănăstiri încăpuseră prin închinări din partea ctitorilor, sau prin uzurparea lor de călugării greci, în mâinile acestora? Închinarea a mare parte din mănăstirile noastre către acele din răsărit este în destul de veche în țările române, de și este greu de constatat data adevărată a supunerii fiecăreia, greu mai ales din pricina nenumăratelor acte false, închipuite de călugării greci spre a urca pe cât se poate mai mult vechimea închinării, și a da astfel stăpânirii lor un titlu mai puternic. Astfel despre mănăstirea Butoiul din Muntenia, călugării greci arătau ca act de închinare al ei sub mănăstirea Sf. Ștefan dela Meteoru un hrisov a lui Vladislav Voevod, fiul lui Mircea Vodă cel Bătrân, din 6918 (1410), care act se vedește a fi fals prin faptul că mai întâiu Mircea nu au avut nici un fiu cu numele de Vladislav, ci numai pe Vlad pronumit Dracul; apoi chiar dacă ar fi să se iee acest Vlad ca Vladislav, încă la 1410 nu domnea el, ci însuș tatăl său Mircea I, iar Vlad Dracul începe a domni tocmai în 1430⁸¹. Mănăstirea Mislea tot din Muntenia cată să fi fost închinată mănăstirei Paterisa din Rumelia prin un hrisov din anul 7124 (1616) dela Radu Mihnea, dacă acest hrisov nu ar fi învederat închipuit, întru cât se referă la un alt hrisov din 7126 (1618) dela Gavril Movilă, adecă la un *act posterior*, pe care nu putea să-l prevadă că va fi făcut doi ani după aceea⁸². Că falsificarea documentelor era procedarea obișnuită a călugărilor greci, spre a-și însuși

⁷⁹ Pentru mănăstire și călugăr mai toate documentele vechi le înfășoșază. Pentru mitropolit în loc de terminul vechiu slavon de vlădică, vezi un document al mitropoitolui Iosif din 1407, în *Arh. ist.*, I, 1, p. 140). Pentru *paraclis* și *liturghie*, un document dela Petru Vodă din 1447 (ibidem, I, 1, p. 113). Pentru *egumen, arhimandrit* un doc. dela Stefan cel Mare din 1459, (ibidem, I, 1, p. 114).

⁸⁰ Hasdeu, *Cuvinte din bătrâni*, I, p. 221. Comp. un document dn 1586, *Arh. ist.*, I, 1, p. 134.

⁸¹ Vol. II, p. 106 și 123. Ioan Brezoianu, *Mănăstirile zise închinare și călugării străini*, București, 1861, p. 15.

⁸² Brezoianu, p. 7.

întâi mănăstirile și apoi a lăți stăpânirea lor, se constată din documente anumite. Prin unul din anul 1631 popa Pavăl mărturisește că fiind chemat înaintea sfatului domnesc, au arătat că din îndemnul egumenului Nil (Grec după nume) de la mănăstirea Pângărații, care-i procurase și un pergament sigilat dar nescris, a plastografisit un document dela Petru Vodă, prin care atribuia mănăstirii sale un loc ce era al celei a Bisericanilor, pentru care lucru a fost globit de marele logofăt și pedepsit de mitropolitul⁸³. O altă daravere de acelaș fel adecă tot o plăzmuire este făcută de călugării greci dela Golia pentru a pune mâna pe o moșie a mănăstirii românești a Bisericanilor și este adeverită prin un document din 1671 dela Moisi Movilă⁸⁴.

Parte prin asemenea manopere, parte prin îngăduirea boierilor și a Domnilor cătră acești *sfinți părinți*, care veneau doară prin rugile lor cu mare trecere cătră Dumnezeu, să rescum-pere păcatele neamului tomânesc, se stabili o legătură tot mai strânsă între mănăstirile din Răsărit și acelea din Țările române, care legătură duse la închinarea celor de al doilea către cele dintâi.

Prima mănăstire muntenească care se adeverește ca închinată către una grecească este schitul Stănești afierosit de ctitorul lui, Mogoș, străbunul Buzeștilor, în 1577 Patriarhat de Alexandria. Altă mănăstire (a doua cunoscută până acum) este Bucovațul închinată mă-rii grecești Sf. Varlaam în 1588 de Clucerul Pârvu; a treia este mănăstirea Mihai Vodă afierosită de Mihai Viteazul în 1599 mănăstirii Simo-petra din muntele Athos; a patra este Polovraci, zidită de boierul Danciul Milescu și închinată sfântului Mormânt în 1650⁸⁵. Dacă însă aceste mănăstiri fuseseră legiuit închinare din voia înfi-înțătorilor lor, multe altele erau uzurpate în chip samavolnic sau fraudulos cum se vede aceasta din un însemnat document al lui Matei Basarab din 1639, prin care Domnul constatând chipul nelegiuit cu care se înstrăinaseră cele mai mari și mai frumoase mănăstiri ale Munteniei, dispune să se scoată din ele pe călugării greci și să se innapoieze acele mănăstiri călugă-rilor pământeni. Mateiu Basarab constată în acest hrisov că atunci „când se întâmplă de statură a fi mitropoliți și dom-nitori țarei oameni străini nouă, nu cu legea sfântă, ci cu nea-cându-și mânilor cu ocăritoarea mită, sub hicleană taină începură a vinde și a cărciumări sfintele mănăstiri ale țarei

⁸³ Doc. din 1631, *Arh. ist.*, I, 1, p. 106.

⁸⁴ *Arh. ist.*, I, 1, p. 106. Altul din 1634. *Uricarul*, VII, p. 124.

⁸⁵ 1577 pomenite de un doc. din 1634. Nicolaescu, *Doc. slavo române* p. 56; 1588, Cipariu, *Arhiv.*, p. 157; 1599. *Ibidem*, p. 317, N. Iorga, *Ist. Bise-*

și lavrele domnești, a le supune metoace dajnice altor mănăstiri de pre în țara grecescă și de la Sveta-Gora, făcându-le hrisoave de închinăciune fără de știrea sfatului și fără de voia soborului”. Astfel ajunseră a fi înstrăinate până pe timpul lui Matei Basarab următoarele mănăstiri a le Munteniei: Tismana, Kozia, Argeșul, Bistrița, Govora, Dealul, Glavaciocul, Sneașgovul, Cotmana, Valea, Râncăciovil, Mislea, Bolintinul, Câmpulung, Căldărușanii, Sadova, Arnota, Gura Motrului. Potocul, Nucetul și Tinganul. Că Matei Basarab îndreptă aici numai un abuz introdus fără de cale, se vede de pe aceea că el, alege „afară acele mănăstiri măcar domnești, măcar boierești, pe care singuri ctitorii lor le au închinat și le au supus metoace cine unde au vrut”, hotărând ca acele să rămână supuse călugărilor străini ⁸⁶.

Și în Moldova închinarea mănăstirilor către *sfintele* locuri începe înaintea predominării politice a elementului grecesc dar totuși ceva mai târziu decât în Muntenia. Cea d'întâi închinare constatată este cea a mănăstirii Secului numită de întemeetorii ei Nistor Ureche Vornicul și Ioan Mogâldea Vornicul de gloată în 1599 cu numele grecesc de Xeropotam și înzestrată cu moșia Giuleștii. Acest nume grecesc a fost dat mănăstirii tocmai fiindcă fusese menită a fi închinată acelor mănăstiri cu același nume din Sinai. De aceea găsim în 1614 o învoială scrisă grecește între călugării din Sinai și cei din Sf. Paraschiva din Iași, metocul mănăstirii Xeropotam, zidit tot de Nestor Ureche ⁸⁷. A doua mănăstire moldovenească închinată este Golia din Iași a cărei călugări greci vând în 1615 o moșie a ei, spre a plăti datoriile și a scoate amaneturile patroanei Goliei, mănăstirii Vatopedului din muntele Atos ⁸⁸. Mănăstirea Golia zidită de Ioan Golia, mare logofăt, la marginea Iașilor pe la jumătatea veacului al XVI-lea, fusese închinată în anul 1606 de văduva logofătului, Kneghina Ana, mănăstirii Vatopedului ⁸⁹.

Mănăstirea Galata, zidită de Petru Schiopul în 1584, a fost închinată în 1618 sântului Mormânt, de Radu Mihnea nepotul lui Petru, care a domnit între anii 1616–1619 și 1623–1626 ⁹⁰.

⁸⁶ Acest important hrisov publicat în *Uricariul* lui T. Codrescu, V, p. 327—336.

⁸⁷ Actul grecesc reprodus de Erbiceanu, *Isloria* Mitropoliei Moldovei, p. 293. Doc. din 1599 în *Arh. isl.*, I, 1, p. 46.

⁸⁸ Hrisov din 1615 în *Uricariul*, V, 217—218.

⁸⁹ Hrisovul de închinare reprodus de Melhisedek, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 mănăstiri și biserici antice din Moldova*, București, 1885, p. 232. Cipariu, *Arhiv.*, p. 317. Ath. Commen Ipsilanti în Hurm., *Doc.*, XIV, p. 467 determină a doua domnie a lui Radu.

⁹⁰ Melhisedek, *ibidem*, p. 279.

Mănăstirea Sf. Sava din Iași, care s'a rezidit la 1625 de Ioan Postelnicul eră încă de pe atunci sub călugări greci, cătră care fusese închinată biserica anterioară ce se dăramase. Inscriptia care amintește rădicarea ei, din anul 1625, este redactată în limba grecească, și se spune în ea că biserica, s'a rezidit din temelie, fiind egumen Ieromonahul Ieroteu din *renumita insulă a Chiprului*⁹¹.

Mănăstirea Adormirii Precistii din Iași fusese închinată de Miron Barnovschi sfântului Mormânt⁹².

Mănăstirea Todereni zidită la 1597 lângă Burdujeni de Radu Movilă și Miron Costin fu închinată de Eustratie Dabija în 1664 mănăstirii Pavot din Sfântul Munte⁹³, sub Gheorghe Ștefan 1654—58 găsim pe fratele său Vasile Logofătul zidind mănăstirea Cașinul pe care o închină Sf. Mormânt⁹⁴.

Dacă nu întâlnim așa de multe mănăstiri închinată în Moldova ca în Muntenia, pricina stă în grecizarea mult mai deplină de până atunci a acestei din urmă țări decât a Moldovei, ceea ce provinea în mare parte din apropierea ei mai mare de Greci decât țara Moldovei⁹⁵.

Alături cu închinarea mănăstirilor pământene către cele grecești se arată o îngrijire foarte vie din partea țarilor române pentru lavrele din Răsărit, și aceasta din vremile ce urmează numai decât descălecării lor Alexandru-cel-Bun dăruiește mănăstirii Zografos 3000 de aspri. Ștefan cel Mare pe lângă clădirile și reîntocmirile făcute la mănăstirile din Muntele Athos, mai dăruiește mănăstirii Zografos 100 de galbeni ungurești în 1466 și în 1471 mai adaogă încă 500 de aspri pentru întreținerea bolniților⁹⁶. Contimpuranul lui Ștefan-cel-Mare, Vlad Călugărul, Domnul Munteniei (1481—1494) dăruiește mănăstirii Filoteia din Sf. Munte 4000 de aspri pe lângă 300 dați „trepădătorului” adevă monahului ce venise să ia darul. Acelaș Domnitor dă în 1487 mănăstirii Rusicu 6000 de aspri pe an și măn.

⁹¹ *Ibidem*, p. 244.

⁹² Mai sus, p. 546 (812).

⁹³ Hrisovul lui Dabija în *Portretul lui Miron Costin* în An. Acad. Rom., II, Tom. XXII, 1900, p. 28 (4).

⁹⁴ *Scrisoare* din 1706 a lui Dosoteiu Patr. Ierusal. Hurm., *Doc.*, XIV, p. 411.

⁹⁵ Că numai aceste mănăstiri din Moldova se aflau închinată până la anul 1627, se vede din un document din acel an dela Miron Barnovski. *Uricariul*, XIV, p. 174 care spune despre călugării greci, „cum țin și aici (în Moldova) trei, patru mănăstiri”. Totuși este de admis că începutul închinării mănăstirilor românești către cele grecești este mai vechiu decât acel constatat prin din cele grecești este fără îndoială acea a măn. Sf. Arhangheli din Maramureși închinată de voevozii Baliș și Dragoș, Patriarhieii din Constantinopol. Vezi asupra acestui punct. D. Russo, *Elenismul în România*, 1912, p. 43.

⁹⁶ N. Iorga, *Studii și doc.*, III, p. LXVII; Bogdan, *Doc. lui St. cel Mare*. I. p, 101.

Sf. Ilie 10.000 de aspri. În 1501 însemnata familie craiovească a Părvuleștilor dăruiește 2600 de aspri pe an și 100 cheltuiala drumului, măn. Pavăț din Muntele Athos, iar în 1540 Radu Paisie din Muntenia da aceleiași măn. 3000 de aspri și 300 trepădătorului⁹⁷.

Am văzut apoi mai sus la domnia iubitorului de clerici. Neagoie Basarab (1511—1521) cât de multe și bogate ajutoare a dat mănăstirilor grecești din Răsărit⁹⁸. În 1533 Vlad Vintilă dăruiește 10.00 de aspri lavri Sf. Atanasie și 1000 trepădătorului; alți 10000 dă măn. Kilandarului și 800 pentru întreținerea bolniților. În 1568 Rusanda soția lui Alexandru Lăpușneanu dă măn. Zografos 50000 de aspri. În 1577 Petru Schiopul dă schitului Dioniziat 6000 de aspri, și măn. Zografos 100 de galbeni ung. Acelaș Petru ca Domn al Moldovei, dăruiește în 1579 Sfintei Lavre din Athos 8000 de aspri și 300 călugărilor ce vor veni să ia darul. Tot el mai reînnoiește și zugrăvește măn. Dioniziat, iar urmașul său Alexandru al II-lea reîntocmește măn. Xeropotam și pe aceea a Dohiarului. Ieremia Moghilă dăruiește în 1598 măn. Zografos 100 de galbeni ung. și Sfintei Lavre 15.000 de aspri⁹⁹.

Cu cât se îngreuia poziția Țărilor române față de Turci cu atâta scădeau darurile Domnitorilor către biserici în deobște și către cele grecești în deosebi, încât întâlnim faptul ce de altfel ar părea straniu ca valoarea darurilor către mănăstirile grecești să fie în raport invers cu sporul înrăuririi acestui neam asupra vieții românești, raport a cărui răsturnare se explică însă prin îmbinarea lui cu sporul darurilor către Turci. De aceea în veacul al XVII întâlnim, afară de darurile lui Vasile Lupu, tot mai puține binefaceri către locurile sfinte și lucrul se rostește încă și mai mult în Epoca fanariotă.

Așa Constantin Șerban împodobește cu pietre scumpe sicriul moaștelor Sf. Mihail și ridică un turn înalt la măn. Sf. Pavăl, Șerban Cantacuzen face un apăduct la lavra Ivirului și alta la lavra Stavronichiti.

Dar nu numai Domnii ci și oamenii privați, boieri și chiar oameni din rânduri, evlavioși, contribuiau la reînnoirea mănăstirilor grecești, cum se vede lucrul din reîntocmirea măn. Pantocratorului de către logofătul Radu din Muntenia și din darurile făcute măn. Xenofon de boierii Barbu Dvornicul, Nenciul Vornicul, Pârveu și Radu, ale căror portrete se află zugrăvite pe pereții mănăstirii¹⁰⁰. În 1613. găsim pe o călugiărăță Gri-

⁹⁷ Nicolaescu, *Doc. Slavo-rom.*, p. 39, 51 și 65. D. Nicolaescu pune ca domnie la Vlad Călugărul data greșită de 1495—1499.

⁹⁸ Vol. II, p. 478 și urm.

⁹⁹ Erbiceanu, *Priviri istorice asupra Fanarioșilor în An. Acad. române*, II, tom. XXIII (1901), p. 89—93. Nicolaescu, *Ajutoare bănești către măn. din Sf. Munte*, în *Conv. lit.*, XXXV, 1902, p. 998 și urm. Lapedat, *Vlad-Vodă Călugărul*, *ibidem*, XXXVI, 1903, p. 641.

¹⁰⁰ Erbiceanu, *t. c.*, p. 90.

pina care lăsase drept moștenire o falcă și jumătate de vie în dealul Mândru nepoților ei, cu condiția ca să dea pe fiecare an un cal la Sfetagora, la măn. Dioniziat¹⁰¹.

Din toate aceste rezultă un fapt însemnător anume că închinarea mănăstirilor române către acele grecești din Răsărit, nu a fost o urmare a predominării politice a Grecilor în Țările române ci a precedat-o înlesnindu-o și deschizându-i calea. Nu cum se pretinde de obicei, ca o consecvență a domniei Fanarioților, Grecii devenind stăpânii țărilor române au îndrumat înstrăinarea mănăstirilor, ci evlavioșii Români înșii, crezând că se pun sub adăpostul unei mai mari sfințenii, au închinat mănăstirile clădite de ei către acele din părțile Răsăritului, *chemând astfel ei pe Greci în țările lor*. Că aceștia căutară apoi prin toate căile permise și nepermise a se încuiba în lăcașurile de închinare românești, nu eră decât prea firesc, întru cât găsiu în spiritul religios al timpului o toleranță și o îngăduire a tuturor apucăturilor lor.

Grecii deci îndrumară înrăurirea lor asupra țărilor române pe cele două părții spornice a le comerțului și religiei. Către acestea se adause în curând încă o a treia, care le covârșia, acea politică și socială, din pricina însemnătăței pe care elementul, la început supus al Grecilor, îl dobândi în curând în însuși împărăția Otomanilor. Aice ei deveniră stăpâni din slugi ce erau mai înainte și poruncitori mândri din smeriți ascultători, prin două împrejurări, care îi urcară din pulbere la mărire și onoruri neauzite. Aceste fură : cunoștința limbelor străine și daraverile bănești.

Turcii în acele timpuri desprețuiau încă prea mult pe creștini și se bizuiau prea mult pe puterea sabii lor, pentru a le învăța limbile. Fiindcă ei tot aveau nevoie de a trata uneori cu Puterile Europei, întrebări comerciale și chiar politice pentru care aveau nevoie de mutuală înțelegere și erau siliți a recurge la tâlmaci pentru schimbul lor de idei ca trimiși acreditați pe lângă Poartă, fie vremelnic, fie mai stătător¹⁰².

Prin gura tâlmacilor trecând cele mai delicate daraveri a le Porței, și trebuind a fi introduși în toate secretele politice

¹⁰¹ N. Iorga, *Studii și doc.*, V, p. 11—12. O enumerare bogată de daruri făcute de domnii și boerii români mănăstirilor din Răsărit vezi pentru Athos în N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu Țările noastre*, *Analele Acad. Rom.* II, XXXVI, 1914, p. 447 (1); pentru Epir N. Iorga, *Fundațiunile Domnilor români în Epir*, *Ibidem*, II, XXXVI, 1914, p. 881 (1); pentru Tesalia, N. Iorga, *Fundațiunile religioase ale domnilor români în Orient*, *Ibidem*, II, tom. XXXVI, 1914, p. 863 (1).

¹⁰² Susținusem în ediția I și d. Obedeauu *Grecii în Țara românească*, p. 163 după mine, că Turcii ar fi fost opriți de Coran a învăța limbile creștinilor. Cevtind însă cu luare aminte o traducere franceză a Coranului nu am găsit nici un verset care să conțină aceste opriri. Explicarea din text este conformă cu faptele.

otomane, ei dobândiră în curând o însemnătate nemăsurată ca oameni de încredere ai sultanilor.

Intrebuințarea dragomanilor fusese introdusă de Venețieni, în relațiile lor cu Poarta otomană. Venețienii neștiind turcește, erau siliți să iee în slujba lor mai ales Greci de prin insule. Fiindcă adese ori descurcarea celor mai însemnate dăveri atârna de modul cum erau tălmăcite convorbirile de dragomani, apoi acel post deveni pe fiece zi mai important, potrivit cu creșterea și complicarea intereselor. În curând și Poarta, care până atunci se slujise de dragomani improvizăți sau de acei străini, convingându-se de însemnătatea nemăsurată a acestor mijlocitori politici, întocmi și ea un șir întreg de acești dregători, din care marele dragoman al Porței, conducătorul de căpitanie al politicei exterioare, deveni în curând cel mai de frunte. Fiind că acesta era în totdeauna un Grec, precum erau și subalternii lui, se înțelege ușor cât de mare înriuire dobândiră Grecii din Constantinopole prin îmbrăcarea acestor dregătorii.

Dacă postul de dragoman al Porței, deveni numai cât mai târziu introducerea oarecum neapărată pentru a ajunge în scaunele române, celalt mijloc de înriuire a Grecilor asupra Porței Otomane, daraverile bănești, îndrumă de pe acuma acestei rase ghibace și pricepute, calea către supremația politică în Țările române. Turcii ca popor rășboinic și cuceritor lăsau toate îndeletnicirile neguțitorești pe sama Grecilor, cece duse pe aceștia în curând la mari avuții, într'un Stat fără control, în care tot ce se agonisia era jăfuit de cine apuca mai întâi. Astfel agiunseră Grecii, prin bogățiile lor, în mare trecere la Poartă. Ei începură a juca rolul de bancheri față cu Poarta, a căreia războaie neîncetate o puneau adese ori în nevoia de a recurge la lăzile lor. Bogățiile Grecilor însă îi aduseră în curând de a dreptul în legătură cu țările române. Am văzut starea de ne mai pomenită de corupție în care ajunsese Impărăția Turcească, și acum această corupție unită cu intrigele lăuntrice ale boierilor, adusesse scaunele Țărilor române într'o adevărată precupețire înaintea dregătorilor Porței. Să ne amintim numai cât cumplitele lupte cu punga în mână a le lui Petru Schiopul, Alexandru al II-lea, Petru Cercel pe timpul Doamnei Chiajna. Domnii fiind săraci și trebuind să răspundă chiar dela început sume însemnate, adese ori puse în rizic mai mult ca la o loterie, înțelegem cum acei ce le împrumutau lor asemenea sume erau oarecum îndreptățiți a face apoi ei pe adevărații stăpâni ai țărilor cumpărate cu banii lor, ca unii ce erau stăpânii Domnului. Am văzut cum prădau și jăfuiu țara în chipul cel mai neomenos, spre a-și scoate banii împrumutați și cum atare suferinți duse la extrem împinsese chiar pe domnitori la răscoale pe timpul lui Ioan Vodă cel Cumplit, apoi pe acel al lui Mihai

Viteazul. Răscoalele încercate căzând odată cu eroii ce le făcuse, și țările române intrând iarăși în îngenucherea de mai înainte, starea lor în această privire nu făcu decât să se înrăutățească. E drept că Turcii după cumplita învățătură dată lor de Mihai Viteazul, se lăsară de a mai practica ei specula cametei cu domniile române; dar ei fură înlocuiți în daraverile bănești cu Grecii, care se grămădeau ei tot mai numeroși la atare târg folositor. Odată veniți în țară cu domni pe care îi ajutaseră la dobândirea tronului, principii căutau în toate modurile să-i împace, să se plătiască de ei altfel decât prin bani, de care aveau nevoie pentru mănținerea în domnie. Fiindcă religia Grecilor nu se opunea la încuscrirea cu fiicele boierilor pământeni, apoi ei intrară în curând, mai ales prin sprijinul și recomandarea domnilor, în sânul familiilor celor mari, și ajunseră la boierii alătura cu vechile odrasle ale nobilimei băștinase. Tot astfel Grecii influenți din Constantinople, își măritau fetele după boieri români, căpătând prin o asemenea încuscrire dreptul de a se amesteca în trebile țărilor dela Dunăre.

Astfel de încuscriri între familiile române și Grecii Constantinopolei sunt vechi, mai ales în Muntenia. O mătușă a lui Dan al II-lea (1420—1425) se numia Calinichia¹⁰³, care după numele ei trebue fără îndoială să fi fost de obârșia greacă. Pe timpul lui Ștefan cel Mare trăia în Moldova Vistierul, fără îndoială de obârșie grec, Kirakola, deci un grec boier mare și în Divanul țării¹⁰⁴. Pătrașcu cel Bun (1554—1557) se însoară cu Greaca Teodora, acăreia frate Iane capătă prin această încuscrire dregătorii însemnate în Țara Românească, precum bănia Craiovei și acea de capuchehaia¹⁰⁵. Alexandru fiul Mirceoai (1567—1577), era însurat cu o Greacă din Galata Constantinopolei. După ce Kiajna își găsisse o noră în centrul Grecismului, ea căută tot acolo și doi gineri pentru fetele sale, însărcinând cu stărostirea pe patriarhul Ioasaf, care și află pentru una din ele pe vestitul Mihail Vameșul Cantacuzino pronumit Șaitan-Oglu (fiul Satanii), iar pentru cealaltă pe un tânăr Stapoasă întovărășire; dar însoțirea cea întâi, cea cu Cantacuzino esă la rău sfârșit¹⁰⁶. Despre *Petru Șchiopul*, fiul Kiajnei soția lui Mircea Ciobanul, ne spune istoria patriarhului Dosoteiu, că era un bărbat plăcut la vorbă, cu bune moravuri, care știea limbile turcă, greacă și română, că iubea oamenii învățați, convorbiă cu ei despre astronomie, despre zodiac — învățături gre-

¹⁰³ Document din 1474 în *Arh. ist.*, I, 1, p. 19. Comp. Vol. III, p. 98.

¹⁰⁴ Doc. din 1480, *Arh. ist.*, I, 1, p. 116.

¹⁰⁵ Vezi vol. V, p. 131.

¹⁰⁶ Vezi vol. V, p. 21.

cești. El se căsătorii a doua oară cu o Greacă din Rodos, Maria Amirală că din copiii pe care el îi avuse îi rămase o singură fată, domnița Maria, care învățase carte grecească și bulgărească, și care se mărită după un Grec din Constantinopole, Zotu Țigara¹⁰⁷.

Iancu Sasul domnul Moldovei (1580—1582), avea de soție pe Greaca Maria Paleologu¹⁰⁸, și așa mai departe întâlnim cu cât ne apropiem mai mult de vremile mai noue, tot mai numeroase legături de familie între Grecii Țarigradului și domnii și boierii români.

De aceea nu ne va mai părea extraordinară neconținută sporire a elementului grecesc în țările române. Documentele care nu ne pot da decât un slab răsănet al realității, încă ne învoesc o spicuire îndestul de bogată a fețelor grecești ce se purtau în aceste timpuri prin țările române. Intr'un pamflet scris pe la 1415 găsim amintit pe un grec Arghiropus care ar fi făcut mare avere în Valachia, ceea ce a îndemnat și pe alții din acelaș neam a se duce în acea țară. Sub Alexandru Aldea Domnul Munteniei (1431—35) găsim pe un grec Temiano care fugise din această țară luând mai multe lucruri ale cămării domnești și niște bani ce avea de dat lui Ioan fiul lui Gaspar din Câmpulung¹⁰⁹. Tot din Muntenia va fi fost și grecul căruia fiind închis la castelul din Bran în Transilvania, i se fură un inel cu o piatră de preț¹¹⁰.

Pe timpul lui Petru Rareș am întâlnit pe hatmanul Vartic și pe comisul Placa sau Plaxa¹¹¹. Tot pe atunci întâlnim în Muntenia familia Coresi, care joacă un rol însemnat în dezvoltarea culturală a poporului român, ca originară din Chio și amintită pentru prima oară în documentele muntene în anul 1529¹¹². Pe timpul lui Mircea Ciobanul (1546—1560) întâlnim pe Grecul Manta Postelnicul, care înduplecă pe domn a i dărui moșiile sechestrate dela Radu vistiernicul, pe care Manta le dăruiește

¹⁰⁷ Melhisedec, *Relațiuni istorice despre țările române din epoca dela finitul veacului al XVI-lea și începutul celui al XVII-lea*, București, 1882, p. 6.

¹⁰⁸ Vezi vol. V, p. 111.

¹⁰⁹ 1431. Hurm., *Doc.*, XV, p. 15.

¹¹⁰ 1493. *Ibidem*, p. 144. Pentru Arghiropus, vezi D. Russo, *Elenismul în România*, 1912, p. 44.

¹¹¹ Doc. din 1546 publicat de Al. Papadopol Calimah în *Convorbiri literare*, XVI, p. 402. Mai vezi altul din 1546 în Melhisedec, *Chron. Hușilor*, București, 1869, p. 22 și unul dela Ilie Rareș fără dată în *Arh. ist.*, 2, p. 20. În sfârșit alt hrisov dela Petru Rareș din 1546 în Melhisedec, *Chron. Romanului*, I, p. 175. Alt hrisov din 1546 care pomenește Plaxa Comisul în Ghibănescu, *Ispisoace și Zapise*, I, 1, p. 15. Tot pe timpul lui Petru Vodă cel Bătrân adevărat Rareș se vorbește de pedepsirea unor boieri români pentru uciderea unor Greci (Doc. dela Petru Schiopul din 1587 în *Uricarul* XIV, p. 157).

¹¹² Mai jos sub capitoul Începuturi literare, ne vom ocupa mai pe larg de această familie.

apoi călugărilor dela Ezerul¹¹³. Sub Ilie fiul lui Petru Rareș întâlnim pe boierul Grec Marmara¹¹⁴. Tot pe atunci dieta Transilvaniei oprește așezarea Grecilor în țara de peste munți. Puțin după aceea niște documente ne spun că cu prilejul prinderii lui Mircea Ciobanul și înlocuirii lui cu Pătrașcu-cel-Bun, s'au tăiat mulți creștini de ai lui atât Români cât și Greci¹¹⁵. Sub Lăpușneanu trăesc în Hârlău pe lângă Armeni, Evrei și Sârbi, încă și Greci, iar prin Transilvania se purtau pe lângă negustori români și negustori greci¹¹⁶. Sub Iacob Eraclid Despotul, grec și el de obârșie și cel întâi Domn din acest neam urcat în scaun românesc, Grecii trebuie să se fi înmulțit cu toți oamenii lui de iscoadă din care ni s'a păstrat numele lui Stamate Condostaulachi trimis de el la Brașoveni în timpul pribegirii lui anterioare domniei, pentru a lua de acolo niște scule ale lui¹¹⁷.

Pe la 1570 sub Bogdan fiul Lăpușneanului mai mulți Greci vin înaintea domnului și „se jăluesc că li s'au omorit unul din ai lor, în vreme când păștea oile sale în hotarul satului Albotenii, și domnul pedepsește pe acel sat, luându'l domnesc, pentru omorul acelu Grec, de când rămase numile de valea Grecului hotarului satului Albotenilor¹¹⁸”. Matei Stricovski la 1575, spune despre Basarabia sau Moldova sud-răsăriteană că văzuse acolo Munteni, Sârbi, Țigani, Greci și Italieni amestecați la un loc¹¹⁹. Pe Mihai Viteazul îl găsim înconjurat de mai mulți Greci, precum pe învățatul Chipriot Luca Episcop de Buzeu și apoi pe Banul Mihalcea pe Vistiernicul Stavrinus, iar în tratatul dintre Domn și Sigismund Batori se prevede într'un articol că între cei 12 boieri jurați care erau să participe la dieta Ardealului, să nu poată încăpea nici un Grec, nici să poată obține vre unul o dregătorie privitoare la ocârmuirea Munteniei¹²⁰. Tot pe atunci, 1600, mai mulți negustori greci

¹¹³ Doc. din 1575, *Arh. ist.*, I, 1, p. 68.

¹¹⁴ Ureche în *Letopiseșe*, I, p. 172.

¹¹⁵ Două doc. din 1551 și 1552. Hurm., *Doc.*, II, 4, p. 660 și 675.

¹¹⁶ Pentru Transilvania doc. din 1555, Hurm., *Doc.*, XV, p. 512.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 560. „Graecorum nobili familia orto”.

¹¹⁸ Doc. din 1570. *Uricarul*, II, p. 252.

¹¹⁹ *Arh. ist.*, II, p. 5.

¹²⁰ Tratat între Mihai Viteazul și Sigismund Batori, din 20 Maiu 1595. în Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 212: „Graecus natione inter duodecim juratos Batoros esse nequeat, neque aliquod munus et officium spectans ad gubernationem illius regni obire possit”. Această condiție a fost introdusă de Sigismund Batori din teama prefăcută ce o avea de Mihai Viteazul despre intrigile ca boier moldovan de un doc. din 1612 (*Ibidem*, XV, 2, p. 854 și 855, același Găsim însă Greci neguțători în Transilvania așa pe Giva în Bistrița în 1604, Hurm., *Doc.*, XV, 2, p. 809.

din Moldova trimit o scrisoare grecească de felicitare către vameșii Bistriței Gheorghe și Ștefan¹²¹.

După Mihai Viteazul numărul Grecilor sporește necontenit. Așa pe timpul lui Radu Șerban vine și se așează în Muntenia Mitropolitul grec, Matei al Mirelor, căruia domnitorul îi dă egumenia mănăstirii Dealul¹²². Pe timpul Movileștilor întâlim în Moldova pe Dumitru Chirița Paleologu ca logofăt, dăruit de Constantin Movilă în 1608 pentru slujba de 12 ani făcută atât lui cât și tatului său Ieremia, cu satul Vânătorii din județul Neamțului, care sat este apoi dăruit de văduva lui Chirița, Maria, (de sigur o fată de boier român), mănăstirii Bisericiani¹²³. Intr'un raport al unei comisiuni de anchetă pentru limpezirea unor hotare, din anul 1610 se vorbește despre unul Petru Grecul ce fusese ușier la Alexandru Vodă Lăpușneanu¹²⁴. Intr'un uric din 1618 al lui Gavril Movilă, domnul țării Muntenesti, datat din Târgoviștea, prin care dăruiește satul Heciul din ținutul Sucevei mănăstirii Galata, se vede subsemnat grecește Ciril patriarhul de Alexandria și câțiva egumeni din Muntenia în aceeași limbă¹²⁵. Intr'un zapis de mărturie iscălit în 1610 de mai mulți boieri și orășeni din Suceava, găsim și pe un neguțitor Zota¹²⁶. Pe timpul lui Ștefan Tomșa (1611—1616) moare în Moldova unul Ciacăr Grecul, care nelăsând copiii, moșia lui Șivița de lângă Prut în ținutul Covurluiului, este luată domnească după principiul dreptului de albinagiu (droit d'aubaine), care exista și în țările române¹²⁷. Adăogim pe un martur Macri din un act al anului 1610; un zapis din 1621 din Iași conține subsemnăturile grecești ale mai multor persoane¹²⁸. Alte acte muntene din 1629 și 1630 conțin deasemenea subsemnături grecești¹²⁹. Mai întâlim pe Vistiernicul Enache Cantacuzino din Moldova de pe timpul lui Moisi Movilă 1631¹³⁰,

¹²¹ N. Iorga, *Doc. Bistriții*, I, p. 5.

¹²² N. Iorga, *Manuscrise din biblioteci străine în An. Acad. Rom.*, II, Tom. XXI, 1899, p. 4 și 18.

¹²³ Doc. din 1608 în *Arh. ist.*, I, 1, p. 78 și Doc. din 1620, *ibidem*, p. 69. Comp. un raport către imp. Rudolf al II-lea din 15 Aug. 1598 Hurm., *Doc.*, III, p. 300: „sub id tempus advenerunt principis Tartarorum oratores, Scferscheff Tartarus et Alexander Paleologus Graecus, cuius frater natu minor deget apud Moldaviae voivodam”.

¹²⁴ Doc. din 1610 în *Arh. ist.*, I, 1, 22.

¹²⁵ Doc. din 1618, *idem*, I, 2, p. 190.

¹²⁶ *Arh. ist.*, III, p. 205.

¹²⁷ Doc. din 1618 dela Radu Vodă în *Arh. ist.*, I, 2, p. 191. In volumul al IV-lea, la studiul asupra obiceiului pământului ne vom ocupa mai pe larg cu dreptul de albinagiu.

¹²⁸ Iorga, *Studii și doc.*, VI, p. 17: »'Απόστολος προκάλαμος. Ἄγγελος ἐγὼ Ζότος λογοθέτης. Μηχαήλ Φράντζα».

¹²⁹ *Ibidem*, 1629, V, p. 446: «Τρουφάντης βησαγγάρος, Τρουφάντας ποστέλνικος, Σίμας λογωβέτης»; 1630, p. 447: «Κοσταν παγάρνικος, Μίχος Σπατάρης, Σίμας λογωβέτης».

¹³⁰ *Uricariul*, II, p. 50 și 258.

și pe Constantin Cantacuzino postelnicul din Muntenia¹³¹. Tot pe atunci mai găsim un sinet scris grecește al lui Moisi Voevod prin care se îndatorește către craiul Zapolia ca să'i dea 6000 de fiorini în cazul când acesta ar izbuti a-l pune în scaunul Țării românești¹³².

Astfel se întrodusesese pe deosebitele căi arătate mai sus elementul grecesc în Țările române. La început întinderea lui se făcu pe nesimțite, cât timp el se mântinuse în sfera comercială, care îndrumase acea întroducere. Când trecu însă în cea religioasă efectele copleșirii lui fură mai adânc simțite, și o împrotivire se manifestă la lumină. Cu cât mai viu trebuia să apese el asupra poporului român, când începu a se ciubări în economia, mai apoi în stăpânirea țărilor dunărene! Românii încercară mai întâi să scuture de pe ei această nouă năpaste ce le cădea după gât, și făcură vânt nemulțămirei lor prin mișcări violente și răsculări sângeroase. Cea întâi se întâmplă pe vremile lui Radu Mihnea.

Acest moment important, când se adăugi noul curent în viața poporului român trebuia însemnat, și cercetate vinele ascuse, care izvorite din adâncul timpului, ieșise acum la lumină în turburea apă a istoriei sale.

După această ochire îndărăt, să ne îndrumăm iarăși către timpurile viitoare.

3. DELA ALEXANDRU ILIAȘI LA MATEI BASARAB

Alexandru Iliăși, 1616—1618. În 1616 se rânduie de Poartă la domnie în Muntenia, Alexandru Iliăși, care și aștepta de mult rândul în casa marelui vizir. Asupra modului numirii lui, aflăm în un document contimpuran următoarele interesante dobândi principatul Valahiei pentru Gavril Movilă, fiul lui Șimion, ceea ce i se făgăduise de caimacamul care cu toate aceste puțin timp după aceea, numi pe un alt principe acolo,

¹³¹ Pe lângă Greci mai întâlnim din când în când și alți străini în dregătorile țărilor române, dovadă că oricine putea fi urcat în ele prin voia atotputernică a domnului. Așa pe unul *Sarandino* logofăt încă de pe timpul lui Dan al II-lea (Doc. dela Dan din 1430 Sept. 15 în *Arch. ist.*, I, 1, p. 74); pe care subsamnă numele său cu litere latine în un hrisov din 1619, necunoscând scrierea cirilică (*Arch. ist.*, I, p. 6): pe contele *Attilio Vimercati* numit de Ciro Spontoni (*Historia della Transilvania*, Veneția, 1635, p. 208 și 233) general sernumai personaje întâmplătoare care se pot întâlni în toate domniile și în toate țările, pe când Grecii sunt un element neapărat și fatal în dezvoltarea vieții românești.

¹³² N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 18.

Alexandru (din neamul principilor Valahiei, ce stătea în casa marelui vizir), nu atât prin considerație pentru el însuși, cât pentru a plăcea sultanei soției marelui vizir care 'l favoriză. El a și plecat spre a pune mâna pe domnie, și fiindcă numitul Alexandru nu avea bani pentru a face diferitele daruri și a întâmpina și celelalte cheltueli, caimacamul îi dăde cu împrumut 35.000 de zechini, de și în realitate Alexandru nu primise mai mult de 15.000 și cea mai mare parte din acești bani au fost dați soției marelui vizir. Gavril însă se plânse cu amărăciune pentru îndepărtarea lui, și are un mare avantaj, căci dispune de mulți bani, din care cauză ar putea prea ușor obține victoria ¹³³'.

Ce putea însă face Alexandru numai cu bieți 15.000 de galbeni? El trebui să mai împrumute încă alte sume mult mai însemnate de pe la Grecii cămătari din Constantinopole. Aceasta îi fu cu atâta mai ușor, că el fiind fiul lui Ilie Rareș, care se turcise și se așezase în Constantinopole, fusese născut la Rodos, unde crescuse între Greci din mica lui copilărie ¹³⁴. El veni deci în Muntenia „întovărășit de mulți Greci, care împreună cu cei ce mai erau înainte se făcuse o grămadă, lucru ce nesuferind boierii români, au făcut sfat ca să-i taie ¹³⁵". Capii răscoalei erau Lupul Mehedințianul Paharnicul, un Spătar al cărui nume nu ni s'a păstrat, alt boier Buzdugan și Cârstea Vornicul. Complotul însă răsuflându-se, cei d'întâi fug în Ungaria, iar cel de pe urmă mai îndrăzneț rămâne în țară. În această răscoală moare un grec învățat Mateiu Monemvasie autorul unei cărți istorice ¹³⁶.

Alexandru Iliși fu săpat în tot cursul Domniei sale de stăruințele lui Radu Șarban. Pentru a paraliza uneltirile lui, Alexandru Iliși se pune bine cu împăratul german, oferindu-i slujbele sale, pe când rivalul său Gavril Movilă ținea partea lui Bethlen Gabor principele Transilvaniei, care cu toate că mijlocise reînnoirea păcei între sultan și împărat, tot plecă mai mult în partea Turcilor cumpăna prieteniei sale. Radu Șarban, văzând că cu toate căciulirile și sărutările de mâini trimise mai ales Arhiducelui Maximilian ¹³⁷, nu poate dobândi dela împăratul decât stăruinți, și acele mai mult de formă, întru cât Alexandru Iliși nu dădea politicei împărătești nici un motiv de tânguire, recurge iar la o încercare violentă; însă pentru a nu fi oprit iarăși de împăratul, ca la acea făcută de

¹³³ Almore Nani către dogele, 19 Octomvrie 1616. Hurm., *Doc.*, IV, 2, p. 366.

¹³⁴ Ureche în *Letopisețe*, I, p. 244. Mai sus, p. 51, asupra turcirii tatălui său

¹³⁵ Căpitanul în *Mag. ist.*, I, p. 249. Comp. Anonim în *Mag. ist.*, IV, p. 308.

¹³⁶ *Cronica rîmată* a lui Mateiu al Mirelor în Papiu Ilarian, *Tezaur*, I, p. 347.

¹³⁷ În o scrisoare a lui Radu Șarban c. Arhid. Maximilian, (Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 170) găsim: „gratias agerem, et oscularer manus suas praelibatas”.

el împreună cu Homanai ¹³⁸, se duce tocmai la Cazaci, dela care izbutește a dobândi un ajutor, cu atât mai ușor cu cât tot ei ajunseseră a pune și pe Ștefan Tomșa în domnia Moldovei. Alexandru Iliashi iesă în contra Cazacilor, încă înaintea de a intra ei în Muntenia, și cu ajutorul Turcilor, reușește a-i răspinge.

După ce se întoarce din expediție, el taie pe Cârstea, pentru moartea căruia Skender pașa, capul expediției contra Cazacilor, îi cere 40.000 de galbeni, spre a nu o arăta sultanului. Boierii fugiți peste hotar s'ntorc atunci cu ajutor dela Bethlen Gabor, și alungă din scaun pe Alexandru Iliashi, care fuge la Nemți. „Lupul însă sosi și începù a tăia pe Greci și pe slugile lor care jăcuiu țara. Ungurii încă îi cereau lefi, (dar bani nu avea), ci apucă pe neguțatori de'i da Ungurilor, să le plătească lefile. Lupul trimisese în țară pe Buzdugan, om rău, care unde găsia Greci neguțitori, gelepi, pre toți îi tăia și le luă toată marfa fără milă ¹³⁹”. Despre această revoltă a țării contra lui Iliashi și a Grecilor lui, pomenește și un document venețian, care spune că boierii țării împreună cu poporul, împinși de stoarcerile și tirania cea nespūsă a aceluia principe, se răsculară cu armele în număr de 8.000 în potruva lui, și 'l alungă din țară putându'și el numai cu mare greutate scăpa viața cu puțin de ai săi ¹⁴⁰”. Turcii la început vroesc să'l reașaze pe Alexandru cu sila în scaun; după aceea însă, mișcați și prin grasele pungi date de Gavril Movilă, se hotărăsc a'l numi pe acesta Domn în locul lui Iliashi.

Domnul Gavril Movilă 1618—1620, eră fiul lui Simion, care ținuse tronul muntean câtva timp după fuga lui Mihai Viteazul. Auzind creditorii lui Alexandru despre mazilirea lui, „veniră în mare număr la divan, jăluindu-se că partizanii lui Gavril, pricinuiseră răscoala întâmplată și ruina aceluia principe, precum și acea a creditorilor care nu ar fi încă plătiți. Gavril aflând de această jăluire veni și el la divan, temându-se

¹³⁸ Ludovic de Mollart c. Cristofor Preuner, 18 Iunie 1620. Hurm., *Doc.*, IV, p. 594: „Demnach von dem Rom Kays. Maj. Mattia hochloblichen Angedenckhens wegen einsetzung dess fursten Raduly Scarban in die Wallachey an diser Porten embsig anzuhalten mir allernädigst anbevohlen worden, derselbe aber nummehr unlängst mit todt abgegangen, und sich alhie Alexander Waywoda (so von Gabrielasco auss der Wallachey von dissem unbillicherweiss vertrieben, worden), persönlich befindet; welln dann erstbesagter Alexander Woywoda jederzeit in gehorsambisten devotion gegen. Ir. Kays. Maj. beständig verblieben, und hierfür in gethreuister unnderthenigkheit zue continuiren, gehornderen Ir. Maj. Rebellen ain grosser befürderer, und It. Maj. Missguner unnd anhaimblicher fridensfeindt ist”. Șărbăn încercase în zadar a redobândi scaunul pierdut. Nenumăratele lui stăruinși, Hurm. *Doc.* IV. Numerile 431—479, fură toate zădărnice.

¹³⁹ Anon., rom., în *Mag. ist.*, IV, p. 308.

¹⁴⁰ *Almoro Nani* către dogele 23 Iunie, 1618. Hurm. *Doc.*, IV, 2, p. 373.

mai ales de vizir a cărui femeie protegia pe Alexandru. Vizirul însă îi spuse că „odată ce sărutase poala sultanului trebuia să meargă în Valahia; dar că întru cât Alexandru lăsase multe datorii, ar trebui să caute a mulțami și pe creditorii lui, la care lucru Gavril nu răspunse nimic, dând prin tăcerea lui a înțelege, că consimția la îndatorirea ce i se impunea¹⁴¹”.

Arătarea ambasadorului venețian, că răscoala în protiva lui Alexandru Iliasi fusese făcută de partizanii lui Gavril Movilă, nu este exactă, căci capii acestei răscoale, Lupul paharnicul și Busdugan căpitanul, sunt prinși de Gavril și dați pe mâna pașei care-i pune în șa¹⁴². Dacă ei ar fi fost înțeleși cu

8. Gavriil Vodă Movilă

Movilă spre a-l aduce în scaun, este invederat că chiar dacă pașa i-ar fi cerut, el ar fi căutat să-i scape; dar se știa că Movileștii nici odată nu se bucuraseră de vreo popularitate în Muntenia.

Cu însă sau fără de aceasta domnia lui Gavril Movilă, trebuia să aibă o scurtă durată.

Sistemul cumpărării domniilor pe bani, care fusese întrerupt un moment prin puternica zguduire dată imperiului turcesc de Mihai Viteazul, reîncepă în curând a înflori iarăși în toată deplinătatea lui, și vârtejul schimbător de Domni își ieă iarăși cursul său obișnuit. Radu Mihnea, care fusese în acest răstimp domn în Moldova, și stătea acuma în nenorocita stare de mazil la Poarta Otomană, dă vizirului 10.000 de scuzi, 25.000 chehaei, se mai obligă a da un tribut anticipat în sumă de vr'o

¹⁴¹ Altă scrisoare din 10 Iulie 1618, *idem*, p. 374.

¹⁴² Căpitanul în *Mag. ist.*, I, p. 309.

40.000 de scuzi, „prin care, adaoage raportul venețian căruia împrumutam aceste știri, va trebui să se sugă sângele sârmanilor supuși creștini¹⁴³”. Astfel ajunge Radu Mihnea pentru a doua oară în scaunul Munteniei.

Radu Mihnea a doua oară, 1620—1623. Grecii revin cu el la putere în Muntenia. Așa în lupta dela Hotin între Turci și Poloni, Radu Vodă trimite din îndemnul Turcilor pe *Batiște Veleli*, „om de neamul său critean¹⁴⁴”, în lagărul leșesc, pentru a propune pacea. Radu zidește mănăstirea Sf. Troiți din jos de București și o închină mănăstirii Iverului¹⁴⁵. Căzând Radu într'o boală, „vizirul răspândește vestea despre moartea lui, cu arătare că va da principatul unui altuia, pentru a putea încasa astfel mulți bani. Fiul lui Radu (Alexandru Coconul) oferă atunci vizirului 10.000 de zechini, spre a'l întoarce dela gândul propus, și, adaoage ambasadorul venețian, „se crede că Radu va izbuti, căci vizirul n'ar vrea să piardă acești bani, de și sunt alții mulți care propun sume mai însemnate¹⁴⁷”. Radu Mihnea văzându-se amenințat, începe spre a'și asigura poziția trimițând bani la banca de Veneția, ceea ce urmează înainte a face și după ce este strămutat în Moldova, depunând el din ambele sale domnii suma de 37,547 de galbeni, și anume 18.900 din Valahia și 19.647 din Moldova¹⁴⁷.

Cu ajutorul banilor adunați el luptă cu izbândă contra intrigilor de răsturnare. Cu 30.000 de scuzi dați vizirului, îl face să revină asupra hotărârei luate de el, de a'l înlocui cu Alexandru Iliasi din Moldova, iar dragomanul acestuia să fie închis și bătut¹⁴⁸, și chiar obține ca el însuș să fie strămutat în țara Moldovei deastădată ca o favoare, pentru a face fiului său, Alexandru Coconul, loc în Muntenia.

Alexandru Coconul, 1623—1627. Izbânda aproape neașteptată a lui Radu Mihnea, de a pune în scaunul Munteniei pe fiul său ce era încă un copil¹⁴⁹, încât tot el conducea din scaunul Moldovei și afacerile Munteniei, fusese dobândită mai ales cu

¹⁴³ Almorò Nani către dogele, 28 Iulie 1620. Hurm., *Doc.*, IV, 2, p. 386.

¹⁴⁴ Miron Costin, *Lelopiseșe*, I, p. 249. Comp., p. 251.

¹⁴⁵ Căpitanul în *Mag. ist.*, I, p. 281.

¹⁴⁶ Almorò Nani c. dogele, 20 April 1621. Hurm., *Doc.*, IV, 2, p. 390. Comp. alt raport venețian din 14 Iunie 1623 și un al 3-lea al lui Zorzi Giustinian către dogele 12 Noembrie 1629, *idem*, p. 399 și 402. Mai vezi scrisoarea lui Radu Mihnea către dogele 10 Februarie 1625, *idem*, p. 407.

¹⁴⁷ Vezi cele două sinete ale banței de Veneția unul din 23 Martie, celalalt din 14 Noembrie 1623, *idem*, p. 422 și 423.

¹⁴⁸ Raport din 24 Iunie 1623, *idem*, p. 399.

¹⁴⁹ „Che molto è giovane, et reto dal padre” zice raportul lui Simon Contarini către dogele din 11 Aprilie 1625, *idem*, p. 408 numit „Alexandru Mihnea după tatăl său. N. Iorga 1627. *Acte și fragmente*, I, p. 66.

ajutorul unui Grec influent din Constantinopol numit *Skerlet*, „bogat și cunoscut de toți meghistanii împărăției, carele având voie veghiată despre Turci, Radu Vodă s’au fost împrietenit cu el de mai înainte vreme, fiindu-i ajutor întru multe treburi a le domniei”. Radu Vodă se încuscrește chiar cu acel Grec, însurând pe fiul său domnul Munteniei cu fata lui *Skerlet*, făcându-se nunta la Movileni, jud. Tecuci, lângă Siretiu¹⁵⁰.

Puțin după această serbare care costă mulți bani pe țările române, Tătarii punându-se rău cu Turcii, intră în Moldova și în Muntenia, și prădă cumplit această de pe urmă țară, făcând robi mulți din oamenii cei mai de samă și luând o pradă imensă, iar Principii acelor țări scăpară, Alexandru într’o mănăstire, iar tatul său Radu în cetatea Sucevei. Intâmplându-se însă să moară Radu Vodă din Moldova, poziția fiului său se

9. Io Alexandru Voevod [Coconul]

afllă zdruncinată. Ne fiind cine să mai privigheze purtarea boierilor însărcinați cu conducerea ocârmuirii Munteniei, jafurile lor provoacă două răscoale contra domniei lui Alexandru Coconul, una făcută de călărașii din Măneștii, Gherghița, Ploiești și Rușii de Vede, a doua de cătră boieri de peste Olt, care rădicară din sinul lor pe un „domnișor” numit Paisie. Ambele aceste răscoale sunt însă stâmpărate; conducătorii lor prinși și tăieți¹⁵¹. Totuși ele pricinuiră mazilirea lui Alexandru Vodă. Aname greul *Skerlet*, socrul domnului muntean, „dorind mult a se mântui de pericolle ce-i veniau necontenit prin turburările provocate în Valahia de domnia unui copil, și desgustat de a tot interveni la Poartă spre a lui mântinere, dă el singur bani cu împrumut competiitorului ginereului său, Alexandru Iliăși, care mai fusese principe încă în două rânduri, și fusese destituit pentru stoarcerile sale”, și acesta izbuteste din nou a fi numit. *Skerlet* scapă de neplăcerile cărora îl expunea domnia

¹⁵⁰ Capitanul în *Mag. isl.*, I, p. 283. Miron Costin în *Letopiseșe*, I, p. 258.

¹⁵¹ Căpitanul în *Mag. isl.*, I, p. 282.

ginerelui său în Muntenia, făcând tot odată și o strălucită afacere, căci, urmează raportul venețian, „cu această nouă alegere trebuie să fie unite enorme cheltueli, care toate vor cădea asupra nenorociților locuitori ce vor fi aduși aproape la deplină peire¹⁵²”.

Alexandru Iliși, a doua oară, 1627—1629. Este strămutat din Moldova în Muntenia, stând în domnie doi ani de zile. Acest principe, pe care l'am cunoscut a fi grecizat din tălpi până în creștet, se pare că face un act de energie față cu neconținutele cotropiri, pe care Grecii le întindeau asupra Munteniei. Printr'un document al său din 1628, el refuză închinarea mănăstirei Sneagovului către acea din muntele Atos a Pandocratorului, motivându-și hotărârea pe faptul că „acum destul este cât au îmbelșugat cei de mai înainte domni muntele sfânt și alte locuri¹⁵³”. Este invederat că acest refuz nu era decât o manoperă întrebuintată de domn spre a șterge de pe el păcatul înstrăinării, și a trece în ochii boierilor pământeni drept apărător al intereselor țării. Vom avea prilejul a regăsi această tactică aplicată într'un chip mult mai larg de urmașul lui Alexandru Iliși, Leon Vodă Tomșa.

Leon Tomșa, 1629—1633. Intre competitorii ce se puseră pe întrecutele pentru cumpărarea tronului muntean, era și un Italian Carlo Cigalla din Messina, care avea speranța a obține cu puterea aurului pentru fiul său unul din cele două principate, lucru de care *avea neapărată nevoie*, căci fiul său logodindu-se cu o damă mare din Boemia, părinții acesteia pretindeau ca viitorul lor ginere să ajungă și el într'o stare mai strălucită, pentru a se putea căsători¹⁵⁴. Sărmanele țări române, în ce stare ajunseseră dacă orice venetic din lume putea să năzuiească a-și căpăta copiii prin domnia uneia din ele! Acest aventurier însă nu izbuti, pentru că alți competitori mai *grei* îl înlăturară dela concurență. Acel mai fericit fu Leon fiul lui Ștefan Tomșa, fostul domn al Moldovei, care dobândi scaunul prin mari cheltuieli făcute la Poartă. Numai căpătarea făgăduinței de a deveni principe îl costă 140.000 de lei, dați caimacanului. Dar cât trebui să mai cheltuiască până ce simpla făgăduială deveni realitate? Se socotea la cel puțin 300.000 de lei prețul cum-

¹⁵² Sebastiano Venier c. dogele, 13 Noemvrie 1627. Hurm. Doc., IV, 2, p. 418.

¹⁵³ Document nepublicat din col. Academiei, pachet XX, No. 273. Acesta este documentul acel curios care pune luna Martie drept întâia lună a anului. Vezi vol. II, p. 260. Asupra lui Ioan Mihail Cigalla, v. studiul d-lui O. Lugoșianu, *Un aventurier din secolul al XVII*, în *Prinos* lui D. A. Sturdza, p. 279 și urm. și notița lui d-lui Iorga la acest studiu, *Ibidem*, p. 293.

¹⁵⁴ Giovanni Capello către dogele 13 Octomvrie 1630. Hurm., Doc., IV, 2, p. 451.

părării acestei domnii, care luați pe interese foarte urcate, amenința Muntenia cu o totală sărăcire¹⁵⁵.

Și într'adevăr cum intră Leon Tomșa în domnia Munteniei, cea întâi grijă a lui fu de a se plăti de creditori, care fiind numeroși și îndrituiți cu sume mari, domnul fu nevoit a pune „multe și mari greutăți pe boieri și pe țară, și silia pe boieri să plătiască județele cu bani, și țara spărgându-se, iar boierii neavând de unde să iee banii, se sărăciau și se îndatoriau. Văzând boierii că lucru merge spre rău, s'au sfătuit, mai vărtos boierimea de peste Olt, anume Matei Aga din Brancoveni, Aslan Vornicul, Ghergan spatarul, Barbu spatarul Brădescu, Mihai spatarul Coțofanu, Dumitru slugerul Filișanu, Mitrea vistierul și alții de au fugit cu toții în Ardeal, unde fură primiți cu cinste de Gheorghe Racoți domnul acelei țări. Leon Vodă temându-se de această pribegire, le trimise cărți cu jurământ ca să vie în țară, că nu le va face nimic rău, dar ei n'au vrut să vie”. Un document care confirmă această pribegire adaogă la numărul boierilor rugați peste munți pe frațele lui Brădescu, Mihail Clucerul, pe Barbu dela Poiana feciorul Izerului, pe Barbu dela Frățești, feciorul lui Malcociu și alți mulți dela Romanați, dela Jiul de Jos și dela Mehedinți¹⁵⁶.

Boierii vroiau să reintre în țară, însă cu putere pentru a scoate pe Domnul urgisit de ei, de aceea aflăm spunând pe Aslan Vornicul, pe Ghergan Spatarul, pe Matei Aga, pe Dumitru Preda Postelnicul, pe Mihail Clucerul, pe Barbu Paharnicul, pe Mihalcea Postelnicul, adică tocmai pe acei ce se văd enumerați de cronicari și de documentul din 1630 și alții încă indicați numai prin vorbele: „și alții mulți din cele 4 județe” găsim zicem pe acești boieri subsemnând un zapis de împrumut dela jupânul Cristian de peste munți pe suma de 2000 de ughi cu ajutorul căreia să-și facă cale să meargă în țara lor și să scoată pe Greci dinți'însa, pe dușmanii lor care le-au spart casele¹⁵⁷.

Leon Tomșa dându-și seama despre pricina de căpetenie a rocoșirii boierilor, anume prin marea favorizare a Grecilor și temându-se ca din cauza spargerii țării să nu-i vină mazilie, se preface a se pleca cererilor boierilor și prin un hrisov al său din 21 Iulie 1631 el spune că „văzând pustiirea țării prin Grecii străini care amestecă și vând țara fără nicio milă și prea puțin pe casele asuprite, am hotărît să calc aceste obiceiuri rele și să

¹⁵⁵ Sebastiano Venier c. dogele 27 Oct. 1629 Hurm., *Doc.*, IV, 2, p. 435.

¹⁵⁶ Căpitanul în *Mag. isl.*, I, p. 281—289. *Cron. Anonimă, Ibidem*, IV, p. 311—325.

¹⁵⁷ Raportul ispravnicului Vasile către Logofătul de atunci 1630, N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 19—30 Girolamo Capello către dogele 1 Dec. 1630. *Hurm. Doc.*, IV, 2, p. 2.

le pun toate jos scoțând pe acei Greci străini din țară afară că prea sunt neprieteni țării¹⁵⁸”.

Pribegii însă știind cu cine au a face și cât plăteau făgăduințele lui Tomșa chiar când erau întrupate în hrisoave, intră cu putere în țară și se lovesc cu Leon Vodă lângă mănăstirea lui Mihai Vodă în 21 August 1631, dar sunt bătuți. „Perit-au mulți oameni de tot felul” ne spun cronicarii. Prins au pe Preda Brâncoveanul nepotul lui Mathei Aga și pe Radul Logofătul dela Dealu și și-au răscumpărat viața cu bani dela Leon Vodă¹⁵⁹. Această împrejurare arată nespusa nevoie de numărătoare în care se afla Leon Vodă, dacă el era în stare pentru bani, a dărui viața unor oameni ce nu puteau decât să-i devină mai dușmani după această răscumpărare. Pre cei ce nu aveau îndestulă avere spre a-și plăti capul, îi ucise. „Tăiat-au și pe Adam banul acolo în tabără, și pe Preda Floricoiul din satul Greci, și au înțapat pe Nusă Armașul”. Cei care scapă din măcel între care era și Aga Matei, fugiră și se închiseră în mănăstirea Tismana, unde susținură un asediu victorios contra trupelor lui Leon Vodă. După ce oștirea se retrase, Matei Aga scapă din mănăstire și trecu iar în Ardeal¹⁶⁰.

Leon de și drept Moldovan de origine, trece de Grec în ochii contimpuranilor. Astfel o relație a lui Paul Strasburg, solul regelui Svediei la sultanul Amurat, care vede pe Leon Vodă când trece prin București, spune că dânsul „ar fi grec de neam”. Se vede că Leon Tomșa fusese crescut la Constantinopole, de oarece interpretul lui Strasburg traduce cuvintele solului în grecește, pentru ca principele să le înțeleagă¹⁶¹.

¹⁵⁸ 1631. Iorga *Studii și doc.*, IV, p. 103.

¹⁵⁹ *Mag. isl.*, I, p. 122—125, *Uricarul*, V, p. 167, publică numai începutul hrisovului cu arătarea greșită că s'ar referi la izgonirea călugărilor greci.

¹⁶⁰ Cronicarii citați. Pentru amănunțimi vezi C. V. Obedeianu, *Grecii în Țara Românească*, 1900, p. 46 și urm. Izbânda lui Leon Vodă fu veșnicită prin o cruce frumoasă cu inscripție reprodușă în facsimil de G. Ionescu-Gion în *Istoria Bucureștilor*, p. 60. Comp. relația lui Paul Strassburg citată mai jos nota 29: „et erectum in victoria signum crucis, manu sua ostendens”.

¹⁶¹ Vezi *Monumenta Hungariae Historica*, Strasburg Pál 1631—1633-iki kovetsege es Rakoczy Gyorgy, p. 100 quarto die Martis Corona discessi et Valachiae territorio finitissima Targovistum versus olim palatinam sedem prefecturus Illuc princeps et voyvoda Leo natione grecus commissarios suos expeditionis nos comitarentur. Aderat interpres sermonis mei frater Benedictus nationum et germanicum idioma callebat ac septenii spatio Wittebergae commone eloquenter reddidit ac palatini nomine et verbis mihi sponpondit”. Interpretul traducea și turcește din cauză că: „lateri Voyvodae aliquot primarii Turcae assidebant, ut opinor rerum arbitri et consilarii”. Se vede că din eroare poate cădea decât în anul 1632, de oarece la Iulie aceluiași an Leon Tomșa era depus (vezi nota 163). *Arhivul pentru filologie și istorie* al lui Cipariu. Blașiu 1867, p. 12—13, admite dată exactă de 1632 pentru această călătorie.

Este însemnat de a întâlni aceste dese revoluții contra elementului grecesc, ce căuta să se încuibe în țară. Dela Radu Mihnea până acuma, în circa 20 de ani, am numerat patru ¹⁶². Să nu credem că patriotismul, în înțelesul pe care l dăm noi acestui cuvânt, împingea pe boieri la această luptă înversunată contra elementului străin, ci interesul lor jignit prin grămădirea străinilor pe corpul țărilor române. Unde încăpea un Grec trebuia să iasă un Român, și introducerea lor tot mai numeroasă răstrângea neconținut pânea Românilor. Dar dacă vom căta bine, ce este patriotismul altă ceva decât interesul colectiv adevărat suma intereselor individuale? În unele capete și inimi extraordinare poate patriotismul să se limpezască, până a ajunge și îmbrăca forma unui simțământ cu totul desinteresat în ceace privește viața individuală. Chiar în acestea însă el nu va fi decât reflexul intereselor maselor, instinctului conservației în diferitele sale grade de putere și de desvoltare. Ferice un popor sau o clasă când măcar acest simțământ, acest instinct al intereselor sale nu s'au tocit cu totul, și vai de el atunci când privește cu nepăsare sau filosofie la răpirea dreptului și la încălcarea intereselor sale!

Văzând boierii că n'au izbutit cu puterea în contra lui Leon Tomșa, se pun pe calea mult mai îndămănată a intrigilor, și tânguindu-se pentru pustierea țării la Poartă, fac ca Leon Vodă să fie mazilit în 21 Iulie 1632 ¹⁶³. Boierii răsvrățitori cumpără atunci pe Abaza pașa din Silistra pentru a introduce pe Matei Aga în domnia țării Muntenesti. Un raport olandez spune că s'ar fi oferit îndoirea tributului, 100000 în loc de 50.000 de scuzi, dacă Poarta ar recunoaște pe domnul ales, dar că Turcii luară această cerere în nume de rău și că Sultanul trimise îndată un imbrihor la Abaza-pașa care stăruia pentru această recunoaștere, cu ordin ca „să gonească neapărat pe acel ce se făcuse domn, oferindu-se Poarta a înlocui pe acel numit de ea dacă nu este plăcut, dar nevoind cu nici un chip să se urce în scaun unul ales de țară” ¹⁶⁴.

Se vede din această rostire cât de mult se temeau Turcii de orice încercare a Românilor de a se emancipa de sub autoritatea lor.

Sultanul pentru a sprijini pe protegitul său Radul, fiul lui Alexandru Iliși trimite un ordin lui Racoti, de a nu primi în adăpostire pe Muntenii refugiați, și a ajuta principelui numit de el, a pune mâna pe tron; iar lui Abaza pașa

¹⁶² Sub Radu Mihnea 1612, Alex Iliși 1618. Alex. Coconul 1623. Leon Tomșa 1630.

¹⁶³ Anon. Rom. în *Mag. isl.*, IV, p. 314.

¹⁶⁴ N. Iorga. *Studii și doc.*, IV, p. 194.

fi trimite o strașnică amenințare, în caz când nu s'ar supune ordinului său ¹⁶⁵.

Abaza însă știe ce face. El se răzâma pe puternicile pungi de bani ale lui Matei Aga, cu care știe el bine că poate acoperi la Poartă ori ce nesupunere și înfrânge orice împotrivire. Îndrăzneala lui Abaza și a lui Matei merg până acolo, că se opun cu armatele contra intrării lui Radu în Muntenia, în partea căruia trecuse toți boierii și Grecii lui Leon Vodă, cei dușmăniți de Matei și de partida lui, anume Necula vistierul, Hrizea vornicul, doi Greci ¹⁶⁶. Nicola Catargiu, Dumitru Dudescu, Mihuleca, Popa Logofătul și Neagul aga. Toți acești boieri se duseră la Alexandru Iliasi în Moldova, de unde se întoarseră, în fruntea lor cu fiul său Radu, cu ajutorul de Tătari, care intrând în Muntenia dădură țara focului și prăzei. În 25 Octomvrie 1632, se întâlnesc ambele oștiri lângă mănăstirea Plumbuita, unde după o crâncenă luptă, care ținu de dimineață până în sară, rămase izbânda pe partea lui Matei aga. Mai trebuia însă reputată încă o victorie, pentru a pune desăvârșit mâna pe scaunul Munteniei, victorie pentru care se cerea nu curajul și vărsarea sângelui pe câmpul de război, ci ghibăcie și vărsare bogată de bani în nesăturatele pungi ale Turcilor. Matei aga se duse deci la Constantinople, și el trebuia să fie bine prevăzut cu bani de acasă, căci îndușmănit precum era cu Grecii, el nu putea spera dela ei nici un ajutor. „El fu nevoit să dea vr'o 30.000 de lei daruri în bani, și alți 30.000 în obiecte prețioase care împreună cu cheltuețele investiției se urcară la 200.000. Pe lângă acesta el mai trebui se iee asupra-și 62.000 de lei datoria lui Radu Vodă, care fusese contractată de el la niște neguțitori de miere când fusese rânduit în domnie ¹⁶⁷”. Cât de îndușmănit era Matei Basarab cu Grecii se vede din o scrisoare pe care o trimite lui Racoți în care îi mulțamește cu mare căldură și supunere pentru ajutorul ce i-l dăduse, și în care scrisoare Matei se jăluiește contra „niște oameni ai lui Mihnea, anume Iorga cu soția lui și altul ce-l chiamă Dula—tot Greci; și să caute Maria ta că este acolo în Brașov un Grec ce se face doftor acuma dincolo și care

¹⁶⁵ Giovanni Cappello către dogele 18 Octomvrie 1632. Hurm. *Doc.*, IV, 2, p. 460: „Abbassa che di presente si trova in commando in Silistra per la depositione del principe di Valachia e petitione di quei popoli, ha posto in seda di quel principato, sogetto da lui dipendente et fin hora lo sostiene non ostante che dalla Porta sij statto eletto il figliolo del principe Alessandro di Moldavia”.

¹⁶⁶ Asupra grecismului lui Necula Vistierul, vezi N. Iorga, *Studii și doc.*, IX, p. 13.

¹⁶⁷ Pietro Foscarini c. dogele, 8 Martie 1633, Hurm., *Doc.*, IV, 2, p. 464 Comp. 1632 Mon. Hung. historica, Strassburg Pal 1631—1637 iki Kovetsege es Rakoczy Gyorgy, p. 67.

multe amestecături face și care a spart această blestămată țară¹⁶⁸”.

Era deci firesc lucru ca Grecii să combată pe Matei și unul din ei Curt Celebi, umbla pe ascuns la vizirul și se ispitea în multe chipuri, aducând la vizir Greci, Grece și Turcoace care pâriau pe Matei cum le au omorât bărbații, frații și feciorii în războiul făcut de el. Tot atunci sosiră și boierii pribegi din Moldova și cu Molodovenii trimiși de Alexandru Iliși, cu o carte de pâră pe care o dădură în mâna împăratului. Inșă toate aceste la nimica nu eșiră, față cu argumentele sunătoare ale Agăi Matei. El întovărășit de 600 de boeri și reprezentanți ai clerului Munteniei, cum spune raportul olandez fu primit să sărute poala sultanului, și plecâ spre Muntenia puțin după 8 Martie 1633, data raportului ambasadorului venețian, care spune de Matei că fusese miluit de sultan cu domnia Munteniei.

Raportul olandez amintit rezumă cu acest prilej în chip foarte viu specula ce se făcea cu tronurile române: „Acești miniștri ai Porții și unii fruntași greci cari se hrănesc și caută a se îmbogăți cu punerea și scoaterea acestor Domni, nu se vor opri înainte ca amândouă provinciile Moldova și Țara Românească să fie ruinate și golate de locuitori, la care au și ajuns aproape. Cei ce se dau aici în Constantinopole de coboritori ai Voevozilor sunt niște vagabonzi cari nu au un ban și pleacă de aici cu datorii de 3—400.000 de taleri și care trătează apoi pe bieții locuitori cu sila și într'un chip barbar. E de mirare că locuitorii au putut să îndure așa de mult și nu au fugit dintr'o dată, cum și unde o fac acuma. Și dela această curte unde lăcomia a luat locul de frunte, nu este îndreptare de așteptat¹⁶⁹”. Ce minunată caracteristică a regimului de atunci sub care trăiau țările române. Pare a fi trai după cercetarea izvoarelor de un istoric al vremilor noastre și cu toate aceste nu este decât oglindirea lumii a avea în o minte limpede și pătrunzătoare.

¹⁶⁸ N. Iorga, *Studii și doc.*, IX, p. 16—17.

¹⁶⁹ 13 Noem. 1632, Iorga, *Studii și doc.*, IX, p. 198.

II

MOLDOVA

DE LA A DOUA DOMNIE A LUI EMANOIL ARON
LA VASILE LUPU

(1593 — 1634)

1. MOVILEȘTII

De câte ori s'au înălțat câte un Domnitor însemnat în fruntea țărilor române, istoria amânduror s'a unificat într'un singur tot. Pe timpul lui Ștefan cel Mare întâmplările din Muntenia sunt determinate de mâna eroului Moldovei; pe acel la lui Mihai Viteazul evenimentele acestei de pe urmă țări se contopesc cu acele ale Munteniei.

Amintim deci numai cât spre stabilirea șirului domnilor pe voievozii moldoveni din vremile lui Mihai Viteazul.

Emanoil Aron a doua oară, 1593—1594. Se răscoală împreună cu Mihai în contra Turcilor, dar nevroind să se supună cererei lui Sigismund Batori, de a-i face închinarea personală este scos din scaun de către comandantul gardei sale de Unguri, Ștefan Răzvan, din îndemnul principelui Ardealului¹.

Ștefan Răzvan, 1594—1595, omul lui Sigismund luptă împreună cu el și cu Mihai în contra Turcilor; dar este scos de Poloni din domnia Moldovei în anul 1596, și înlocuit cu Ieremia Movilă, fiind chiar prins și ucis². Familia Movileștilor, care aduse țara Moldovei în o fatală supunere către Poloni, este însemnată încă și prin aceea că a numărat în ea și câțiva reprezentanți ai culturii românești, în cât din acest punct de vedere ea devine cu deosebire interesantă.

¹ Asupra domniei lui Aron, vezi vol. V, p. 139, și urm. și 156 și urm.

² Asupra lui Ștefan Răzvan, vezi vol. V, p. 172—175.

Originea ei este necunoscută, ca aceea a celor mai multor familii boierești. Ea se va fi înălțat, ca de obicei, prin vitejia vre unui străbun din rândul răzășilor în acel al nobililor; ba chiar legenda ne-a păstrat o povestire, cu ce împrejurare s'ar fi făcut această urcare. „Când Ștefan cel Mare merse de întimpină la Scheea, pe Siretiu, pe Hroiote ce năvălise în țară, îi căzu calul, ucis în bătălie. Atunci unul Purice aprodul, dete calul lui domnului său; iar Ștefan Vodă nu putea încăleca în grabă fiind om mic, și-i zise Purice aprodul: doamne eu mă voi face o moviliță și vino de te suie pe mine și încăleacă. Și puindu-se pe dânsul Ștefan Vodă a încălecat pe cal, zicându-i: Sărace Purice, de oi scăpa eu, și tu atunci ți-i schimba numele din Purice în Movilă. Voind Dumnezeu, izbutind în bătae Ștefan Vodă și scăpând el și aprodul, îl făcu boier armaș-mare, și dintru acest Purice se trase neamul Movileștilor³”.

Așa spune legenda. În documente cea întâi arătare a acestei familii se vede pe timpul lui Ilie fiul lui Petru Rareș, când unul *Văscan Movilă* este amintit ca părcălab de Hotin dela 1546—1552, și apoi ca postelnic dela 1552—1555, și în acelaș timp alătura cu el întâlnim un alt *Movilă* logofăt⁴. Un al treile membru al acestei familii este arătat pe acelaș timp ca hatman, anume între boierii trimiși la generalul polon Sieniavius, spre a aduce din Polonia pe Alexandru Lăpușneanu în 1552⁵. Unul din acești trei *Movilești*, amintiți pe la 1550, cată să fi fost tatul acelora ce-i videm bântuind țara Moldovei, cu ambițiile lor, pe timpul lui Mihai Viteazul și după moartea lui. Aceștia erau trei frați: *Ieremia Movilă* care fu domn în Moldova, *Gheorghe Movilă* episcop de Rădăuți (1580—1588), și apoi mitropolit Moldovei (1588—1591), și *Simion Movilă* care pune mâna pentru puțin timp pe tronul Munteniei, după fuga lui Mihai Viteazul, și domni și în Moldova. Acești trei frați, nemulțamiți cu domnia lui Iancu Vodă Sasul, pribegiră pe timpul lui (1580—1582) în Polonia împreună cu hatmanul Balica, fratele lor de pe mamă, acoperind fuga lor cu pretextul sfințirii mănăstirei Sucevița, care-i apropia de hotarele țării⁶.

³ Bălcescu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul*, p. 205. Intr'un document din 1491, se întâlnește un spătar *Purice*. (*Arh. isl.*, I, 1, p. 157. Lupta cu Hroiote întâmplându-se în 1485 (Vol. IV, p. 93), ar urma că legenda ar trebui îndreptată cel puțin în privirea datei când pune urcarea lui Purice aprodul între boieri.

⁴ Melchisedek, *Chron. Rom.*, I, p. 272, Hasdeu, *Arh. ist.*, I, 1, p. 111 și 126.

⁵ Orichovius ap. Dlugosz, p. 384: „Mogila magister equitum”. D-l Picot *Chron. d'Ureche*, p. 538—539, crede greșit că acest *Movilă* amintit de Orichovius ar fi acelaș cu postelnicul *Văscan Movilă*. Unul este postelnic celalalt hatman în acelaș timp.

⁶ Vezi vol. V, p. 114.

Ieremia Movilă, 1595—1606. Polonii nemulțamiți cu supremația dobândită de Sigismund Batori asupra Moldovei (țară

10. Ieremia Movilă

pe care ei pururea avuseseră pretenții de stăpânire), prin dețronarea lui Aron și înlocuirea lui cu Ștefan Răsvan, năvălesc spre a-l scoate pe acesta din scaun și a pune în locu-i pe cel mai mare dintre frații Movilești. Cum este așezat în scaun Ieremia Moghilă face în 29 August 1595 un jurământ de supunere către Sigismund al III-lea, Regele Poloniei în care spune că „țara Moldovei trebuie să fie supusă coroanei Poloniei ca orice alt Palatinat al ei; că trebuie să fie unită pe vecie cu Regatul polon. Roagă pe rege să înzestreze Voevodatul Moldovei cu veniturile trebuitoare; se declară de slugă supusă a Regelui și făgăduiește că se va sili a trata ca buni vecini pe Turci⁷”. Polonii fac ca Movilă să fie recunoscut de Poartă, îndatorindu-se noul Domn bine înțeles la toate cererile nu numai ale Turcilor ci și ale Țarului Tatarilor⁸, concesie cu atât mai însemnată a Turcilor către Poloni că ei voiseră de astă dată să înființeze atât în Muntenia cât și în Moldova un pašalâc în loc de domnia de până acuma⁹.

Ieremia Movilă umblând însă să răstoarne pe Mihai Viteazul din Muntenia și să-l înlocuiască cu fratele său Simion, Mihai îl lovește de două ori în Moldova, odată numai din fugă în 1596, a doua oară însă mai statornic în 1600, când ie Moldova în stăpânire, instituind în ea o ocârmuire provizorie în numele lui, și având de gând să o dea unui fiu de Domn care se opoșia la curtea lui. Căderea lui Mihai Viteazul la Mirișlău ridică însă iarăși capul Movileștilor, care reîntrând cu Poloni în Moldova, nu numai că ajung din nou prin Ieremia în scaunul ei, dar trecând chiar în Muntenia, după ce bat pe Mihai la riul Teleajnu, pune pe fratele său Simion în domnia acestei de pe urmă țări¹⁰. Cu anul 1600 domnia lui Ieremia Movilă se așază mai cu statornicie în Moldova. Adus și sprijinit în atâtea rânduri de Poloni, spre a-și putea mântui și subredul scaun, el trebuia să le fie cu totul supus, și să le învoiască toate abaterile, toate nelegiuirile. Scump plăti țara favoarea de a fi dobândit „un om cinstit și de treabă, un boier din singele lor ca domn¹¹. Până la ce grad de înjosire căzuse Moldova sub Poloni se vede din purtarea cea cu totul necuviincioasă a starostelui de Camenița față cu Ieremia când vine să ceară steagurile luate de acesta dela Răsvan. Ieremia este nevoit să se jăluiască lui Zamoisky pentru necuviință subal-

⁷ Jurământul întărit de Logofătul Stroici, de Vornicul Ureche, de Bratia Postelnicul, de Grigore Paharnicul și de Toma Logofătul, Hurm., *Doc.*, II, 1, p. 344. Exempl. latin datat din 22 Aug. 1595. Vol. V, p. 173.

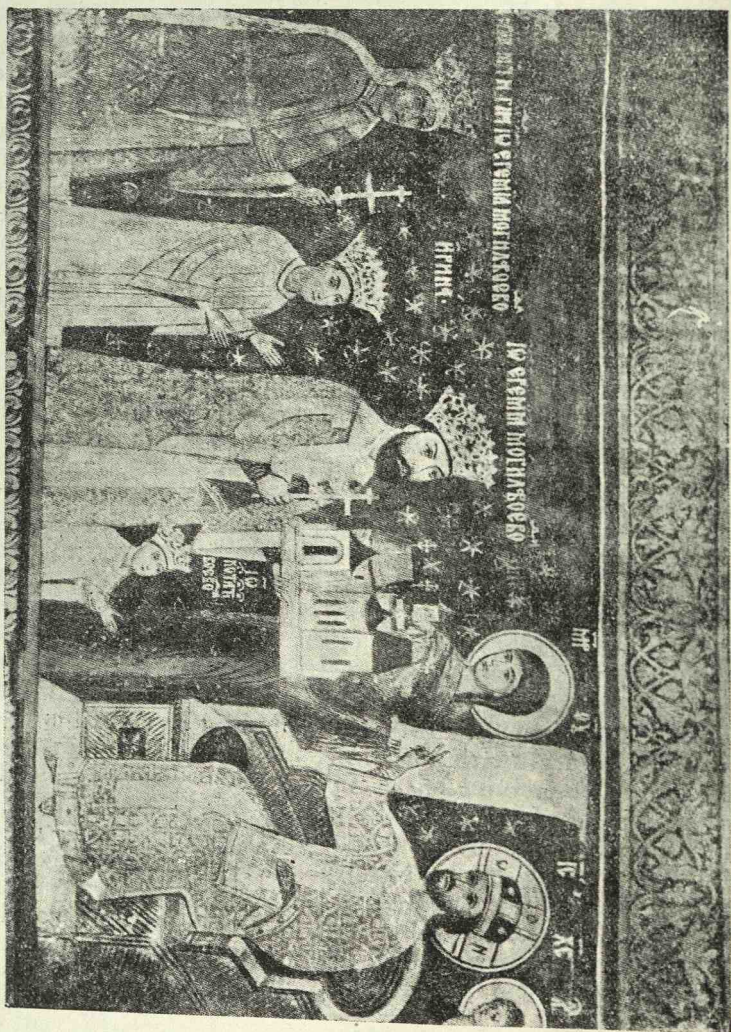
⁸ Convenția dela Țuțora, 22 Oct. 1595. Hurm. *Doc.*, II, 1, p. 353.

⁹ Zamoisky c. Rege 24 Oct. 1595, *Ibidem*, p. 395. Vezi vol. V, p. 158.

¹⁰ Asupra rolului jucat de Ieremia Movilă în domnia lui Mihai Viteazul vezi vol. V, p. 173, 176, 205, 207, 217 și 315.

¹¹ Vezi vol. V, p. 173.

ternului său ¹². De aceea Moldova se îndepărtase chiar dela început de el, și când veni Mihai Viteazul de peste munți, mare parte din boieri pe cât și armata trecu în partea lui, „sătui

11. Ieremia Moșghilă cu familia

fiind ei de stoarcerile făcute lor de Ieremia și de soldații poloni ce erau în țară”, încât izbânda lui Mihai îl costă numai prea puțină vărsare de sânge.

¹² Tânguirea lui Ieremia Movilă către Zamoisky, 19 Martie 1596, Hurm. Doc., II, 1, p. 381.

De îndată ce Ieremia revine în țară, aşăz de Poloni aice, în Decemvrie 1600, după ce Zamoischi se întoarce din expediția în Muntenia, unde introdusesse pe Simion, Polonii încep iarăși jafurile și prădăciunile lor.

Pe când însă în Valahia această purtare a lor îi făcu să fie în curând alungați, în Moldova de care erau mai apropiați ei se mântin, cu toate strigătele de desperare a le poporului, care țipa sub ei ca un puiu în ghiarele vulturului.

Însuși Ieremia Movilă mișcat de aceste neomenii care îndușmăneau țara cu domnia lui, se jăluște regelui despre abuzurile netolerabile făptuite în Moldova de oștirile polone. În o scrisoare a lui din 16 Decemvrie 1601, el spune că au înștiințat încă de mai înainte pe regele despre marile suferinți și plângerile cetățenilor Moldoveni din pricina că cvartirul în această țară atât de pustiit, a oștirilor lăsate de milostivia voastră și al căror număr a fost sporit prin soldații pe care i-a lăsat la noi starostele de Camenița venind din Valachia încât ne mai putându-se ținea dela sărăcime, boierii cei mici, mai apoi chiar cei mari au fost siliți a-i găzdui, iar soldații fiind fără nici o disciplină s'au apucat a face oamenilor daune, strâmbătăți și violenți ne mai pomenite și fără exemplu. Țara întreagă e atât de mișcată și de întărită prin toate aceste suferinți, încât acei care până mai dăunazi de abia murmurase, având în vedere porunca mea sub pedeapsă de moarte a sta liniștiți, și de a nu unelti nimic contra armatei polone au început acuma a striga în gura mare, înfruntând ordinele noastre, și declarând că nici într'un chip nu mai pot răbda și suferi o nevoie atât de mare¹³. În altă scrisoare Movilă se jeluește pentru prădarea unui sat din partea nobilului polon Dlužniowsky, ca răsbunare pentru nepredarea unor sârbi ai lui fugiți în Moldova¹⁴.

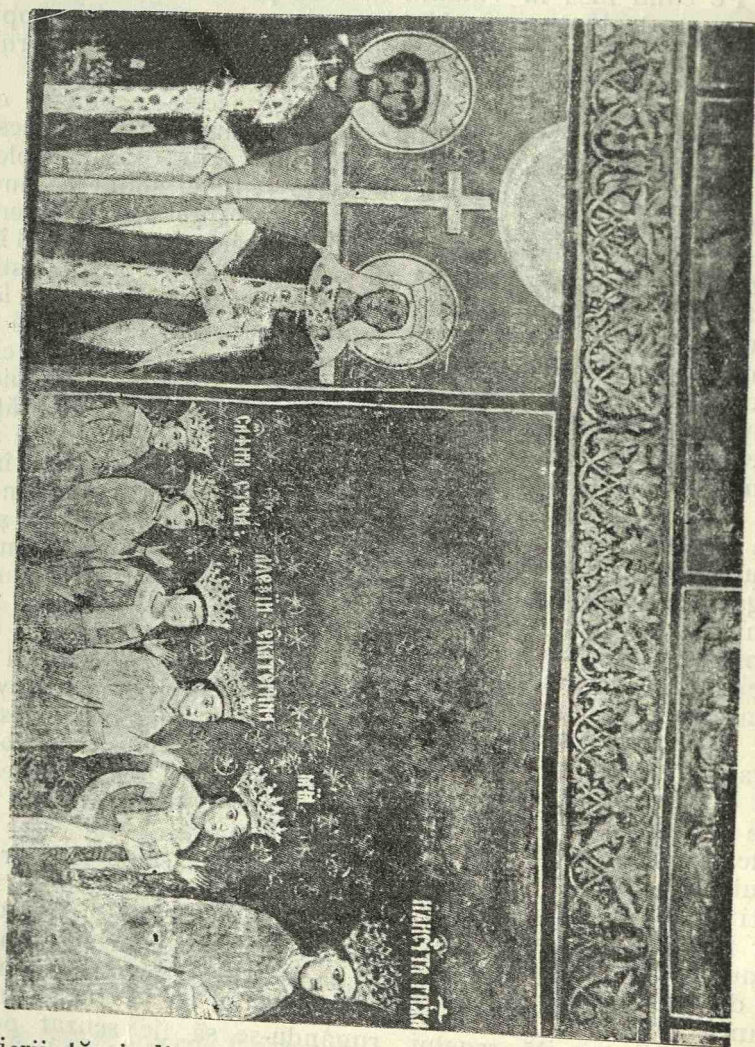
Pe lângă această apăsare atât de neomenoasă pusă în lucrare de oștile polone în țările române, Moldova în special mai era supusă și unui tribut bănesc către regele Poloniei, pe care Ieremia Movilă era îndatorit a-l răspunde, cu toată prăpădenia în care i se afla țara. Într'o scrisoare a lui către protegitorul său, în care i relatează despre răscoala fraților Buzgești în contra fratelui său Simion, îi spune că de și el însuși s'ar teme de o răscoală în propria lui țară, totuși se hotărîse a merge în ajutorul fratelui său. Soldații poloni însă, neplătiți de jumătate de an din cauza lipsei banilor, refuzase a merge. Atunci Ieremia le împărțișe acei 28.000 de lei, tributul pe care trebuia să'l trimită regelui, rugându-se să fie scuzat pentru întârziere¹⁵. Eată în ce stare adusese plecarea Moldovei către

¹³ Traian, 1869, p. 136 Text autentic în Hurm. Doc., supl. II, 2, p. 18.

¹⁴ Ibidem, II, 1, p. 438.

¹⁵ 30 Iunie 1601, Traian, 1869, p. 156.

Poloni pe această nenorocită țară. Tributară către Turci, tributară către Poloni, jăfuită de toți ajunsese într'un hal de mai pomenit, precum poate nu a mai fost niciodată în lungul sir al nenorocirilor sale.

12. Elisabeta, Doamna lui Ieremia Movilă, cu fiii și fiicele

Boierii țării din partida protivnică Polonilor și parte din cler trimit lui Basta, puțin timp după moartea lui Mihai Viteazul o rugămintă de a-i lua sub scutul său, ne mai putând suferi marea tiranie a lui Ieremia. Fiind însă că trimisul moldovelesc nu avea nici o scrisoare de adeverire din partea poporului,

Basta îl primi cu neîncredere, temându-se a nu fi un spion menit a cerceta starea în care el se afla. Nobilii și clerul se grăbesc atunci a trimite un al doile boier cu scrisori de acreditare, scrise în limba română, repetând rugămintea lor¹⁶. Basta însă avea

13. Doamna Elisabeta, soția lui Ieremia Movilă

instrucțiuni dela împăratul ca să nu grăbească lucrurile cu Polonii, și să observe bine să nu se pară cumva că împăratul ar fi cerut Moldovenilor supunerea lor, spre a nu lucra în contra

¹⁶ Basta către arhid. Mateiu, 15 Noemvrie 1601, Hurm., *Doc.*, IV, p. 274.

făgăduințelor date regelui polon. Dacă însă ei ar veni din bună voia lor să se închine împăratului, să nu li se închidă poarta, ce trebuie să rămână deschisă tuturor¹⁷. Unul Marcu Vodă fiul lui Petru, cerând de la Basta să-i dea ajutor, spre a cucerii Moldova pentru împăratul, Basta refuză, hotărîre ce este aprobată de însuș Rudolf al II-lea¹⁸. În genere politica imperială față cu Ieremia Movilă este pacinică, ne vroidnd să se strice cu Polonii, în acele momente de lupte hotărîtoare cu Turcii, care precedară pacea dela Sitvatorok din 1606.

Cu cât însă politica împăratului era mai reținută față cu Polonii, cu atâta aceștia deveniau mai îndrăzneți. Astfel am văzut cum Simion Movilă pătrunde cu ajutor polon în Muntenia, și alungă din scaun pe Radu Șarban, ce fusese pus domn de generalul Basta; cum apoi Ieremia Movilă dă adăpostire boierilor pribegiți dela curtea lui Radu, punându-i chiar să scrie în repetite rânduri adrese către generalul Basta și alți oameni ai împăratului, prin care să ceară restituirea în Muntenia a lui Simion Movilă¹⁹. Cu toate aceste nici Ieremia nu vroia să se pună de tot rău cu împăratul, și îi face slujbe, când aceste nu'l puneau în nici un pericol. Așa în 1605 Turcii dându-i ordin să năvălească în Ardeal, el înștiințează despre aceasta pe comisarii imperiali²⁰. Ieremia Movilă moare însă în 1606 prin luna lui Iulie²¹. Indată se scoală mai mulți pretendenți la scaunul principatului, între care și Ștefan Bogdan fiul Sasului, care domnise în Muntenia înaintea lui Alexandru al III-lea, predecesorul lui Mihai Viteazul, și de atunci stătuse necontentit la pândă, spre căpătarea unui scaun în țările române. El propune împăratului Rudolf, ca să-i plătească un tribut de 80.000 de taleri pe an, dacă i-ar procura scaunul Moldovei. Văzând că propunerea lui rămăsese fără efect, prin o a doua scrisoare el oferă 130.000 de taleri, însă tot cu aceeași izbândă²². Lumea întreagă o vânturase acest om însătat de putere; până în Anglia alergase el, la picioarele lui Iacob I, spre a obține intervenirea lui în favoarea stăruințelor sale. Ambasadorul venețian ce raportează despre aceste călătorii ale pretendentului român, se teme ca nu cumva în loc de o coroană pe cap să-i cadă un cuțit după gât, „întru cât ar avea mulți dușmani, ar

¹⁷ Instrucțiunile lui Rudolf către Basta, 27 Iulie 1602, *ibidem*, p. 307.

¹⁸ Alte instrucții din 6 Decemvrie, *ibidem*, p. 326.

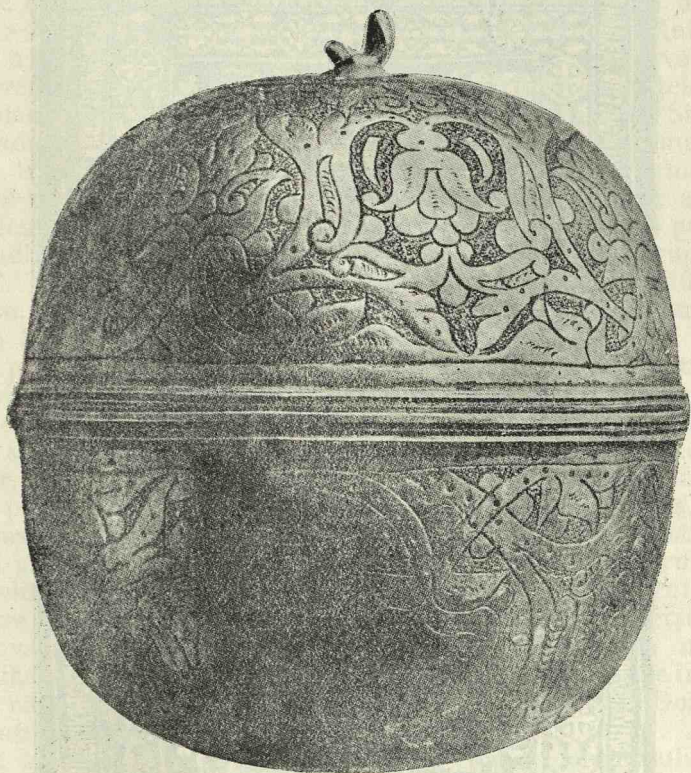
¹⁹ Mai sus, p. 9 și 12.

²⁰ Comisarii către Basta, 18 Februarie 1605, Hurm., *Doc.*, IV, 410.

²¹ Octavian Bon raportează dogelui în 12 August 1606 despre moartea lui Ieremia, *idem*, IV, 2, p. 289. Baret, *Histoire des troubles de Moldavie*, Papiu *Tesaur* II, p. 17, pune greșit data morței lui Ieremia în anul 1608.

²² Două scrisori ale sale din 9 și 11 Iunie 1607, Hurm., *Doc.*, IV, p. 415—416.

fi lipsit de bani și de alte poprele, care ar fi de trebuință spre a-l conduce la ținta dorită²³.

14. Cutia cu părul Doamnei Elisabeta

Simion Movilă, 1606—1608. În timp ce Ștefan Bogdan colinda împărățiile pentru a ajunge prin influență politică la tronul Moldovei, Simion Movilă, mai cuminte, trimitea sultanului niște daruri prețioase, patru blăni de cacom, 20 de cuflete de brocart, 200 de armăsari și 600 de cai, și obținea recunoașterea domniei, pe care pusese mâna la moartea fratelui său. Ieremia lăsase copii: 3 băieți și 3 fete, însă toți în vârstă tânără, „cel mai mare din băieți, Constantin, al 2-lea Alexandru, al 3-lea Bogdan, din care cel întâi abia împlinise 9 ani²⁴”. Se vede însă că Polonii nu erau pe deplin mulțumiți cu Domnia lui Simion, de oarce îi videm stăruind la Poartă, pentru în-

²³ Octavian Bon către dogele 12 Iulie 1608, idem, IV, 2, p. 299.

²⁴ Baret, *Histoire des troubles de Moldavie*. Papiu, *Tesaur*, II, p. 17.

15. Simion Movilă

locuirea lui cu Constantin fiul lui Ieremia; dar Simion știe să și dreagă trebile, trimițând ca dar sultanului 18.000 de scuzi, 200 de cai și „alte gentilețe”²⁵. Simion Vodă muri însă un an după a lui întronare și moartea lui este cu drept cuvânt bănuită a fi fost datorită otrăvei mestecată de Elisaveta văduva lui Ieremia, o Unguroaică fata lui Czomortany, în înțelegere cu Poloni care nu puteau fi mulțamiți de plecarea lui Simion prea adâncă în spre Turci. Elisabeta voia să deschidă mai degrabă tronul iului ei Constantin. Rămâne însă pe urma lui Simion văduva lui Marghita iarăși o Unguroaică și între aceste două femei străine se încinse o luptă din cele mai crâncene pentru dobândirea tronului Moldovii de odraslele ieșite din trupurile lor²⁶. Turcii anume vor să pună în scaun pe Mibăiaș fiul lui Simion, iar Polonii pe Constantin fiul lui Ieremia. „Se împărechiară boierii și cu dâșii și țara în două părți”²⁷, care sprijinite pe armatele străine, o expuseră la cele mai cumplite încercări. Constantin Movilă intră în Moldova cu 1500 de Poloni, care sunt însă tăieți de partida protivnică. „Mai curând vroia să se supună cu totul Turcilor, decât să se mai dee Polonilor, care o jăfuiseră atât de rău”²⁸. Constantin însă adună nouă puteri spre a năvăli în Moldova, și atunci Mihăiaș cere cu consimțământul Porței ajutorul Tătarilor, chemând astfel el însuși asupra țării urgia lui Dumnezeu²⁹. Cu tot ajutorul sălbatecelor oarde, Constantin izbuteste a alunga pe vărul său, și pune mâna pe Domnie. În timpul acestor lupte înverșunate Moldova încăpuse sub domnia femeilor. Așa Marghita mama lui Mihai Movilă dă privilegiu butnarilor din Peatra. Ea se intitulează chiar într’un document „Io Doamna Marghita, Doamna reposatului Simion Vodă” uzurpând până și ca un adevărat Domn al țării. Pe inscripția mormântului lui Simion Vodă cetim apoi că s’a scris această peatră când a vrut Dumnezeu ca prea iubitul său fiu Io Gavril Moghila să fie Domn în Țara Românească iar mama lui Melania (așa se numea Marghita din Domnie) Doamna³⁰.

Constantin Movilă, 1608—1611. De și pus de Poloni în scaunul Moldovei, întru cât aceștia nu erau încă dușmani declarați ai Turcilor, Constantin Movilă sau mai curând muma lui și sfatul țării, de oarece el era încă copil, caută să împace

²⁵ Octavian Bon către dogele, 4 August 1607. Hurm., *Doc.*, IV, 2, p. 290.

²⁶ Numele acestei principese este dat de un document din 1615 Februrie în 11, *Arh. ist.*, I, 1, p. 128. Comp. *Doamna lui Ieremia Movilă* de N. Iorga în *An. Acad. Rom.*, II, Tom., XXXII, 1910, p. 1032 (14) și urm.

²⁷ Miron Costin în *Letopisește*, I, p. 233.

²⁸ Octavian Bon către dogele, 19 Noemvrie 1607. Hurm., *Doc.*, IV, 2, p. 292.

²⁹ Alt raport din 8 Ianuarie 1608, *idem*, p. 292.

³⁰ Iorga în studiul citat în nota 26 după exemple culese de Kosak *Inscripțen aus der Bukovina*.

și pe Sultanul cu domnia lui, trimitându-i îndată după izbândă, pe un agent al său, Caraman aga, cu 50.000 de zechini și făgăduința urcării tributului, aceasta spre a-l împlânzi. Pe de altă însă caută să-l și intimideze, spunându-i că la vreme de nevoie va ști săși lupte pentru păstrarea tronului, fiind prevăzut cu puteri îndestulătoare. Odată cu acest trimis al lui Constantin apare în divan și unul al lui Gavril Movilă fratele lui Mihăiaș, mort puțin timp după ce fugise în Valahia. Solul lui Gavril vine însă întovărășit de un bun număr de Moldoveni, apăsând mai ales, pentru a înteți pe Turci, asupra afrontului făcut de Poloni sultanului, și asupra pericolului ce ar izvorii pentru Poartă dacă Cazacii s'ar împatrona la Bender și la Chilia. Divanul frământat între ofertele de bani ademenitoare a le lui Constantin, și lovitura dată în vaza și autoritatea sultanului prin amestecul atât de fățiș al Polonilor în domniile Moldovei, nu știea la ce să se hotărăscă. Vizirul însă cumpărat prin o însemnată parte din cei 50.000 de zechini aduși la Poartă de agentul lui Constantin, face pe sultanul să primască pe candidatul polon, uitând și vază și onoare în fața aurului. La atâta degradare ajunsese Turcii! Boierii ce veniseră cu solul lui Gavril sunt trimiși îndărăt cu un sfat prietenesc, acela de a se supune învingătorului; și ei trebură să plece capul, căci venise cu mânele goale — de aceea nici că putuse avea dreptate³¹. Constantin Movilă însă mai era săpat și de un alt pretendent, acel Ștefan Bogdan, care căutase sprijinul competiților sale tocmai pe malurile Tamisei. Acest competitor stătea în casa ambasadorului englez, și în zadar se opitenște în toate modurile spre a-l pierde, agentul lui Constantin, Caraman aga³². Boierii moldoveni nemulțămii cu domnia polonă, văzând că nu au izbutit în stăruințelor lor pentru Gavril Movilă, își pun puterile lor în slujba lui Ștefan, și vin iarăși la Constantinopol, în număr însemnat, spre a reinnoi pârile lor contra lui Constantin. De astă dată însă o pățiră mai rău decât în întâiul rând. Purtându-se necuviincios față cu agentul lui Constantin, Caraman aga, vizirul ce era neconținut aghezmit de dânsul, pune să-i bată la poarta palatului divanului și-i închide în cele șapte Turnuri³³, din care sunt eliberați numai cât mai târziu după stăruințele ambasadorului englez³⁴.

Deși Constantin Movilă izbutea să se mănțină în contra competiților săi prin hrănirea corupției turcești, el nu se putea despărți de politica polonă, care îl adusese în scaun, de și Po-

³¹ Mai multe raporturi ale lui Octavian Bon către dogele din 25 Ianuar, 15 Febr. și 22 Martie și 14 Iunie 1608, Hurm., *Doc.*, IV, 2, p. 293, 296.

³² Altul din 12 Decembrie 1608, *idem*, p. 301.

³³ Raportul din 29 Decembrie 1608, *idem*, p. 302.

³⁴ Simeon Contarini către dogele, 5 Sept. 1609, *idem*, p. 304.

lonia pe atunci devenia pe fiecare zi mai dușmană Porței până ce la 1611 dădu naștere urmării neapărate a unei stări așa de încordate, unui război turco-polon. Prin răcirea relațiilor dintre Poartă și Polonia, această din urmă putere se apropia dela sine de Germania. Atât Constantin Movilă, omul Polonilor, cât și Radu Șarban domnul din acest timp al Munteniei, omul Nemților, trebuiau să fie dușmanii lui Gabriel Batori domnul Transilvaniei, omul Turcilor. De aceea când Radu Șarban este alungat în anul 1611, el fuge la Constantin Movilă. Ba acesta chiar intrând cu totul în politica germană, iscălește cu Împăratul un tratat identic acelu subsemnat în orașul Roman de Radu Șarban cu Germanii³⁵. Purtarea lui Movilă nu putea la urma urmelor fi încuviințată de Turci, cu atâta mai mult că alți competitori mai proaspeți ofereau tot atâtea, dacă nu chiar mai însemnate sume. În 1611, odată cu înlocuirea lui Radu Șarban prin Radu Mihnea, Turcii schimbă și pe Constantin Movilă, punând în locu'i pe Ștefan Tomșa. Movilă fuge în Polonia împreună cu mai mulți boieri, partizanii lui³⁶.

Ștefan Tomșa, 1611—1615, este fiul omonimului său, care domnise câteva luni după uciderea lui Iacob Eraclidi Despotul³⁷. Asupra acestei filiațiuni există oarecare îndoială în izvoarele contimpurane. Așa pe când un document venețian ne spune că Ștefan Tomșa era fiu de Domn³⁸, Miron Costin ne arată că era „drept Moldovan din ținutul Putnei de pe valea Răcățăului” dând a înțelege că ceea ce-i procurase Domnia nu fusese însușirea lui de coboritor din viță domnească, ci împrejurarea că fusese la Poartă pe lângă capuchihai³⁹. Baret de asemenea mărturisește că solii lui Alexandru Movilă, competitorul și urmașul lui Tomșa, fusese însărcinați să spună sultanului că atunci când numise pe Tomșa domn în Moldova, presupusese cu greșală că ar fi fiu de domn⁴⁰. Controversa trebuie să înceteze față cu inscripția din jurul unui aer ce se află la biserica din Bunești, județul Suceava, în care se spune că „acest aer l'a făcut piosul domn Ion Ștefan Voivod, fiu al răposatului

³⁵ Mai sus, p. 440. Mai vezi instrucțiile împăratului Mateiu privitoare la modul de a captiva pe domnul Moldovei, Hurm., *Doc.*, IV, p. 443. Constantin Movilă după ce este alungat la Hotin, înștiințează pe Sigismund Forgach despre aceasta, *idem*, p. 459.

³⁶ Lupul Prăjescu în o scrisoare a lui din 1622 amintește cum „după aceea tâmplatu-'sau părinților noștri eșire în țara leșească cu Constantin Vodă (Movilă). Ghibănescu, *Ispisoace și Zapise*, II, 1, p. 6.

³⁷ Vezi vol. V, p. 77.

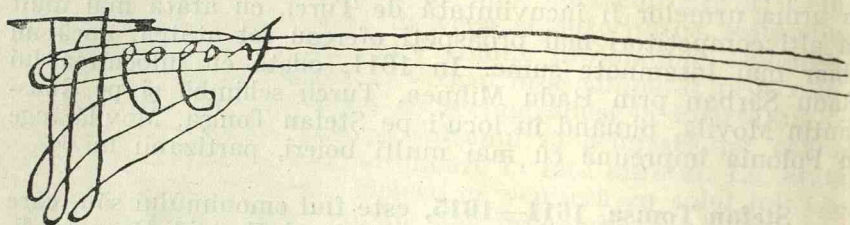
³⁸ Simion Contarini către dogele, 20 Noemvrie 1611. Hurm., *Doc.*, IV, 2, p. 329.

³⁹ Miron Costin, *Letopisește*, I, p. 229.

⁴⁰ Baret, *Histoire des troubles de Moldavie* în Papiu, *Tesaur*, II, p. 36.

Tomşa Voevod și al soției sale Acsinia, și s'a dat bisericei domnești din Iași anul 1613⁴¹".

De și originar din ținutul Putnei, învățase carte la școala preușască din Rădășeni, în ținutul Sucevei, după cum ne spune un document de pe timpul lui Constantin Mavrocordat, în care mai mulți oameni bătrâni din satul Rădășanii mărturisesc cu prilejul unei hotarnici, că „apucase și ei dela bătrânii lor, că fiind Ștefan Vodă Tomşa copil mic și sărac, au învățat carte la școala din Rădășani, și miluindu-l Dumnezeu cu Domnia au venit la Rădășani, și au făcut aice o biserică, și jăluind oamenii că li-i locul strâmt și n'au unde se hrăni, le-au dat și o bucată de loc din hotarul târgului⁴²". Această mărturisire a

16. Ștefan Voevoda [Tomşa]

documentului, de și nu contimpurană, este însă întărită de alte împrejurări. Așa tradiția păstrată până acum în Rădășani, atribue lui Ștefan Tomşa zidirea bisericeii ce se află în acel sat. El făgăduise că o va zidi atunci când fiind fugărit de Constantin Movilă, căutase scăpare la Tătari, adăpostindu-se după cum spune tradiția întâi în Rădășeni. Când dânsul se urcă în scaunul Moldovei, își îndeplini juruința făcută în timpul fugei sale. Și astăzi se pomenesc de ctitori ai bisericeii: Ștefan Voevod și Elena doamna, și se află și o linguriță de aur cu inscripția slavonă, care pe românește sună: „Și am dat'o pre ea, spre a se ruga pentru noi, în biserică din satul Rădășenii unde este hramul marelui mucenic Mercurie. Io Ștefan Voevod Tomsoviți". Inscripția nu poartă nici o dată⁴³. Și despre școala

⁴¹ Vezi reproducerea acestei inscripții slavone de N. Beldiceanu, în *Buletinul societății de medici și naturaliști din Iași*, 1887, p. 267.

⁴² Anafora de judecată între mănăstirea Slatina și locuitorii satului Rădășani din 20 April 1743 în *Uricariul X*, p. 180.

⁴³ Lingurița a fost dusă de călugării de Slatina, care puseră mai târziu mâna pe Rădășani, la mănăstirea Neamțului unde se află și astăzi. Rădășănenii însă îngrijiră a se face una de argint poleit, întocmai ca și cea originală, pe care o păstrează ca un scump odor, o frumoasă dovadă despre trainica iubire a trecutului în acel sat, cel mai frumos din toată Moldova. Se vede din inscripția linguriței care arată de soție a lui Ștefan Tomşa pe Elena, că acesta a fost Tomşa al II-lea și nu cel întâi, a cărui soție am văzut din aerul dela Bu-nești că era Acsinia.

din Rădășeni s'a păstrat în popor urme de tradiție, însă mult mai slabe decât despre biserică.

Constantin ce fugise în Polonia, își adună armată cu ajutorul mai ales a cumnaților săi, cu toții nobili poloni, intră în Moldova în potruva lui Tomșa, care caută sprijin la Tătari. Lucru îndestul de neașteptat, boierii țarei pe care i-am văzut atât de înverșunați contra lui Constatin Movilă și al Polonilor, stăruind la Turci cu atâta îndărătnicie în cât își pusese chiar viața în pericol, acuma îi videm sprijinind din potrivă pe Constantin în contra lui Ștefan Tomșa, căci spune un raport venețian că „se aflau împreună cu Constantin la Hotin partea cea mai mare a boierilor și alt popor mai mărunț, care cu toții erau în contra principelui nou⁴⁴”. Se încinse o luptă și o pustiere nemaipomenită a Moldovei de sus din partea Polonilor, ale căror grozavii reiesă minunat din o scrisoare privată a unuia Petru Diacul din Ștefănești către birăul din Bistrița din anul 1612 în care îi spune cum „a umblat până mai sus de Târgul Siretului de am văzut cum au adus Armeni tăiați în bucăți dela Cernăuți și neguțitori dela Suceava și dela Siret. Am grăbit nomtea (sic) noaptea?) în Cernăuți o mie de Leși de i-au tăiat pe toți oamenii și au mers înapoi la Sleatin (Sneatin). Un spirit rău se încuibase în boierimea română. Era destul ca un principe să ajungă în scaun pentru a fi combătut, lucru ce se va explica atunci când vom studia prefacerea, căreia fusese expusă boierimea română⁴⁶. Ea devenise o clasă de dregători, din una de nobili ce fusese altă dată. Dregătoriile dând acuma singure numele, vaza și averea, și neputând încăpea în ele toți boierii țarei, era destul ca un domn să ajungă în scaun spre a pierde prin neîndeplinire ceea ce câștigase prin făgădueli. Numai lipsa de conștiință a nevoilor obștești, înghițirea interesului colectiv de acel individual, îngrijirea numai de buna stare personală, distrugerea ideii pe care se întemeiază mersul societăților, explică o atare destrabalare a boierimei românești. Atâta îi mai rămăsese din vechia conștiință a drepturilor sale, apărarea contra elementului străin, manifestat în lupta memorabilă contra Grecilor. Și aici vom videa însă cum conștiința interesului colectiv slăbește pe fie ce zi înaintea celui individual, cum tot sporesc trădările și trecerile în tabăra dușmană, până ce și acest

⁴⁴ Simion Contarini către dogele, 25 Februarie 1612. Hurm., *Doc.*, IV, 2, p. 332: „Trovasi seco la maggior parte delli signori dicondizione, il populo et l'atri genta mezane, și eran tutte tutte in contro alnuovo principe Visternicul Nicoară Prăjescu rămăsese credincios lui Movilă și petrecu timpul în Polonia, Gaspar Gratiani îi restituie în 1619 satul Rogovani ce fusese ocupat pe nedreptul de Ionascu din Ușcați când a fost Prăjescul pribeag în Țara leșască în zilele lui Ștefan Vodă (Tomșa)”. Ghibănescu, *Ispisoace și Zapise*, I, 2, p. 127.

⁴⁵ *Doc. Bistriței* de N. Iorga, I. p. 30.

⁴⁶ Vezi capul următor.

ultim scut căzând, țările sunt expuse fără nici o apărare năvălirii fanariote. Se vede că tot acest simțimânt dușmănesc în contra Grecilor împinsese pe boierimea română în brațele lui Constantin Movilă și în potriua lui Ștefan Tomșa, de oarece acesta este arătat de contimpurani, ca un om cu totul datat obiceiurilor turcești, care și ar fi alcătuit sfatul său numai din venetici străini, Greci și Turci ⁴⁷.

O luptă crâncenă se dă între Tomșa și Movilă, la Ștefănești pe Jijia, în care acest din urmă este bătut și ucis. Mai multe documente contimpurane întăresc aceste împrejurări, între care două venețiane, care spun că lupta dela Ștefănești fu câștigată mai ales prin faptul că niște corpuri de Tătari, trădători împărăției, care combăteau în rândurile lui Constantin, se întoarseră în mijlocul bătăliei la frații lor, care sprijineau pe Tomșa ⁴⁸. Un alt document din 1623 (a două Domnie a lui Ștefan Tomșa), ne mai spune încă cum după luptă, Tomșa dădu lui Manolache mare vameș „trei sate: Rogojenii Vistierniceni și Roșieștii pe Răut, în ținutul Sorocci și satul Roșcanii la Nistru, care sate au fost a lui Isac Balica hatmanul (fratele de pe mumă al lui Ieremia. Simion și Gheorghe Movilă) și el cu viclenia lui le au prăpădit, când s'au rădicat cu Domnul lor Constantin Voevod și cu multă mulțime de Leși și Cazaci asupra Domniei mele, și făcând mare război cu dânșii pe apa Jâjiei, și i'au dat Dumnezeu sub sabia Domniei, unde și oasele lor la arătare zac, spre vecinică mărturie ⁴⁹”. Această arătare este întărită și de alte două documente, unul din 1615, prin care Tomșa dă satul Ilieștii lui Grama Ușarul și altul din 1619 prin care dă o parte din Brăești Vornicului Costin Bucioc, ambele confiscate dela Balica pentru trădare. Constantin fuge către Nistru în care se înneacă în trecerea lui ⁵⁰. De abia însă câștigase Ștefan Tomșa tronul, prin răpunerea lui Constantin Movilă, când iată că izbucnește în potriua lui o răscoală a boierilor snopiți și tăiați de bătrânul Domnitor care dăduse morții pe Vasile Stroici, pe Balică, pe Chiril. Paleologu, pe Stolnicul . . și pe alți boieri din partidul Movileștilor. Boierii cer mai întâi dela împăratul german de domn pe Gavril, fiul lui Simion Mo-

⁴⁷ Stefan Boier către Sig. Forgach, 18 Ianuarie 1612. Hurm., *Doc.*, IV, p. 463: „Hat seine Rath von entloffenen frembden; Pribokhen, Griechm und Thürngen”.

⁴⁸ Raporturile lui Christophor Valier c. dogele din 12 și 25 August 1612, *idem*, IV, 2, p. 336—337.

⁴⁹ *Foaia pentru minte, inimă și literatură*, 1845, p. 49. Miron Costin pune greșit această luptă ca petrecută la Cornul lui Sas.

⁵⁰ 1623 Uricarul VI, p. 221; Ghib. Ispisoace, și Zapise, I, 2, p. 153; 1615, N. Iorga, *Studii și doc.*, V, p. 215 1619 *Arh. Românească*, I, p. 54 alt doc. dela Radu Vodă din 1624 întărind pe acest lalt Ghib. t. c. 3. p. 158.

vilă⁵². Văzând însă că nu izbutesc la nimic cu stăruințele lor, pornesc cu puterea asupra lui Tomșa, care îi bate însă lângă Iași, la *fântâna lui Păcurar*⁵³. Baret adaoge că izbânda fu câștigată cu ajutorul poporației ieșene, care eși în ajutorul domnului ce-i făgăduise iertarea tuturor dărilor⁵⁴. Totuși puțin trebuia să se bucure Ștefan Tomșa de victoria lui; căci boierii bătutu fug în Polonia, de unde vin curând după aceea îndărăpt, în fruntea lor cu Doamna lui Ieremia, Elisaveta, care vroia să aducă scaunul în mâinile fiului ei de al doilea, Alexandru. Acesta, căpătând ajutor dela cumnații săi, bate pe Ștefan și îl alungă din scaun. Luptele neconținute repetate pusesse pe fugă pe bieții locuitori. Când Alexandru după izbânda lui intră în Iași, el găsi orașul pustiu; cei mai mulți oameni se retrăsese prin munții și pădurile țării. Ștefan fuge în Valahia, de unde se întoarce cu ajutor dela Radu Mihnea și dela Turci. Alexandru părăsește Iași și se retrage la Hotin⁵⁵. Ștefan arde capitala Moldovei într'un chip cumplit, încât din 6.000 de case nu rămaseră 600 întregi. Alexandru însă reformându-și armata cu ajutor polon răspinge pe Tomșa și pătrunde până la Buzeu, unde Polonii comit aceleași prădăciuni și pustieri, pe care Turcii și Muntenii le comisese la Iași⁵⁶. Astfel Țările române și mai ales Moldova era străbătută în lung și în larg de un potop de foc, care mistuia orașe, sate, avuții și oameni, numai pentru a satisface oarba patimă de Domnie a competitorilor la scaunul ei.

Alexandru Movilă trimite însă la Poartă soli care să-i spună că el nu are de loc în gând a se lepăda de ascultarea către dânsa, că ceace l'au adus în Moldova a fost dorința de a răsbuna moartea fratelui său, sprijinindu-și îndreptățirea cu o făgăduință de 20.000 de taleri făcută Caimacamului, care bani trebuiau să-i fie plătiți de negustorii întreprinzători de căruri din Constantinople, îndată ce el era să fie întărit⁵⁷.

Alexandru Movilă, 1615—1616, obține prin acest mijloc scaunul Moldovei. Acest Alexandru este confundat de Miron

⁵² Boierii Moldovei c. capitani oștirea ungurești, 13 Mai 1614. Hurm., Doc., IV, p. 553—554.

⁵³ Spusele lui Miron Costin sunt adevărate prin un raport al lui Almero Nani c. dogele din 31 Octomvrie 1615, idem, IV, 2, p. 349. Dela acest păcurar adevăci cioban, a cărui fântână exista pe la 1615, se trage numele mahalalei *Păcurari* din Iași, Comp. asupra cuvântului Păcurar, Vol. II, p. 65.

⁵⁴ *Histoire* în Papiu, II, p. 24.

⁵⁵ Baret *l. c.*, Papiu, II, p. 35, Comp. Almero Nani către dogele, Doc. Decemvrie 1615. Hurm., Doc., IV, 2, p. 350 O scrisoare a lui Petru Diaicul Vornicul Câmpulungului moldovenesc (din 1616 nu 1615 cum o datează Iorga. Doc. *Bistriți*, I, p. 32) arată cum „au fugit Leășii din țară și au intrat Ștefan Vodă și au fost în Iași la scaun... iar Alexandru Vodă au trecut Nistrul”.

⁵⁶ Baret *Histoire* în Papiu II, p. 49 și 58.

⁵⁷ Almero Nani c. dogele, 16 Mart 1616. Hurm., Doc. IV, 2, p. 355.

Costin cu fratele său cel mai mic Bogdan, arătat de el ca domnind în Moldova după Stefan Tomşa. Toate rapoartele contimpurane a le ambasadorilor venețiani îl numesc însă Alexandru, și el se subsemnează în o scrisoare a lui către Almorano Nani: „Alexandro Mohilan princeps Moldaviae⁵⁸”. El găsește un sprijin, probabil nu gratuit în ambasadorul Franței, întru cât videm pe acesta oferind caimacamului o bună sumă de bani din partea lui Alexandru⁵⁹. Tot odată Domnul stăruia și pe lângă ambasadorul venețian, după cum s'a văzut de pe scrisoarea ce i-o trimisese. Poarta otomană însă nu vroia să mănțină în Moldova pe un partizan atât de înfocat al Polonilor, care plătia încă așa de rău. Ea gândea să strămute în Moldova pe Radu Mihnea din Muntenia. Ambasadorul venețian, care doria să sprijine pe Alexandru, se preface a apăra interesul lui Radu Mihnea, spunând că asemenea strămutare ar fi o adevărată pedeapsă pentru Domnul muntean, „care ar părăsi o țară avută, în care s'au întărit prin mai mulți ani de Domnie și și-au făcut mai multe locuri de petrecere, pentru a trece în o țară distrusă, cu toți supușii istoviți, și ceace este mai rău, va trebui să dea Porții acel tribut care se obicinuește a se lua la Domnii noui, și dacă Alexandru nu va vroi să iasă din țară de bună voie, va trebui Mihnea să țină încă și multe trupe de război⁶⁰”.

Cu toate aceste Radu primește strămutarea, pe care nu o putea refuza, bate pe Alexandru Movilă și ie scaunul Moldovei. Stefan Tomşa este dus la Constantinopole, unde este amenințat cu tortură, spre a-și da pe față bogățiile sale; scapă însă dând 30.000 de taleri caimacamului, care 'l păstrează apoi în casa lui, „spre sămânță” pentru viitoarele împrejurări. Bailul venețian observă că toate aceste tiranii își au originea atât în natura cea crudă a Caimacamului, cât și în marea nevoie de bani în care se afla⁶¹.

Alexandru Movilă este prins în urma unei lupte cu Radu Mihnea susținut de Turci, și împreună cu el cad în captivitate fratele său Bogdan, muma lui Elisabeta și ginerele ei Corechi. Ajungând ei la Constantinopole, ambii frați se turcesc pentru a-și mântui viața, și însuș muma lor, femeie religioasă, care se opusese la căsătoria fiicei sale Alexandrina cu Corechi în timpul postului celui mare, e nevoită să-și lepede credința străbună⁶².

⁵⁸ Din 20 Aprilie 1616. Hurm., *Doc.*, IV, 2, p. 358—359.

⁵⁹ Raport din 11 Iunie 1616, *idem*, p. 359.

⁶⁰ Altul din 9 Iulie 1616, *idem*, p. 352.

⁶¹ Altul din 19 Octomvrie 1616, *idem*, p. 366.

⁶² Mai multe raporturi a le lui Almorano Nani către dogele, 19 Octomvrie 1616, 29 Neemvrie, 8 Decemvrie 1617, *idem*, p. 366—372, cf. Baret, *t. c.*, Papiu II, 56. După bătălie Doamna Elisabeta fu prinsă și batjocorită de Turci. Ea singură striga boierilor din rădvanul care o aducea spre C-pole: „Boieri, rușinatu-m'au păgănul” Miron Costin, *Letopiseț*, I, p. 234. Prinderea Elisavetiei de Turci adevărită de un doc. din 1616. Hurm., *Doc.*, XV, 2, p. 869.

Astfel se petrecuse domnia Movileștilor asupra țărilor române, începută în Polonia și sfârșită în serail.

Este greu, ba, chiar peste putință, a ne face o idee despre starea nenorocită în care Moldova fusese redusă prin aceste lupte înverșunate. Nici odată nu se comisese mai multe crime nepedepsite, nu se vărsase mai mult sânge nevinovat, nu se atinsese mai greu în tot ce omul poate avea nevinovat, onoarea familiei. Totul ajunsese de râs și de batjocură și pe când soldații sălbătăciți violau femei și fete, puneau foc la orașe și sate, un preot pângărea „trupul și sângele lui Hristos”, turnând în ele otravă spre a săvârși un omor mituit⁶³. Intr'adevăr prin cumplite timpuri a trebuit să mai treacă nenorocitul nostru popor! Cum de a mai rămas cu viață după atâtea suferinți? Răspunsul la această întrebare stă în faptul că nici un popor din lume n'a fost mai puternic oțelit spre a birui în lupta pentru traiu, și că din suferințele trecute el sugea neconținut puterea spre a suporta pe cele viitoare.

2. DELA RADU MIHNEA LA VASILE LUPU

Radu Mihnea 1616—1619, trece din Muntenia unde lasă locul lui Alexandru Iliși, în Moldova. Atunci încăpură ambele Țări Române sub conducerea a doi favoritori ai nației grecești, ambii fiii de Principi turciți, ambii crescuți în orient între Greci și Turci, care poate nici limba română nu o mai cunoșteau, și 'și trăgeau dreptul lor la Domnie numai din originea din care se coborîu. Se vede că Radu Mihnea spori încă în Moldova elementul grecesc adus de Ștefan Tomșa, și provocă prin aceasta o răscoală a boierilor. Radu însă ce venise cu mari bogății adunate din Domnia lui în Muntenia, și din care depusese o parte cum am văzut la banca Veneției, corupe, pe unii, pedepsește pe ceilalți și stâmpără astfel mișcarea. Pentru a paraliza apoi la Turci efectul ce putea să-l aibă o asemenea arătare a nemulțămirei țării cu Domnia lui, el trimite pe soția și copilul său Alexandru (Coconul) la Poartă ca ostateci, ajută lui Skender-pașa la zidirea unui turn de priverghere lângă fluviul Nistru, în scopul de a se păzi de năvălirile Cazacilor, și 'și' tocmește astfel de ocamdată trebile la Poartă⁶⁴.

Pe atunci se purtă prin Constantinopole un competitor de nume italian, Gaspar Gratiani, care făcuse slujbe însemnate Porței, negociind pacea din 1616 între Sultanul Ahmed

⁶³. Wisnowiecky, ginerele Elisavetii fusese otrăvit cu împărtășanie de un popă.

⁶⁴ Vezi analiza unui raport al lui Michail Starzer către Hans de Molart, 20 Sept. 1618 în Hurmuzachi *Fragmenle*, III, p. 72.

al II-lea și Impăratul german⁶⁵. El ceruse indirect scaunul Moldovei încă din 1616, oferindu-se a merge contra Cazacilor, zicând că în lupta cu ei nu ar trebui ca Turcii să se slujească de corăbii, ci numai de bărci armate, pentru a căror întocmire ar da el modelul, și câte altele de aceste. Nesprijinindu-și cerea pe poprelele necesare în orice tratări cu Turcii, pungele de bani, Caimacanul nu-i dăduse ascultare. El se duse atunci la Impăratul Germaniei, căruia îi făcuse și lui mari îndatoriri, trădând interesele turcești în tratarea păcii încheate, și stărui să dobândească Principatul Valahiei; însă toate silințele lui fură zădarnice, și tronul se dădu lui Alexandru Iliashi⁶⁶. Grațiani se puse atunci pe calea cea sănătoasă, făgăduind atot puternicului Skender-pașa și lui Bostangi-pașa bogate daruri, prin care ademini pe aceștia a'i sprijini candidatura, de și el era de o naționalitate străină poporului român, și nu se trăgea din viță de domn⁶⁷. Cât trebuise să cheltuească Grațiani pentru a obține domnia, se vede de pe aceea că ne mai știind de unde să-și procure bani după intrarea lui în Iași, în 6 Aprilie 1619, se roagă de Bethlen Gabor să-l împrumute cu 30—40.000 de fiorini, spre a împăca pe numeroșii săi creditori⁶⁸. Grațiani însă izbutise. Mult contribuise la mazilirea lui Radu Mihnea și vestea exagerată a avuțiilor sale, pe care Turcii vroiau să pună mâna, și care fură în întregimea lor sechestrare de ei.

Gaspar Grațiani, 1619—1620. Grațiani era de obârșie Croat din orașelul Gradschae lângă Karlstadt și se trăgea din o familie fugită din Bosnia dela munții dalmatini spre hotar unde locuiau Vlahi, era deci probabil de neam Morlah sau Uscoc, Români negri dela Adriatică, încât în felul lui era Român de viță dar cu totul înstrăinat. Era deci pentru Moldova cel puțin tot atât de străin ca și feciorii de Domn turciți și grecizați ce trecuseră pe tronul ei⁶⁹. Învățând el limbile germană și italiană se duse în Constantinopole unde-și însuși prea bine limba turcească și fiind om priceput ajunse în curând tălmăciu la poartă. Întovărășind pe un ciauș ca tălmăci la Impăratul Matei, se întâmplă că acel ceauș să moară. Grațiani îndeplini el în locu-misia cu care era însărcinat spre deplina mulțumire a Sultanelui. El fu numit mare dragoman al Porții și dăruit cu insu-

⁶⁵ Extractul tratatului de pace, 1 Mai 1616, *ibidem*, p. 63.

⁶⁶ Almoró Nani către dogele, 3 Sept. 1616. Hurm. *Doc.*, IV, 2, p. 335.

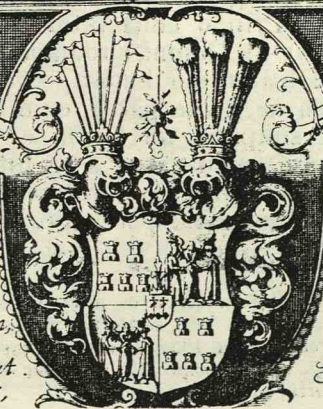
⁶⁷ Extractul din Hurm., *Frag.*, p. 72.

⁶⁸ Extractul unei scrisori a lui Bethlen Gabor către Doczy, 28 Oct. 1619. *Frag.*, p. 75.

⁶⁹ N. Iorga, *Studii și Doc.*, XXI, p. 47, cet. acolo mai multe scrisori ale lui și despre Grațiani d'innainte și de după domnia lui.

Naxiæ Dux magne soli,
 Nomen ab antiquis
 Pieris bene culte sacris,
 In diversi loquos
 Invidia calca rabiem,
 Virtutis nocuo
 Junge duos populos, ut
 Pax placida auspicijs,

qui stemmatis alti
 nobile duces aus
 linguamq; disertam
 flectere docte sonos
 que semper Honorem
 rodere lente solet
 jungis. Pace, Triumphet
 Bona Causa Turis.

Pinxith Ulrich Schulz et excudit Goussier.

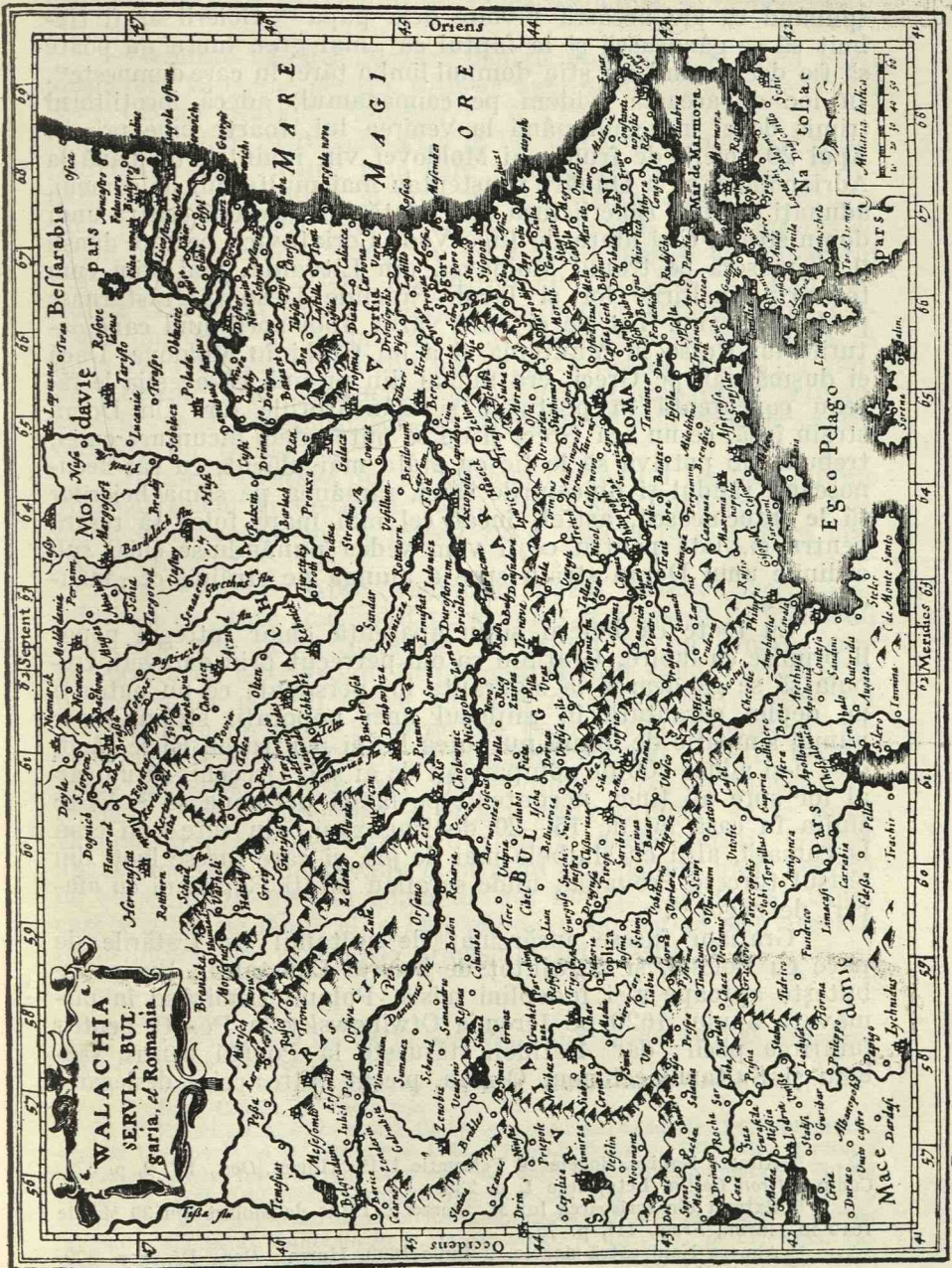
17. Gaspar Grațiani Domnul Moldovei

lele Naxos și Paros, iar mai târziu fu urcat chiar în scaunul Moldovei⁷⁰.

Numirea unui om cu totul străin, unui *Frânc* cum îl numește Miron Costin, neștiutor de limba țării, nu trebuie să ne pară așa de extraordinară. Ea era urmarea fatală a sistemului urmat în numirea Domnilor, a cumpărării tronului de cine da mai mult, fără a se uita la persoana cumpărătoare. După ideile de atunci tot străini erau și Domnii originari din Muntenia în Moldova, și acei din Moldova în Muntenia; și cu toate aceste am văzut de mai multe ori Poarta făcând această încălcare, fără a întreba de placul sau neplacul țărilor sâlnicite. Acuma însă Poarta avea un interes nespus de a da domnia Moldovei unui om de încredere, căci trebuia curmat amestecul Polonilor în Domniile Moldovei, și Grațiani fost dragoman și om în favoare la Poartă, se arată ca persoana cea mai sigură și în care se putea încrede mai cu temei. De aceea ea care călcase dela încuviințarea lor chiar hatișerifurile date Țărilor Române, nu stătu la gând de a le da această de pe urmă lovitură, numind un om cu totul străin la Domnia uneia din ele. Și era o deosebire între Grațiani și alt Domn tot străin ce fusese în Moldova, Iacob Eraclide Despotul; căci acesta pretindea cel puțin a fi înrudit, fie cât de departe, cu casa domnitoare, și chiar pretendenți ca medicul lombard Rosso, tot pe asemenea închipuite și fantastice înrudiri ceruse domnia Munteniei. Grațiani nu numai că era străin, ceea ce în acele timpuri de amortire a simțimântului național nu era o meteahnă atât de mare, dar nici nu era și *nici pretindea a fi coboritor din o viță de domn moldovenească sau muntenească*. Astfel se stricase și se dărapănase sistemul urmării la tron în Țările române. Dela fii de Domni la bastarzi; dela aceștia la boieri de țară, întâi cu pretenții de înrudire cu familiile ce domnise, apoi fără chiar de a mai arăta asemenea pretenții; în sfârșit la personaje străine, și aceștia la început cu legătură, mai la urmă fără atare cu domniile țărilor române. Prin o clinică fatală și neînlăturabilă, sistemul electiv ereditar al Domniei românești trebuia să ajungă în sfârșit la acel al beilor din Fanar.

Mai curios însă ne poate părea, cum de boierii moldoveni primiră cu destulă simpatie un Domn cu totul străin. Nu e vorba, el se prefăcuse întru câtva a se întoarce pe obiceiurile țării. Se dusesse îndată după ce sărutase poala Sultanului, la biserica greacă din Constantinopole, spre a fi primit în religia

⁷⁰ *Viața lui Gaspar Grațiani* scrisă de prietenul său Ioan Iancovici 1655. Hurm., Doc., supl., II, 3, p. 12. Vezi și Martin Zeiller în cartea lui *Beschreibung des Königreiches Polen*. Ulm 1657. (Un exemplar în bibl. Academiei, col. Sturza No. 2129), p. 57, spune despre el: „Gaspar Gratianus, so von Grätz aus dem Lande Steur bürtig gewest sein soll”.

18. Harta din 1628., Atlas Minor, Gerardi Mercatoris. Ex Officina Ioannis Ianssonii. 1628

ortodoxă, unde este uns cu sfântul mir, însă fără a se boteza, spunând că are această învoire dela papa ⁷¹. Boierii ar fi trebuit să se gândească și la faptul că „mai greu lucru nu poate să fie decât când nu știe domnul limba țării în care domnește”. În loc de aceasta, videm pe caimacamul, adică locoțiitorul trimis de el în scaun până la venirea lui, foarte bine primit. Apoi 20 boierii de frunte ai Moldovei vin înaintea lui până la Adrianopole, și la Dunăre îl așteptau mai multe mii de oameni, adunați acolo ⁷². Boierii însă nici odată nu fuseseră contra unui domn străin, căci afară de Iuga Vodă Coriatovici, pe care dâșii îl chemaseră pe tronul Moldovei, din Litvania, mai știm cum tot prin uneltirile lor și Iacob Eraclide Despotul răsturnase pe Lăpușneanu. Tot pe ei i-am văzut apoi sprijinind candidaturile lui Rosso în Muntenia și a lui Czaki în Moldova. Dacă ei dușmăneau pe Greci, era numai din pricină că aceștia le făceau concurență în posturile și mâncătorile lor. Un Domn străin însă, ce nu era Grec, și nu se putea deci încunjura cu ei, trebuia din potrivă să le fie cu atâta mai plăcut, cu cât necunoscând rândul și obiceiurile țării, rămânea pe sama boierilor să le întocmească, astfel, încât cel mai mare folos să răsară pentru ei. Iată pentru ce îi vom vedea punându-se chiar sub ordinele unui Domn străin spre a alunga pe străinii ce „mâncău țara”.

Cu toate că boierii și în aparență chiar întregul popor îl primise cu iubire, Grațiani ca om petrecut prin daraveri, trebuia să se gândească la siguranța lui personală ce nu putea fi pe deplin garantată în mijlocul unei populații străine, care numai simpatie de inimă nu putea hrăni pentru el. El se gândi deci a-și aduce 500 de compatrioți de ai săi, Uscochi, cu un cap al lor spre a-i ținea neconținut pe lângă persoana sa ⁷³. El se slujia în casa lui de 15—20 de Raguzani, din care unii erau la camară, alții cu slujbele mai de jos, și care fuseseră luați din orașul turcesc Provadia, unde se aflau mulți Raguzani cu afaceri de negoț ⁷⁴.

Grațiani fusese însărcinat de sultanul cu tratările de pace cu Polonia, și el, ajutat de boierul Constantin Bucioc izbutește aproape a-și îndeplini misia, Polonia trimitând în primăvara anului 1620 pe Ieremia Otwinowsky la Poartă pentru întărirea păcii; dar Bethlen stăruiește la Poartă pentru războiu și Sultanul cel nou, Osman, plecat către aceiaș deslegare,

⁷¹ Almoró Nani c. dogele 16 Februarie 1619. Hurm., *Doc.*, IV, 2, p. 379. Comp. *Miron Costin*, *Letopisește I*, p. 236.

⁷² Extract din scrisoarea lui M. Starzer c. Hans de Molart din 30 Martie 1619 în Hurm., *Frag.*, III, p. 75.

⁷³ Almoró Nani către dogele, 9 Iunie 1609. Hurm., *Doc.*, IV, 2, p. 379.

⁷⁴ Altul din 18 August 1619, *ibidem*, p. 380.

solul polon este rău tratat în Constantinopol și războiul este declarat ⁷⁵.

Trebuind să se hotărască pentru una din cele două părți dușmane, Grațiani contra tuturor așteptărilor trădă pe Turci și se dă în brațele Polonilor.

El prinde niște scrisori ale lui Bethlen Gabor partizanul Turcilor, către Tătari, prin care principele Transilvaniei îi înțețea asupra Polonilor, și le comunică acestora. Tot pentru a sluji pe Poloni, care fiind în război cu Turcii, aveau interes ca Nemții să nu încheie pacea cu ei, Gaspar aflând că împăratul german iscălise la Viena armistițiul cu Turcii, își dă toate silințele prin oamenii săi din Constantinopole spre a nimici asemenea împăcare ⁷⁶. Gaspar apoi mai stăruiește la Poloni ca să ajute lui Pătrașcu Vodă fiul lui Mihai Viteazul contra lui Bethlen Gabor ⁷⁷, și stă în corespondență cu Împăratul german, care îl roagă să stăruiască în interesul său la Poartă contra cererilor lui Gabor ⁷⁸.

În zadar căutase doi boieri dela curtea lui Gaspar, anume vornicul Bucur și vistierul Vasile Lupu să-l împedecă de a se haini. Nenorocirea lui îl trăgea cu o putere fatală către acel pas prăpăditor ⁷⁹.

Toate aceste fapte, venind la auzul Turcilor, aceștia se infuriază cu atâta mai mult pe el, cu cât avuseră în vicleanul croat cea mai oarbă încredere. Ei trimit pe un capigiu care să mazilească pe Gaspar. În momentul însă când Turcul îi lipse de umăr peticul negru strigând mazâl, Grațiani care era pregătit făcu un semn la garda lui, care năvăli în palat și tăie pe capigiu și pe toți Turcii lui în număr de 300, cu care venise. După aceea se retrase spre Hotin, unde intră în tabăra Polonilor. Armata turcească ce venia după capigiu, se ie după Domnul trădător și-l bate sub zidurile acelei cetăți. Gaspar apucă fuga spre Transilvania și intrând în o pădure unde adormi de oboseală, fu ucis în somn de doi boieri. Șeptilici și Goia, care se aflau pe lângă el, și care gândeau să câștige prin această faptă mișelească favorurile urmașului lui Gaspar ⁸⁰.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 376.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ Doue raporturi ale lui Almorô Nani către dogele, 11 și 25 Noemvrie, 1619, *ibidem*, p. 384—385.

⁷⁸ Împăratul Ferdinand către Grațiani, 27 Iulie 1620, *ibidem*, IV, p. 595.

⁷⁹ Miron Costin, în *Letopisețe I*, p. 237.

⁸⁰ Miron Costin, *ibid.*, p. 241. Comp. Almorô Nani c. dogele 24 Septemvrie, 4 și 22 Octomvrie și 4 Noemvrie 1620. Hurm., *Doc.*, p. 387—389. O relație asupra înfrângerii lui Grațiani care este aci dată ca fiind întâmplată la Țuțora lângă Iași, vezi și N. Iorga, *Acte și Frg.*, I, p. 56, alte e lupta din 1620 a Patriarhului de Alexandria, care se afla pe atunci la curtea lui Radu Mihnea al Muntenii, în N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 177—183. Tăierea Turcilor din Iași adeverită de un doc. din 13 Sept. 1620, Hurm., *Doc.*, XV, 2. p. 890.

Iată până la ce corumpere a moralului, până la ce degradare a caracterului, setea de căpătuială adusese pe boieri!

Alexandru Iliashi, 1620—1622, fostul Domn al Munteniei, care fiind mazilit de aice în 1618, sta în casa marelui vizir. De și de origine Român, ca fiu al lui Ilie și nepot al lui Petru Rareș, el era cu totul grecizat, încât astfel videm cum pe tronul Moldovei se urcă unul după altul cu mult timp înaintea epocii Fanarioților, trei domni străini sau înstrăinați: Radu Mihnea, Gaspar Grațiani și Alexandru Iliashi. Fără îndoială că numărul străinilor, al Grecilor mai ales, trebui să sporească mult în timpul acestor Domnii, ceea ce explică revoluția întâmplată ceva mai târziu contra lor și în Moldova.

Cum se așază Alexandru în scaun, Polonii trimit pe Cazaci în Moldova în număr de 8000 care o pradă cumplit, dar sunt bătuți de Alexandru ce ieă în ajutorul lui pe Tătari. Principele Corechi ginerele lui Ieremia Movilă, care scăpase din închisoarea celor șapte turnuri, și reîncepuse luptele sale contra Turcilor, este prins din nou. Sultanul pentru a pune odată un capăt războiului polonez, se hotărăște a pleca în persoană în Moldova, și ordonă Principilor români să-l aștepte la Nistru, și să facă podurile trebuitoare pentru trecerea armatei otomane. Polonii însă intră înaintea Turcilor în Moldova și o pustiesc cu cea mai mare neomenie, arzând mai multe orașe, între care și nenorocitul Iași, „și din prada țării și-au strâns Leșii hrană de au avut toată vremea cât au stat în Hotin“⁸¹. Polonii amenințați însă de o armată mare, cer pacea, care li se încuviințează, cu condiție între altele, ca să nu intre în Moldova nici Turc nici Polon. Alexandru Iliashi este însă mazilit, fiind că nu îngrijise cum se cuvine de facerea podurilor și a conacelor⁸².

Stefan Tomșa a doua oară, 1622—1623, trece numai pe tronul Moldovei fără a se opri în el decât un an de zile, și este destituit după stăruințele ambasadorului Poloniei, cu care putere Turcii încheie tocmai pacea în 1623. Se știe că Ștefan Tomșa se îndușmănisise cu Polonia încă din întâia lui Domnie, de când cu luptele sale contra lui Constantin și Alexandru Movilă. La suirea lui în scaun, el avuse de combătut pretențiile unui aventurier italian, negușitorul *Iacob Locadello*, care se dădea drept

⁸¹ Miron Costin în *Letopiseșe*, I, p. 246. Petru Diaconul Vorn. de Câmpulung c. birăul Bistriței vorbește de Leși și de Tătari, iar despre Domn (Alex. Iliashi) ca „ține Vodă pre lângă dânsul curte numai Turci și Greci“. *Doc. Bistriței* de N. Iorga, I, p. 37 reproduc după originalul scris românește de un străin „că țene Vodă pre lă(ngă) dă(n)sul Corte nomae Torce de Grece, să fie de credențe“, *Hurm.*, *Doc.*, XV, 2, p. 895.

⁸² Miron Costin în *Letopiseșe*, I, p. 252. Confirmat de un raport francez, N. Iorga, *Acte și Frg.*, p. 58.

fiul lui Aron (Tiranul) fostul Domn al Moldovei, El se subsemna în conformitate cu aceste pretenții „Ioan Iacob Voivoda”. Gândul de a pretinde Domnia Moldovei îi fusese inspirat de sultana Validea, care fiindu-i datoare cu 12.000 de scuzi pentru niște rochii, și vroind să scape de plată, îi făgăduise că va stăru pentru punerea lui în scaunul „părintelui său”. Locadello prins în cursă, iea lucrul serios, începe a umbla pretutîndene, între altele și la ambasadorul polon, însărcinat cu negocierea păcii; se împrumută cu bani în toate părțile, spre a putea lupta cu Stefan Tomșa, și izbutește în sfârșit a ajunge — în închisoarea unde-l aruncară numeroșii săi creditori. El fusese combătut de ambasadorul venețian, care se temeă că, prin ajungerea lui în tronul Moldovei, republica să nu între în aceleași prepusuri la Poartă, cărora fusese expusă pe timpul hainirei lui Grațiani. Pretenția la Domnie a lui Locadello, caracterizază în modul cel mai minunat degradarea ne mai pomenită în care ajunsese Domniile române, dacă speranța dobândirii lor putea să slujască drept înlocuirea plăței către furnisorii Sultanelor din harem ⁸³ !! Văzând Locadello că n’au izbutit a pune mâna pe Domnie, se duce totuși în Valahia, în o poziție mai modestă, acea de cumpărător de cai pentru armatele venețiane ⁸⁴.

Radu Mihnea, a doua oară, 1623—1626. Este strămutat din Muntenia în Moldova, unde vine iarăși Domn, lăsând de astădată în scaunul muntean pe fiul său Alexandru Coconul, minor, sub epitropia sfatului boierilor, încât în realitate el domnia acuma în ambele Țări române ⁸⁵.

În timpul Domniei de a doua a lui Radu Mihnea în Moldova, se naște un război între Turci și Tătari, care aduce asupra Moldovei cele mai grele suferinți. Anume doi frați Mohamed și Șahin Gherai ajungând în fruntea nației tatare, unul în însușire de han, celalalt de kalga adecă de moștenitor, își puse în gând să răstoarne dinastia turcească din Constantinopole și să se urce ei pe tronul Otomanilor. Fiind însă că toate expedițiile Tătarilor, se rezolviau în prădăciuni, ei încep prin a prăda într’un chip îngrozitor Moldova și Muntenia în 1624, așteptând să înghețe Dunărea, spre a trece în Bulgaria. Radu din Moldova și fiul său din Muntenia sunt nevoiți să caute scă-

⁸³ Asupra lui Locadello, vezi un șir de mai multe documente venețiane în Hurm., *Doc.*, IV, 2, p. 392 și urm.

⁸⁴ Giovanni Capello către dogele 30 Iunie 1630, *ibidem*, p. 446.

⁸⁵ Haga către statele Olandei, N. Iorga, *Studii și Doc.*, IV, p. 184 „ser prins van Moldavia Stephanus Thomsa is van syn principaet gepriveert... In syn plaets gaet Radulo Vaivoda prins in Valachia welck principaet wederom aen syn Ex-cie soon, ouwt ontrent twaelf jaeren gegeven is”. Vezi mai multe acte privitoare la paza Transilvaniei de Tătari ca să nu răsbată aci din Moldova, în Hurm., *Doc.*, XV, 2, p. 940 și urm.

pare unul în Suceava, celalt într'o mănăstire. Frații Gherai trași la răspundere de Sultan pentru aceste prădăciuni, răspund că ele s'ar fi făcut fără de știrea lor, dar că aveau de motiv nemulțămirea nației tătărăști cu Radu Domnul Moldovei, cerând schimbarea lui. Un pretendent la tronul Moldovei *Mihnea*, originar din Cipru, cum aude de cererile Tătarilor, aleargă la ei spre a se oferi ca Domn din partea lor. Ce-i păsa de nemai pomenita devastare a țării, de îndată ce răsărea pentru el perspectiva Domniei? Atât de dulce era voia de a prăda și jăfui în largul său, fără nici o frică, fără nici o răspundere alta, decât împărțirea prăzei cu acei ce l'puneau în pâne ⁸⁶.

Miron Costin laudă mult bunătatea lui Radu pentru boieri, îl ține numai de rău pentru prea marea strălucire a curței sale, care istoveă țara de bani ⁸⁷. Radu moare în scaun, lucrul în destul de rar, în Ianuarie 1626, recomandând boierilor săi de Domn, pe generalul său, Miron Barnovski, care este însă combătut de mai mulți competitori, întâi de mazilitul Alexandru Iliasi, apoi de Mihnea cel proteguit de Tătari, și în sfârșit de frații Gavril și Moise Movilă, sprijiniți de Bethlen Gabor, și din care Moise stăruia chiar în persoană la Constantinopole ⁸⁸.

Miron Barnovski 1626—1629. Văzând Domnul țara aproape pustietă de locuitori prin vălmășagurile de până atunci, el ie mai multe măsuri pentru a îndreapta răul. Miron Costin ne spune că Barnovski, făcuse mare volnicie întâi curței, să dea bir numai odată pe an, că ar fi readus pe locuitorii împrăștiți pe la casele lor, înființând și mai multe sate noue, chemând oameni din țări străine și așezându-i în slobozii, „așa că în puțină vreme s'au umplut țara de oameni ⁸⁹”. Domnul însă care luase asemenea măsură în interesul clasei de jos, nu lipsește de a împăca și pe cea superioară, dispunând ca boierii să-și poată relua pe moșiile lor vecinii înstrăinați. Asupra acestei împrejurări posedăm un interesant document, în care Miron Barnovski ne spune că s'au jăluit înaintea lui episcopii și egumenii de prin toate mănăstirile și mazilii și feciorii de boieri de țară, (boerii cei fără slujbe ce locuiau la țară), și ju-

⁸⁶ Asupra acestui război și năvălirii tatărești, vezi Zinkeisen, IV, p. 487, Hurm., *Doc.*, IV, 2, p. 404 și urm. și Hurmuzaki *Frğ.*, III, p. 77, și urm.

⁸⁷ Miron Costin în *Letopisefe*, I, p. 257.

⁸⁸ Amb. germ. Lustrier c. Hans Dietrich, 5 Martie 1626. Hurm., *Frğ.*, III, p. 81—82.

⁸⁹ Miron Costin, *Letopisefe*, I, p. 260. Locul e cam greu de înțeles: „și oare cine din curteni de nevoie ar fi răsărit din ocinele sale la sat boieresc, la sat domnesc, pre toți i-au adus la breslele sale și la locuințele sale”. Textul este corect, reproduș în tocmai și de *ediția critică* a lui V. A. Ureche, I, p. 514). Curtenii nu pot însemna boierii, ci se referă la cealaltă parte a lor, la călărași, răzași, (Vol. IV al acestei scrieri, p. 146 și urm.), care de răul vremilor ar fi căutat scăpare în satele domnești sau boierești.

pănelele sărace (adecă văduve), zicând că li s'au pustiet satele și li s'au rășchirat vecinii prin slobozii și prin satele boierești și că au rămas numai cu siliștele; apoi s'au mai jăluit pe păr-calabii de ținuturi că le întră în sate „(acele mănăstirești care se bucurau de scutiri de impozite), de le pradă vecinii și-i ciobotesc (globesc) fără de izpravă; apoi mai umblă și deșugubinariii în toată vremea de fac năpăști femeilor și fetelor de

19. Miron Barnovski Voevod

oameni buni și săraci, și pe minciuni îi pradă și-i bagă în peire și-i ciobotesc; în sfârșit mai umblă și slugile hătămănești și juzii țigănești de le învăluesc Țiganii”. Domnul primind aceste tânguiri „face sfat cu tot divanul țarei, cu Mitropolitul și alți Episcopi și cu Egumenii și cu boierii cei mari, cei de al doile și de al treile și cu mazilii (nobili ce fusese în funcții), și cu feciorii de boieri de țară, și tocmește și rupe lucrul” în chipul următor: că toți vecinii acei ce vor fi fugit dela expediția sultanului contra Polonilor, 1622, în coace „să hie tari și puter-nici cu cărțile Domniei călugării și feciorii de boieri a-i lua îndărăpt”, însă cu darea aceea la care vor fi fost supuși acești vecini (cisla) acolo unde ei vor fi aflați, „fie în oraș, fie în sat boieresc, fie în slobozie, fie într'alte sate călugărești, să aibă voie a-i lua și a-i duce cu toate bucatele lor înapoi, cine și pe la locurile sale, însă cisla să se mute după ei, și de aci înainte să aibă a-și griji vecinii și cisla”. Vecinii acei ce vor fi duși de pe unele moșii înainte de anul 1622, vor avea voie a merge unde le va fi placul. Iar acel vecin ce va fugi de acum înainte să nu aibă voie nimene a'l primi⁹⁰.

Silințele lui Barnoski de a reîmpopora țara se loveau însă de o mare greutate. Oamenii se temeau ca Tătarii care tot erau în război cu Poarta, să nu pună în Moldova Domn pe Mihnea Criteanul ce stătea adăpostit la curtea hanului, când atunci Tătarii ar ajunge stăpânii nefericitei țări. Ei nu vroiau deci să revină la locuințele lor, așteptându-se a fi fără încetare loviți și despoieți de crudele oarde tătărești⁹¹. Așa în April

⁹⁰ Iași, 1628 Ianuarie 16, *Arh. ist.* I, 1, p. 175.

⁹¹ Zorzi Giustimani către dogele din 22 Mart și 10 April 1626, *Hurm.*, *Doc.* IV, 2, p. 413 și 415.

1626 se întoarce prin Moldova o trupă de Tătari, care fusese cumplit bătută în Polonia, unde se dusesese la prădat, și și revărsă furia neîzbânzei asupra poporului român⁹².

Despre spiritul organizator și bunele scopuri ale lui Barnovski face, dovadă pe lângă silințele lui de a reîmpopora țara și regularea traiului căluğăresc prin mănăstiri care traiu se stricase și se sălbătécise și pe care Domnul se îngrijește să-l așeze iarăș pe temelii morale prin un hrisov al său din 1626. Cu toate aceste călugării din Moldovița se arată mulțumiți de domnia lui și în o scrisoare către Bistrițeni să spune că „cu no-rocul M. S. Domnului nostru Barnovski Vodă ieste pace bună și s'au bucurat toți oamenii de Măria Sa⁹³.

Către acest timp Bethlen Gabor Principele Ardealului, care fusese până atunci sprijinul cel mai puternic al Sultanului contra Germanilor, sumețindu-se tocmai pentru slujbele aduse cauzei otomane, refuză în mai multe rânduri a plăti tributul, și somat de Poartă a o face, răspunde în un chip cu totul mândru, amenințând chiar de a se pune în fruntea Creștinilor în contra imperiului otoman, dacă nu ar fi scutit de tribut pentru slujbele aduse aceluia imperiu⁹⁴. Prin această purtare el cade în disgrația Sultanului, fără a putea dobândi încrederea Împăratului german, căruia îi făcuse atâtea rele. Bethlen simțindu-și poziția amenințată, scrie către regele Poloniei și către hanul Tătarilor, întefindu-i pe ambii în contra Turcilor. Scrisorile sale trebuind să treacă prin Moldova, pentru a ajunge la destinația lor, sunt surprinse de Barnovski și trimise Porței.

Cu toată această purtare atât de prielnică Porței din partea lui Barnovski, el era în prepus la Turci pentru înțelegeri cu Polonii, fiind că mai întâi era înrudit cu familia Movileștilor, cea atât de prietenă Polonilor, cauză pentru care Barnovski se numește el însuși Ioan Miron Barnovski Movilă Voevod, apoi Barnovski era cetățean polon luase în căsătorie pe fiica castelanului de Camenița, și și cumpăraseră moșii în Polonia⁹⁵. Cel mai mare păcat al lui fusese însă că fiind un Domn mai puțin jăcuitor și mai cu durere de țară, nu putuse răspunde vizirului 40 de pungi de bani ce i le ceruse pentru a-i prelungi Domnia. Barnovski simțind că se clatină, aleargă la Constan-

⁹² Alte două din 5 și 19 April 1626, *ibidem*, p. 414 și 415.

⁹³ *Fragmentele* lui Hurmuzaki, III, p. 87 — 90.

⁹⁴ Hrisóvul p. orânduiala călugărească, publicat de V. A. Ureche în *Analele Acad. Rom.* II, tom. X, p. 259. În el Barnovski ia numele de „Miron Moghilă Voevod”. Acest hrisov a fost publicat din nou în *Documente românești* ed. Bianu, p. 129 — 133. Scrisoarea călug. din Moldovița, 1628, Hurm., *Doc.* XV, 2, p. 964.

⁹⁵ Documentele citate în nota 26 și 30. Un raport al lui Haga c. Statele Olandeze, 23 Iunie 1629, Iorga, *Studii și doc.*, IV p. 187, „gedachten prince die lang suspect is gewest, dat in Polen ategroote correspondentie hadde”

tinopole, unde este însă pus la închisoare. Aice scrie el în limba română diata lui temându-se ca închisoarea lui să nu iee capăt în mormânt. Iată acest frumos testament :

„Ioan Miron Barnovski Voevod dăm știre cu scrisoarea noastră tuturor cui se cade a ști că eu fiind acuma în mâna păgânilor, de bună voia mea venit aici, pre amăgiturile și înșălăciunile lor, și mă scoaseră din odihna mea cea bună, și cum cunoaștem și vedem tocmelele păgânești, mai mult avem nădejde de moarte decât de viață și într'acela chip meșteșugiră cu mângăerea lor de nici casa nu mi-am tocmit cum se cade în purcesul nostru, cum mi-a fost voia mea, că de mi s'ar prileji aci vre o moarte să se știe pre ce tocmală ar fi rămas casa noastră, ce nici un lucru statornic n'am făcut să fie moartea noastră cu odihnă, pentru căci că nici n'am avut această nădejde să fiu eu astăzi într'această nevoie. Pentru aceasta mă rog pentru mila lui Dumnezeu tuturor prietinelor noastre, de ni se va prileji aice vre o moarte sau vre o închisoare îndelungată, să vă fie milă de casa noastră, ca să nu fie pre urma noastră price și gâlceavă între ruda noastră și între prieteni. Dacă ași ni știut în ce chip va fi, mi-aș fi întocmit lucrurile; acuma sunt scăpat de acele toate, numai pre Dumnezeu și pre dreptatea mea am toată nădejdea. Când este acuma, eu mărturisesc înaintea lui Dumnezeu celui ce a făcut ceriul și pământul și înainte a toatei rudei mele și tuturor prietinelor, că eu las cu toată voia mea și cu tot sufletul meu această scrisoare într'același chip, cum de mi se va prileji aice vre o moarte, ca să fie de credință și de samă pre urma noastră ce se va afla scris într'această scrisoare”.

După această introducere atât de minunată în simplitatea ei, urmează dispozițiile testamentare în care vorbește de moșiile cumpărate de el în Polonia pe când se afla acolo, care moșii nu-i rămăsese lui moștenire dela părinți, ci le agonisise el însuși. Această arătare ne face a crede că Barnovski era din poporul de jos și, înălțindu-se în ranguri prin propriile sale merite, ajunsese a se încuscri cu familia Movilă; căci dacă ar fi fost el din neam boieresc, nu ar fi putut să nu aibă niște moșii de baștină. Mai dispune el apoi pentru o biserică rădicată de el în Liov; pentru biserică Adormirea Precistei din Iași, închinată de el sfântului Mormânt; îngrijește și de maica lui, lăsând-o în sama unor legatari care „să o aibă în socotință și cinste, cum au avut și dela noi”⁹⁶, și se arată în deobște în tot

⁹⁶ Testamentul în *Arh. ist.* I. 2, p. 187. Data de 1628 este greșită Barnovski eși din domnie în Iulie 1629. *Hurm. Doc.* IV, 2. p. 427. Un document din 6 Sept. 1629 pomeneste pe urmașul său Alexandru Coconul; un altul din 24 Noem. vorbește de „Alexander voivoda figliolo di Radul”, (*ibidem*, p. 433 și 436).

acest act : cucernic creștin, om darnic și fiu respectuos, însușiri care unite cu cele raportate mai sus despre îngrijirea lui de țară, despre refuzul lui mai ales de a plăti cele 40 de punți vizirului, nevroidind să jăfuiască țara, fac din Barnovski o figură interesantă, o excepție în rândul cărdului de Domni ce se năpusteau pe corpul bietelor Țări române. Barnovski însă scapă din închisoare și trece în Polonia, unde așteaptă iarăși urcarea lui în scaun ⁹⁷.

Trecând un răstimp oarecare până să se rânduiască alt Domn dela Impăratu, Moldova rămăsese cum spune o scrisoare a Egumenului Anastase către Gaspar diac birăul Bistriței fără domn și pricinuiră neorândueli și jafuri încă mai mari decât acele ce să înfăptuiau de trecătorii stăpânitori ai Țărilor române „au prădat țara Polonii până la Țuțora și s'au făcut mai mulți oameni răi, tâlhari care au tâlhuit mănăstirea Nicorița de a rămas numai piatră ⁹⁸”.

Alexandru Coconul, 1629—1630, fiul lui Radu Mihnea, stă numai opt luni în tronul Moldovei, de și pentru această Domnie efemeră cheltuște o sumă mare de bani, împrumutată dela neguțitorii venețiani : Gieronimo Beneri, Lorenzo Agazzi, Octavio Sella, Penzini Sella și Terzi ⁹⁹, anume vr'o 200.000 de reali, pe care se obligă către bailul venețian a-i restitui creditorilor în cel mai scurt timp.

Despre acest Alexandru ne spune bailul Sebastiano Venier, că venind să-i facă vizită înainte de a pleca în Moldova, și neputându-și exprima decât greu prin cuvinte devotamentul său către Republică (neștiind bine italienește), înlocuia graiul prin gesturile cele mai umilite ¹⁰¹. Umilire către Poartă, umilire către Poloni, Tătari, Venețieni, Engleji, Francezi, umilire și sărutări de mână în toate părțile, iată tabloul Domnilor acestui timp. Românii hemesiți de Domnie uitaseră cu totul ce vra să mai zică demnitate omenească, se târeau înaintea ori căruia credeau că poate să intervină în favoarea lor la atot puternicul Pađișah, de poala măcatului căruia apropiau cu cea mai mare sfințenie sfiicioasele lor buze. Intr'adevăr când întâlnești asemenea timpuri de înjosire și de mișelie, sângele

⁹⁷ Giovanni Capello către dogele, 2 April 1630, *ibidem*, p. 444.

⁹⁸ *Doc. Bistriței* de N. Iorga, I. p. 46.

⁹⁹ Raporturile lui Giovanni Capello către dogele din 18 Octomvrie cu anexele, *ibidem* p. 454 — 457.

¹⁰⁰ Sebastiano Venier către dogele, 1 Sept. 1629, *ibidem* p. 433 : „Il principe di Moldavia non ha voluto andarsene al suo principato senza venir prima a mia visitatione; ha potuto anco nella scarsità naturale di parole et *congiesti humilssimi* dichiarir la sua grandissima dispositione verso la serenissima republica”.

și se urcă în obraji, și numele de Român ar părea o ocară, dacă nu ai găsi în istoria mai veche răscumpărarea atâtor înjosiri.

Alexandru, cum ajunge în scaun, începe a strânge bani și a-i depune la banca de Veneția, fără a se gândi să și plătească creditorii. După depunerea lui, aceștia îl strâng cu cererile lor, și atunci el se roagă la ambasadorul, ca Republica să garanteze către ei datoriile sale, ceea ce Venier se oferă a mijloci, dacă Domnul mazil va da împuternicirile trebuitoare.

Graba lui de a-și asigura viitorul fusese nimerită, căci nici nu trecuse anul dela numirea lui, era și înlocuit cu un alt pretendent, de oarece era privit ca nedestoinic a *guverna*, cum spune un raport olandez din 1630¹⁰¹.

Moisi Movilă, 1630—1631, fiul cel mai mic al lui Simion și fratele lui Mihăiaș și Gavril Movilă, ajunge domn. Această familie era cunoscută Porței ca plecată către dânsa și ei numesc deci pe Moisi în scaunul Moldovei. Numirea lui Movilă, se făcu după cheltuiala unei însemnătoare câtimi de aur¹⁰². Alexandru însă întors la Constantinopole, se pune pe lucru cu moșul său Bartolomeu Minetti și cumnatul său, unul Vecelli, ambii Greci de și cu nume italian, adună 100.000 de galbeni¹⁰³, și îi depune *sigilați* la căpitan-pașa, care-l proteguia, în contra vizitului, proteguitorul lui Moisi, și în 1631 Mai, izbuteste Alexandru a obține din nou Domnia Moldovei¹⁰⁴.

Alexandru Coconul, a doua oară, 1631—1632. Moisi se îndreaptă spre Polonia, însă e prins de hanul Cantemir al Tătarilor și trimis la Poartă împreună cu toate avuțiile lui¹⁰⁵. O samă de boieri, între care Vasile Lupu Vornicul, Savin Hatmanul, Costin Postelnicul și Ureche (Grigorie, cronicarul) Spătariul protestă contra numirii lui Alexandru, și se duc la Constantinopole spre a-și face tânguiriile lor¹⁰⁶. Alexandru însă, dând bani de iznoavă, face de mai mulți din boieri sunt închiși de Turci, și atunci ei văzându-se bătuti, se împacă cu Alexandru, jurându-și mutual credință înaintea Patriarhului. Domnul venind în Moldova aduce cu el pe Grecul Bapțiște Veleli și imi-

¹⁰¹ Sebastiano Venier către dogele, 27 Octomvrie 1629, *ibidem*, p. 434. Giovanni Capello către dogele 30 Iunie 1630, *ibidem*, p. 446. Adaogă Haga c. state N. Iorga, *Studii și doc.* IV p. 193.

¹⁰² Giovanni Capello către dogele, 4 Maiu 1630, *ibidem*, p. 445 : „Questo è eseguito coll' esborso di relevante somma d'oro”.

¹⁰³ Giovanni Capello către dogele, 15 Iulie 1630, *ibidem*, p. 447 : „100 somme di dinari che sono cento mille scudi”. Un raport francez din 1631 N. Iorga, *Acte și frag.* I, p. 70 spune : „Moÿse, qui s'en retournaÿt institué Voevode de Moldavie”. Tot acolo 6 scrisori ale lui Moisi c. cont. francez. de Césy.

¹⁰⁴ Altul din 24 Noemvrie 1631, *ibidem*, p. 453.

¹⁰⁵ Altul din 4 Ianuarie 1632, *ibidem*, p. 454.

¹⁰⁶ Miron Costin în *Letopisețe*, I, p. 263.

tând purtarea tatului său care știuse să pună mâna pe ămbile țări române, vra să introducă pe fiul său Radu în Domnia Munteniei, care Radu este însă bătut și răspins de Mateiu Basarab. Cu toate că Alexandru jurase boierilor iertarea împotrivirei lor la numirea lui în scaun, după ce se întronează, vra să-și răsbune pe capii acelei mișcări, Vornicul Vasile Lupu, hatmanul Savin, Vornicul Cehan, Vistierul Buhuș și Spatariul Ureche, fiind împins la această răsbunare cu deosebire de Grecul Veleli, rău văzut și dușmănit de boierii țarei. Uneltirile Domnului sunt însă descoperite boierilor de un alt grec, Constantin Aseni, și provoacă în ei o cumplită răscoală, făcută și cu sprijinul țărănimii. Cronicarii moldoveni arată revoluția ca pornită și în contra Grecilor ce înconjurau pe Domn. Miron Costin ne spune că „s'au vorovit cu toții și au dat știre țarei, care herbând în greutate și în netocmeli, prea lesne s'au pornit și nu numai curtea, ci și țărănimia, strigând pe Greci de prin toate ulițele ¹⁰⁷”. Poporul cere dela domn pe Bapțiște Veleli, pe care țărănimia îl face bucăți. Pe lângă Veleli mai sunt uciși de poporul întârâtat cumnatul Domnului Constantin Vecelli, Alexandru Mamugna și Ieronim Heres, toți Greci cum spune documentul care-i pomenește ¹⁰⁸. Alexandru însă scapă teafăr și fuge către Dunărea, peste care trecând se duce la Constantinopole. Aice el moare puțin timp după aceea, rămânând sora lui Caterina stăpână pe banii ce se mai aflau la banca de Veneția, după plata datoriilor ¹⁰⁹. Inșălată însă de moșul ei Bartolomeu Minetti, ea cedează acestuia banii depuși la Veneția. Maritându-se însă Caterina cu rivalul mortului ei frate, Moisi Movilă, acesta se opune la eliberarea Banilor către Minetti, susținând că ei ar constitui zestrea soției sale, de care ea după măritare n'ar mai putea dispune fără consimțământul lui ca soț. Tot asupra acestor bani depuși la banca Veneției mai ridică pretenții și copilul unei Țigance, care se pretindea și el a fi fiul lui Radu și frate cu Alexandru și cu Caterina ¹¹¹. Din aceste deosebite pretenții se naște un proces, în care toți banii sunt mâncați de judecătorii turci, alegându-se părțile numai cu zbuciumul și cheltuețele.

Boierii resculați scăpând de Alexandru, cer pe Barnovski de domn, care era refugit în Polonia. El pleacă îndată la Cons-

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 264.

¹⁰⁸ Pietro Foscarini către dogele, 20 Maiu 1633. *Hurm. Doc.* IV, 2, p. 466: „Giunse qui aviso di una grande sollevatione delli popoli di Moldavia contra Alessandro loro principe, havendo trucidato Costantino Vecelli de Rettimo suo cognato, Alessandro Mamunga, Gieromimio Heres, tutti Greci col consilio e parer de quali si reggeva in tutti le sue deliberazioni”.

¹⁰⁹ Geronimo Capello către degele, 18 Octomvrie 1632, *ibidem*, p. 454—455.

¹¹⁰ Alte doue rapoarte, unul din 20 Octomvrie și altul din 26 Noemvrie 1632, *ibidem* p. 461 și 462.

Constantinople, unde începe a împărți darurile neapărate pentru îndrumarea orânduiri sale. De odată însă este arestat și pus sub pază în casa marelui vizir. Boierii veniți spre a-l cere de Domn, apar înaintea divanului și se jăluesc cu amărăciune pentru oprirea candidatului lor. Protestările boierilor aduc însă peirea nenorocitului pretendent. Sultanul supărat prin stăruințele cele prea mari ale boierilor, care aveau aerul de a preținde dreptul de a-și alege Principele, pentru a le tăia asemenea gânduri nesănătoase, ordoană să se taie capul lui Barnovski înaintea divanului și a boierilor jăluitoari¹¹¹. Nu se înșălase bietul Barnovski, când scriind testamentul său în Constantinopol se gândia la o moarte apropiată. Ea îl ajunse iute și degrabă, și anume tocmai în locul unde el o visase în momente de turburare. Venise aice spre a lua o coronă și fu întors în țara lui cu capul despărțit de trunchiu¹¹². Barnovski fiind ucis și Alexandru Coconul murind de moarte naturală, rămăsese la Constantinople un singur pretendent, Moisi Movilă.

Moisi Movilă a doua oară, 1633—1634, vine în Moldova în luna lui August 1633, încărcat iarăși „cu multe datorii pentru cheltuiala ce s’au făcut prin asuprea Turcilor¹¹³”. Noul domn bănuind pe Vasile Lupu vornicul că ar fi pârât pe Barnovski, și temându-se și el de o pâră asemănătoare, ca unul ce și dănsul era partizan al Polonilor, ordonă vornicului Cehan și vistiernicului Roșca ca să pună mâna pe el. Lupu însă trece Dunărea și scapă la Constantinople. Pe atunci Rușii cerând ajutorul Turcilor contra Polonilor, Abaza-pașa din Silistria, acela care pusese pe Matei Basarab domn în Muntenia, trece prin Moldova, luând în armata lui și pe Domnii Munteniei și a Moldovei. Moise Movilă, care se vede că nu uitase simpatiile sale pentru Leși, înșală pe Turci că o puternică oștire de Cazaci, ar veni în ajutorul Polonilor, făcându-i să despresoare Camenița și să se retragă. Descoperind Abaza-pașa acest meșteșug al lui Moisi Movilă, și dorind să pună în Moldova pe protegitul său Vasile Lupu, după cum pusese în Muntenia pe Matei Basarab, determină pe Poartă a mazili pe Moisi și a numi pe Vasile Lupu în

¹¹¹ Un raport olandez Iorga *Studii și Doc.* IV, p. 201 spune: „Syne Maiestät door en traglie — veynster sulcx aensiende, hat hobst affgechlagen is gewerden” Frumoasă privilegiște. A fost tăiat în 2 Iulie 1633. Hurm. *Doc.* XV, 2 p. 992.

¹¹² Pietro Foscarini către dogele, 20 Iunie 13 Iulie 1633, *ibidem*, p. 467. Ne poate părea straniu că amb. francez sfârșește scrisoarea către efemerul Principe Alex. Cuconul în „baise la main”; dar politețea era mutuală deoarece găsim chiar pe Matei Basarab încheind scrisoarea lui c. amb. francez cu sărutări de mâni. N. Iorga. *Acle și Frag.*, I. p. 74 și 78. Barnovski a fost ucis în 2 Iulie. Hurm., *Doc.* XV, 2. p. 992.

¹¹³ Miron Costin în *Letopisețe* I. p. 270.

scaunul Moldovei¹¹⁴. În timpul scurtei Domnii de un an de zile a lui Moisi Movilă, el găsi mijlocul de a aduna o însemnată avere, eșind în Polonia la mazilirea lui cu 1400 de cai, și 60 povere de bani și mai multe lucruri de preț.

Astfel în anii îngemănați 1633 și 1634, vin la Domnie în țările române doi principii, Matei Basarab și Vasile Lupu, care găsesc mijlocul de a mai pune o stavilă prăpăstioasei răpejuni cu care se schimbau Domniile în ele. Această stavilă eră însă numai un popas, după care vârtejul trebuia să porniască încă mai iute și mai neoprit. Nu deci în această Domnie mai lungă stă importanța lor, care îi face să însemne purcederea unei noue perioade în istoria Românilor, ci prin aceea că în decursul ocârmuirii lor elementul grecesc, pe care l'am văzut odrăslind și întărindu-se în Țările române, apare la lumină cu tendinți de stăpânire. Dacă până la Matei Basarab și Vasile Lupu, cugetarea mai superioară a poporului român îmbrăcase forma slavonă de acuma înainte ea se va investmânta în hlamida grecească, și această schimbare a înrăuririi străine asupra poporului românesc o însămnă venirea la tron a Domnilor îngemănați. De aceea cu urcarea lor în scaun închidem epoca medie a istoriei poporului român și deschidem pe acea a istoriei sale celei noue.

¹¹⁴ Trecerea lui Abaza pașa prin Moldova este adeverită de un doc. din 1646 care arată că uricele ce le avuse Iorgache Visternicul fuseseră pierdute „când a venit Abaza pașa cu oaste în țară și a trecut în țara leșească pe vremea lui Moise Moghila Voevod”. Ghibănescu, *Ispisoace și Zapise*, II 2 p. 105. Vasile Vodă a venit în Domnie în 10 Mai 1634 Hurm. *Doc. XV*, 2. p. 1003.

CAPUL VIII

FENOMENE GENERALE ALE VIETEII ROMÂNEȘTI IN PERIOADA SLAVONISMULUI

I

STAREA ECONOMICĂ

ȘI ÎNRÎURIREA EI ASUPRA ORGANIZĂRII SOCIALE

1. STAREA ECONOMICĂ

Așăzămintele unui popor se pot schimba sub influența a două puteri care determină înaintarea sau îndărăptarea lor. Aceste sunt ideile și starea lui socială. Aceasta din urmă lucrează în chip statornic și neîncetat asupra lor, modificându-le amăsurat cu schimbările cărora ea însăși este expusă. Ideile din protivă pot provoca crize grabnice și prăpăstuite, care transformă de odată starea societății. Astfel popoarele trec aproape fără nici o înrăurire a ideilor dela starea de vânător la cea de păstor, dela aceasta la agricultură, comerț sau industrie, fiecare din atare stări atrăgând după sine niște așăzăminte anumite, ce se schimbă de îndată ce s'a schimbat felul traiului material. S'înțelege dela sine că asemenea prefaceri se petrec foarte cu încetul, și adese ori trebuie să treacă veacuri întregi, spre a se simți modificarea intervenită în vre un așezământ. Din potrivă, de îndată ce lumea ideilor începe a se mișca, așezămintele se schimbă adese ori cu o mare repejune, și nu mai cunoști mâni poporul de ieri. Transformări ca acele produse de Creștinism, de Revoluția franceză, de descoperirea aburului, operate în câțiva ani, nici secolii întregi ale unei dezvoltări sociale nu le ar fi putut îndeplini.

Poporul român în istoria lui mai veche și până la pragul timpurilor noastre, n'a cunoscut aproape de loc înrăurirea ideilor

asupra dezvoltării așezămintelor sale, Ea fu determinată aproape exclusiv de mersul obștesc al societății, pe când din potrivă dela începutul veacului al XIX-lea o lume bogată de idei făcându-și loc în mintea lui, aduse după sine cea transformare minunată a vieții sale, care ne pune cu drept cuvânt în adâncă mirare. Nici că se poate asemăna progresul efectuat în timp de veacuri întregi, cu acel realizat în pușinii ani ce ne despart de începutul secolului trecut.

Cu toată această deosebire radicală în modul dezvoltării noastre, să nu ne înșălăm a crede că istoria veche a poporului român, este repetarea aceluiași fapte pe unul și același teatru de lucrare. Și ea ascunde o dezvoltare înceată, nesimțită, însă de aceea chiar mult mai puternică și mai hotărătoare, decât cea efectuată în grabă sub îmboldirea schimbătoarelor idei. În orice caz multe din formațiile lăsate de timpurile trecute sunt elemente de care trebuie să ținem socoteală în cele de acum, și ele nu pot fi pe deplin înțelese, dacă nu vom urmări originile și dezvoltarea lor.

Am schițat aiurea începuturile așezămintelor de căpetenie a le poporului român¹, și ne rămâne acuma de studiat cum s'au prefăcut ele în decursul celor două veacuri, acărora istorie am încercat a o expune în paginile precedente.

Transformarea stărei așezămintelor poporului nostru provenind din cea a stărei sale sociale, trebuie întâi să căutăm a ne da samă despre schimbările încercate de această din urmă. Prima și cea mai însemnată prefacere îndeplinită, care se înfățișază minței cercetătoare, este *căderea Țărilor române sub stăpânirea otomană*.

Valachia întâi, Moldova după dânsa căutase apărare și protejire în închinarea către puternica împărăție turcească. Fiind date însă elementele intrate în legătură, cel românesc mic și desbinat, al Turcilor mare, puternic și obijduitor, era firesc lucru ca închinarea să se schimbe în supunere și ascultarea în robie. Această uzurpare a unor căderi abuzive din partea Turcilor era cu atâta mai firească, cu cât sistemul urmării la tron în Țările române făcând cu totul nesigură domnia, împingea pe pretendenți a se îndrepta către puterile străine, spre a găsi acolo sprijin în protiva competițiilor lor, și între aceste puteri, care eră oare mai în stare a asigura izbânda decât protejitoarea, în curând stăpâna Țărilor române?

În Muntenia am văzut cum amestecul Turcilor combătea pe acel al Ungurilor, încă de pe timpul urmașilor lui Mircea, mai rostit însă dela Radu cel Frumos, pe care ei îl așază chiar în tronul acelei țări (1462). Câtva timp după aceea, lupta dela Mohaci și căderea Ungariei sub stăpânirea turcească aduc Mun-

¹ Vol. III. p. 146 și urm.: Organizarea primitivă a Țărilor române.

tenia într'o atârnare aproape deplină de puterea otomană, îndreptând pe competitori nu mai mult către doue state rivale, ci către unul și acelaș care înconjura din toate părțile aproape cu stăpânirile lui insula cea mică a Statelor române.

În Moldova stăpânirea turcească se începu cu alungarea lui Petru Rareș din scaun de către Soliman al II-lea și înlocuirea lui de însuș autoritatea sultanului cu Stefan Lăcustă. „Și le au pus domn pre Stefan Vodă feciorul lui Alexandru Vodă”, însămnă Ureche în laconismul său cuprinzător acest întâi amestec al Turcilor în domnia Moldovei². Este probabil, de și nu avem dovezi pozitive în asemenea privire, că Domnii munteni începuse încă de timpuriu a cumpăra domnia dela Turci. Căci altfel cum s'ar putea explica urcarea lui Vlad al IV-lea în scaunul Munteniei în 1510, când cu toate că predecesorul său Mihnea fusese răsturnat prin partida Basarabilor, nu ei ajung a pune mâna pe tron, ci tocmai acel Vlad al IV-lea ce petrecea la Constantinopole, și care era frate cu domnul detronat?³. Apoi Radu dela Afumați după ce este închis de Turci din pricina omorului făcut de el în Otomani, cu prilejul luptelor sale cu Mohamed-Bei, prin ce minune oare izbutește el, nu numai a dobândi iertarea Sultanului, dar încă și reîntegrarea lui în scaunul Munteniei?⁴.

Totuși nu este de tăgăduit că de și Turcii vor fi speculat încă de pe atunci Domniile Munteniei, schimbarea acestora se făcea mai cu seamă după stăruința partidelor protivnice ale Dăneștilor sau Băsărăbeștilor și Drăculeștilor. Turcii nu provocau atâta pe cât susțineau sau favorau competițiile. Cu înțetul însă rolul Porței se schimbă. O vedem începând a impune Domnii, fără a se îngriji de simpatiile sau antipatiile celor două mari partide ale Munteniei. Sub această apăsare partidele se desfac. Ele combat adese ori pe însuș membri de ai lor, puși, în Domnie fără a lor consimțământ, ci din omnipotența turcească. Astfel se întâmplă cu Mircea Ciobanul care, de și din partida drăculească, se răscoală contra lui Radu Paisie ce eră și el din aceeași partidă. Strămutându-se sprijinul cu care se obțineă tronul din lăuntru în afară, videm că competitorii nu mai urmează ca înainte interesului de partidă pentru a pune mâna pe tron, ci interesului individual⁵. Turcii începură a pune și depune pe Domni fără să întrebe de țară pe care trebuiau să domniască. Din chiar această împrejurare noi deducem că Turcii nu făceau aceste schimbări de dragul schimbărilor, ci din alt motiv mai firesc și mai înțeles, interesul bănesc, care

² Ureche, în *Letopisețe*, I, p. 164.

³ Vol. IV, p. 176.

⁴ *Ibidem*, p. 188 și 191.

⁵ Vezi vol. V, p. 11.

totdeauna au jucat un mare rol la poporul Otomanilor. Sunt cunoscute înspăimântătoarele jafuri bănești comise de Ibrahim-pașa, Rustem-pașa și Mohamed Sokoli, cei trei vestiți viziri ai marelui Soliman al II-lea ⁶, și o asemenea colosală corupție nu poate fi gândită fără începuturi mai vechi, de și istoria nu ne au păstrat dovezile acelora. Dela Petru Rareș înainte se dă pe față sistemul cumpărării Domniilor române din mâinile Turcilor. Am arătat la Domnia acestui Principe darul cel minunat a două mărgăritare în mărimea unor pere, făcut de Rareș fiicei Sultanului, și pe însuși Rareș l'am văzut ducându-se la Constantinopole cu toate avuțiile lui, care încă neajungându'i, el se încunjură aice de Greci și de neguțitori italieni și Evrei ce-i împrumutără sumele trebuincioase, pentru a dobândi nu numai iertarea dar și restabilirea lui în scaun ⁷. Darurile devin îndatoritoare de câte ori se înfățișa înaintea Porții vre un trimis al Domnitorilor români. Așa în 1550 boierii trimiși de Mircea Ciobanul și Ilie Rareș, pentru a fi primiți de Sultanul, dau, cel din Moldova 5000 galbeni, trei stofe de mătase cu aur, câteva vase de argint și doi șoimi, unul alb și celalalt negru; cel din Muntenia 6 cai buni și mai multe blănuri frumoase de cacom ⁸. Dela Petru Rareș înainte Domniile române devin tot mai mult o jucărie în mâinile Turcilor, mai ales de când Doamna Kiajna introduce în scenă și pe femeile din harem ca elemente determinătoare ale numirii Domnului. Sumele colosale vărsate de dânsa pentru căpătuirea lui Petru Schiopul și Alexandru al III-lea cu Domniile Țărilor române, lupta cea strașnică cu punga în mână urmată între Petru Cercel și nepotul Kiajnei, Mihnea al II-lea își găsește în Moldova o vrednică paralelă în cumplitele Domnii ale lui Petru Schiopul, Iancu Sasul și Aron tiranul, cel restituit în scaun după stăruința creditorilor turci. Se introdusese sistemul reînnoirii Domnii la trei ani, când Domnii erau îndatorați să vină în persoană la Constantinopole să aducă un dar; Ilie Rareș pare a fi făcut începutul acestui obicei pentru Moldova, când se duce în 1551 în capitala Turciei ducând cu el ca dar 100 de cai ⁹. Când Mihai Viteazul ridică în Muntenia steagul răsculării, Țările române căzuseră față cu Turcii în o robie și o de-

⁶ Zinkeisen, III, p. 98 și urm.

⁷ Vol. IV, p. 251.

⁸ Giovanni Malvezzi, 23 Fevr. 1550. Hurm. Doc. II, 1 p. 257.

⁹ Hurm., Doc. XV, 2. p. 932. De la Neagoe Basarab domnesc până la Mihai Viteazul în decurs de 62 de ani (1521 — 1593) 21 de domni și în răstimpul de 32 de ani care trece de la moartea eroului muntean până la Mateiu Basarab (1601 — 1633), se strecoară 9 domni, pe tronul Munteniei. În Moldova de la moartea lui Petru Rareș până la Vasile Lupu pentru 88 de ani avem un număr de 26 de domnitori. În mijlociu deci domnia fie căruia ține ceva peste 3 ani.

gradare, care cu greu și-ar putea găsi părechea în anele omeneirii.

Revoluția de atunci a Domnilor români tăie pentru un moment Turcilor pofta de a mai exploata țările lor. Curând însă după moartea lui Mihai, ei reîncep iarăși vechiul lor sistem, mai întâi cu oarecare teamă și sfială; mai apoi văzând că pot să îndrăzniască, îl readuc iarăși la vechea lui înflorire. Domniile se schimbă din nou într'un chip prăpăstuit sub mistuitoarea corupție turcească și să nu se creadă că această nestatornicie ar fi fost privită ca ceva normal de oamenii de atunci. Numai unii din ei erau loviți de veșnicile frământări din Țările române. Așa găsim pe Ungurul St. Erdely exclamând în o scrisoare din 1623 către Bistrițeni: „Nu e oare de mirat domnule, când aceste țărișoare sunt supuse unor schimbări atât de mari? ¹⁰.

Ce urmări avut'a acest nenorocit sistem asupra întregii vieți a Țărilor române, iată ce avem să cercetăm.

La început veniturile acestor țări, provenite din dări numite pe atunci slujbe, se cuvineau în întregimea lor Domnului, care se desbrăca de o parte din ele în interesul pușinilor boieri ce'i ajutau la ocârmuire. Veniturile țărilor erau deci întregi domnești. De îndată ce ele căzură sub Turci și începură a plăti peșcheșul, prefăcut curând după aceea în haraciu, dările scoase trebuiră să se adaogă, spre a întâmpină noua voie, fără a îngusta veniturile Domniei.

Cheltuiala cea adăugită de îndată aduse o mai mare apăsare a dărilor. Cu cât deci se sporia haraciul către Turci cu atâta se măria măsura dăjdiilor. Dela 3000 de galbeni sub Mircea cel Mare el se urcă pe timpul lui Vlad Tepeș la 10.000, pe lângă cei 500 de copii, de care valorosul Domn vroind să mântue nefericita țară, întreprinsese marea și glorioasa lui luptă pentru nea-tárnarea ei. Până pe timpul lui Petru Șchiopul tributul Munteniei ajunsese la 40.000 de galbeni. În Moldova de asemenea tributul crește de la 3.000 de galbeni la 12.000 pe timpul lui Petru Rareș. Până la Ioan Vodă cel Cumplit, tributul se urcase la 20.000 de galbeni, și Turcii cerură îndoirea lui dela acest domn, îndoire ce era făgăduită de Petru Șchiopul, și pe care acesta o și dădu după nimicirea răscoalei lui Ioan prin Turci. Pe timpul lui Gaspar Gratiani el era de 58.000 de galbeni ¹¹. Afară de tribut țările române erau îndatorite a trimite la Constantinopole o sumă de provizii care erau plătite uneori, alte ori însă date în dar. Chiar însă când le plăteau Turcii dădeau pe ele cele ce le convinea lor. Atâta erau de numeroase și de

¹⁰ Raportul lui Malvezzi din 22 Mai 1551. Hurm. Doc. II. 1. p. 263.

¹¹ Raportul lui Paulo Minio către senatul venețian 16 Octomvrie 1620. Hurm., Doc. IV, p. 598.

neapărate aceste provizii, pentru traiul capitaliei, în cât pe timpul lui Mihai Viteazul, izvorul lor fiind secăt, se naște o mare scumpete în Constantinopole. Pe timpul turburărilor pricinuite de Matei Basarab și Vasile Lupu, se ivește chiar o foamete în Capitala împărăției¹².

Dar aceste dări regulate nu erau nimic pe lângă cheltuețile lăturalnice, mai ales darurile făcute pentru cumpărarea Domniei. Aici sumele ajung într'adevăr proporții fabuloase, pentru slabele puteri ale țărilor române. Câtă nesfârșită câtime de bani au vărsat Kiajna, Aron tiranul, Alexandru al III-lea în mâinile Turcilor, cine ar mai pute-o calcula? Aron pleacă dela Poartă, lăsând acolo o datorie de 1.000.000 de galbeni. În timpul furiei celei mari a luptei pentru tronul muntean dintre Mihnea al II-lea și Petru Cercel, acel d'intâi făgăduiește într'un rând Sultanului 600.000 de galbeni și 100.000 Beglerbegului Greciei, și după ce dobândește tronul, pentru a scăpa de Cercel, făgăduiește vizirului pentru moartea rivalului său, nu mai mult o sumă numărată ci una cântărită, atâta aur cât ar putea duce 600 de cai! Bine înțeles că aceste erau făgăduinți numai, și de acele ce erau peste puțină de îndeplinit. Ele arată însă nu mai puțin gândul cu care se apropiau Domnii de Țările române, gând de jaf și de despoiere neîmpedecat și nețârmurit, precum le eră și cumplita putere pe care un obicei învechit le o da asupra poporului.

De unde să se plătiască însă asemenea sume? Din spinarea poporului, îngreindu'i necontentit birurile ce răspundeă. Un Domn iscodește goștina pe oi, necunoscută mai înainte; un altul poronește să se iee a zecea parte din boi din toată țara. Gemea ea sub povara asupritoare, însă trebuia să plătiască, căci banii dați de Domn dregătorilor Porței erau luați în cele mai multe rânduri cu împrumut dela Turci, mai ales dela Ienicerii cei retrași din armată și îmbogățiți prin jafurile făcute; apoi dela Grecii ce stăteau și ei în legături cu Turcii, și ale căror pretenții erau apărate ca și a le lor proprii. Când domnul pleca în țară, am văzut cum o droaie de creditori se luau după el, însoțiți uneori de un ciauș turc, care să privigheze mai curândă încasarea a banilor. Creditorii turci și greci însoțiau pe dabilari prin ținuturi, supunând pe bieții locuitori la torturi cumplite, spre a-i sili să scoată bani cu orice preț, și a-și lua astfel datoriile lor. Neexistând nici un control pentru efectuarea plății, aceasta se cerea dela cei bogăți de două sau de trei ori, spre a se despăgubi astfel de lipsele lăsate prin cei de tot săraci. Apoi se cereau dările dela un sat pentru acoperirea neplății lor din partea unui altuia. De aceea găsim documente

¹² Vezi vol. V, p. 150—151. Comp. și Pietro Foscarini c. dogele, 2 Mai 1634, Hurm. Doc. IV, 2. p. 477.

care ordonă : „ca dabilarii să nu aibă a opri socotelile unor oameni *pentru alte sate*, și să le ceară numai pentru ale lor dabile¹³”. Rapoartele baililor venețiani sunt pline de tânguiri asupra soartei sărmanului popor, care trebuia să ajungă prin aceste jafuri fără capăt la o totală exterminare¹⁴. Turcii văzând că la fiecare schimbare de Domn ei se îmbogățeau, provocau fără încetare asemenea crize, ne cătând măcar dacă acel numit era sau nu favorabil politicei lor. Bani să dea era singura condiție impusă competitorului, și dacă chiar un Domn din scaun s'ar fi oferit a'i hrăni într'un chip îndestulător, încă ei nu erau mulțumiți; vroiau să fie mai mulți concurenți spre a trezi lupta între ei, din care totdeauna ieșea un preț mai bun decât dela o simplă vânzare. De aceea Poarta avea totdeauna pretendenți în rezervă la Constantinopole, care să poată concura pe acei ce se înfătoșau din țările române, „pretendenți de sămânță” cum îi numește în chip caracteristic un raport venețian.

Așa era în timp de pace. Când izbucni vreun război, starea devenea dacă se poate încă și mai rea. Se cereau salahori pentru poduri, cară pentru transporturi, provizii de tot felul pe lângă armată câtă puteau s'o adune și banii ce se puteau stoarce. Așa am văzut că Alexandru Radu este scos din Moldova pentru că nu pregătise la timp podurile peste Nistru, și oamenii trimiși cu carăle de Mihai Viteazul sunt uciși, pentru că întârziaseră puțin pe drum. Să se adauge pe lângă aceasta prădăciunile comise de armatele străine atât musulmane cât și creștine ce s'întâlneau adese-ori pe corpul bietelor țări, precum bună oară în timpul luptei dintre Poloni și Turci sub Movilești, sau cumplita devastare a Munteniei pe vremile răscoalei lui Mihai Viteazul; apoi năvălirile Tătarilor, fie ele făcute ca dușmani, în timpul luptelor capricioase a le lor cu Turcii, fie chiar ca prieteni, bună oară când sprijiniau pe Tomșa contra Movileștilor.

Aceste neorândueli împingeau pe o mulțime de oameni la o viață prădalnică și actele timpului se jălucesc neconținut de mulțimea tâlharilor ce pradă pe oameni și mai ales mânăstirile¹⁵.

Toate aceste silnicii nu mai lăsau sărmanului popor nici o zi de odihnă. El fugea neconținut prin munți și prin păduri, tăinuindu-și în afundurile lor averea lui cea mai de samă, vitele ce le hrăniă, singura lui bogăție. Nu numai țărani înșă teau ce le hrăniă, singura lui bogăție. Nu numai țărani înșă erau jăfuiți; nici boierii nu scăpau de despoiere, căci acuma sprijinul domniei nu mai era atâta în boierii din țară, cât în puternicii din Constantinopole. Turcii înșă de și cereau mereu

¹³ Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 2. p. 96, (22 Fevr. 1613).

¹⁴ Mai sus, p. 42, 43 și 45.

¹⁵ Vezi bunăoară tânguirea egumenilor de Sucevița către Bistrițeni 1629 Hurm. Doc. XV. 2. p. 970.

la bani, pretindeau ca domnii să nu provoace mișcări turburătoare prin stoarcerile lor, când atunci erau numai decât înlocuiți. Mazilirea îi aștepta însă tot atât de sigur în cazul când nu puteau răspunde sumele ce li se cereau, sau nu 'și plăteau creditorii. Bietii domni puși între ciocan și ilău, recurgeau la cruzimile cele mai sălbatice, pentru a sili pe țară să primească fără murmur și fără opunere acest jug de fer și de foc. La ce însă folosiau răscoalele sau pribegirea? De abia domnul era schimbat, și răul începea din capăt. Cel nou trebuia neapărat se calce pe urma celui vechiu, căci și lui i se cereau bani, și alt mijloc de a mulțami lăcomia turcească nu era decât despoeirea țării.

Domnii însă nefiind siguri pe tron nici de azi până mâni, trebuiau să se îngrijască de a-și face bani albi pentru zilele negre ale maziliei, spre a avea cu ce să 'și tocmească trebile și să dobândească din nou domnia. Ei jăfuiiau deci îndoit țările române, mai întâi în scopul de a-și plăti creditorii și a unge palmele cele totdeauna uscate a le Turcilor; apoi spre a-și aduna pe sama lor o avere însemnătoare. Așa vedem pe Petru Cercel că cu toate sumele colosale plătite creditorilor Turci, ese din Muntenia numai după 2 ani de domnie cu 43 de care de avuție: bani, scule și alte lucruri de preț. Iancu Sasul de asemenea după trei ani de domnie plătește datoria lui de 200.000 de galbeni pentru cheltueile instalării, și mai esă încă din Moldova cu 100 de care de avere, din aceste 40 cu bani. Mai amintim apoi pe Radu Mihnea cel ce găsește mijlocul de a depune bani la banca Veneției, pe Moisi Movilă care la mazilirea lui trece în Polonia cu 1.400 de cai și 60 de povere de bani¹⁶.

Cum de puteau izvorî atâția bani din țările române? Pentru a înțelega aceasta, nu este de nevoie a ne închipui, cum spune un document, că ele se păreau a fi iscodit piatra filosofală, ci trebuie să luăm în privire numai împrejurarea că *tot venitul Țărilor intra în punga domnilor*, și că acest venit se putea urca, după vroința lor, strângând pe cât le plăcea coarda contribuțiilor. Așa un raport a lui *Polo Minio* către senatul venețian din 1620 ne spune că „venitul domnului Moldovei era de 350.000 de galbeni, mai mult sau mai puțin după cum

¹⁶ Mai sus, p. 42, 83. În o limbă încălțită — cel puțin așa ne-o redă traducerea d-lui Iorga — un necunoscut scrie grecește lui Petru Schiopul despre modul cum ar fi vorbit el cu Sultanul privitor la stoarcerile Țărilor Române. „Să trăești mulți ani! Să știi că peirea celui loc și starea lui i-au venit încetul cu încetul pentrucă se schimbă Domnii: unul cioban, altul cazac, și fiindcă nu se rânduiesc dintr'odată banii, și sunt iarăși Domni și vin și golesc lumea și pentru-că dâșii adună avere și lucruri și pietre scumpe și nu le pasă de lume să vadă și nici domnii nu știu că este”. În felul ei o naivă și minunată caracteristică a stării de aspirare a Țărilor române 1593. Hurm. Doc. XI (citată Iorga) p. 309.

le impune principele să plătească, și în anul trecut pe când eram eu acolo știu că Grațiani a scos mai mult de 400.000. Grațiani pentru a-și face mai bună față la Poartă, urcase tributul ce era de 52.000 la 58.000 de galbeni, care împreună cu darurile și prezenturile zilnice ale pașilor aducea atare cheltuială la 150.000 de galbeni sau 150 de sume de aspri (suma de aspri sau denari=1.000 de galbeni). Pe lângă aceste mai ieă și pașa din Moncastru (Cetatea Albă) sub pretext de întărituri a le cetăței și de pază a provinciilor, încă până la 100.000 de galbeni. Principele Valachiei poate încasa pe an până la 250.000, dar e supus la aceleași mâncătorii; însă ne fiind expus la atâtea pericole ca Moldova, trăește și principele și poporul în mai multă liniște. Moldova e mai bogată; negustorii și boierii câștigă mai mult în ea”. Această bogăție mai mare a Moldovei era însă numai relativă, căci acelaș raport ne spune că „ambele provincii sunt destul de sărace și puțin poporate”¹⁷.

Venitul normal al ambelor țări române fiind de 600.000 de galbeni, putea fi ușor urcat prin stoarceri, care erau regula, la 800.000—1.000.000 pe an, dacă socotim cheltuielile turcești la 4—500.000 de galbeni pe an pentru amândouă țările, încă rămânea de domn câte 250.000 de galbeni folos pe an, sau 375.000 lei. Din acest venit cheltuiala cea mai de samă a domnului era acea făcută cu lefegii, care însă în decomun nu se urcau decât la 2—3000, și costau dela 10—15.000 lei pe lună, deci pe an până la 120—180.000 de lei. Rămânea deci domnului venit curat 200—300.000 de lei¹⁸.

Pentru vremurile lui Mihai Viteazul, care întreținea mai bine de 20.000 de lefegii, s’înțalege că asemenea venituri erau neîndestulătoare, și tot atât de puțin vor fi ajuns ele unor domni ca Petru Cercel. Petru Schiopul, Alexandru al III-lea, Aron Tiranul, care aruncau cu o furie nebună sume peste sume în pungile turcești, și că jaful și despoierea trebuia să ieie în timpul lor un caracter de tot ascuțit, care făcea de țările se „spărgeau”, risipindu-se oamenii prin munți, păduri și prin țările străine.

Sub un asemenea regim barbar și neomenos poporația nu putea să crească, ci se mănținea în un număr relativ neînsemnat, față cu bogăția și întinderea țărilor române. Așa am văzut raportul lui Minio spunând că ele erau sărace și puțin locuite. O altă descriere mai amărunțită a stărei Moldovei este făcută de un episcop catolic, *Fra Bernardo Quirino*, în 1599¹⁹. Acesta vizitând cu prilejul cercetării stărei parohiilor catolice din Moldova mai multe orașe din această țară, ne spune numărul

¹⁷ Raportul lui *Polo Minio* din 1620. *Hurm.*, IV, p. 598.

¹⁸ După calculul făcut mai sus, p. 404, nota 7, corăspunde la 5.000.000 — 7.500.000 de lei noi.

¹⁹ *Hurm.* III, p. 545 — 551.

caselor sau a familiilor ce le locuiau. Astfel el ne arată că Suceava avea ca la 6000 de focuri, Baia 3000, Neamțul 250, Trotușul 3500, Hușii 1300, Cotnarii 3500, Romanul 400. Raportul poporației către case sau familii este indicat de episcop numai pentru poporația catolică, arătând bună oară ca la 300 de familii catolice veniau 1400 de suflete; aiurea la 62 de familii 435 de suflete și aiurea încă la 68 de familii un număr de 394; în mijlociu deci și pe atunci proporția obicinuită de 5 suflete la un foc. Admițând aceași proporție și pentru poporația românească, avem următoarele cifre pentru numărul locuitorilor din orașele cercetate de Bernardo: Suceava 30.000, Baia 15.000, Neamțul 1250, Trotușul 17.500, Hușii 6500, Cotnarii 17.000, Romanul 2000. Dacă ne gândim că Suceava era rentoarsă pe timpul lui Ieremia Movilă la starea de capitală²⁰, atunci fără îndoială că numărul de 30.000 de oameni ce o locuia este destul de mic, și tot astfel cu celelalte orașe mari de pe atunci: Cotnarii, Trotușul, Baia, care nu numerau mai mult de 18.000 de oameni. Că satele erau mici și ele, ca și orașele, se vede din acelaș document care arată numărul familiilor din orașul Săboani și satele încunjărătoare din ținutul Romanului: Berendeștii, Tomașanii, Lucacianii, Giulianii și Lucienii, în total numai la numărul de 300, cu 1400 de suflete, toți Unguri ca și astăzi, pe când acuma numără numai Săboanii 2290 de indivizi.

Tot pe atunci ne spune altă relație că Târgoviștea număra 1000 de case de ortodoxi și 20 de case de catolici, ceea ce ar urca poporația capitalei Munteniei numai la 5000 de oameni, iar Câmpulung avea 900 de case din care 40 de Sași, adecă în totul vreo 4500 de suflete²¹.

Sub un regim mai blând și mai drept poporația țărilor române ar fi trebuit să crească într'un chip foarte însămant, față cu rodirea cea neasămănată a pământului lor. Raportul lui Bernardo spune altfel decât Minio despre Moldova că este „foare mare, plină, roditoare, numărând multe orașe și sate²², puțini munți și multe păduri, îmbelșugată în tot soiul de animale” Mihai Viteazul se laudă pe de altă parte că în ogoarele țărilor sale destul de a împlânta o singură dată ferul plugului spre a scoate îmbelșugat săceriș. Ocârmuite însă precum am văzut, fără nici o garanție, fără nici o dreptate, stoarse și jăfuite fără încetare de cărduri de domni flămânzi și de creditori nemiloși, ne mirăm cum de au putut ele păstră și puținul

²⁰ Mai sus, la Ieremia Movilă.

²¹ Botero. *Relazioni universali*, Venezia, 1600, III, p. 95 ap. Hasdeu *Istoria toleranței religioase în România*, București, 1868, p. 30.

²² Bine înțeles că aceste multe orașe și sate trebuie să fi fost mici pentru ce raportul contimpuran al lui Minio să spună cu țările erau cu toate aceste puțin locuite, ceea ce am văzut și din numărul locuitorilor citor-va din ele.

popor ce se respiră pe pajiștele lor, cum de n'au luat cu toții lumea în cap, spre a trece sub alte Domnii, unde să ducă un traiu mai liniștit.

Și cu toate aceste jafuri cumplite, cu toată această prădăciune organizată care purtă pe atunci numele de ocârmuire, locuitorii trebuiau să fie înstăriți. De aceea și fugeau ei la apropierea pericolului, căci dacă ei n'ar fi avut de apărat decât goala lor existență, nu ar fi avut pentru ce să fugă. Nu la viață ci la averea lor se întindea acei ce'i apăsau.

În rezumat deci apăsarea lacomă și stoarcerile de bani ale Turcilor, aveau de efect a goli tot mai mult de avuția ei o populație bogată, care tocmai din pricina bogăției sale era cu deosebire simțită la jaf. Sărăcirea locuitorilor începuseră însă dela elementul cel mai expus al schimbărilor economice, dela proprietate, avere ce nu se poate ascunde. Peirea proprietății mici, iată în rezumat urmarea cea mai fatală a domniei Turcilor. Înainte însă de a analiza mai pe deamănuntul acestei prea însemnate transformări, trebuie să cercetăm și altă înruiere din lăuntru, care se adăogi către apăsarea din afară, spre a răstrânge tot mai mult elementul cel mai însemnat al puterii unui popor, mica lui proprietate.

2. TRANSFORMAREA BOIERIMEI

Când am cercetat originea nobilimei la Români²³, am căutat tot odată a schița caracterul acestui așezământ în primele timpuri a leivirii sale. Ele ne au apărut ca o clasă de oameni deosebiți de popor prin sânge și moștenire, arare ori numai împropătată prin odrasle noi urcate de puterea domnului din poporul de jos în rândurile sale. Acești nobili aveau mai ales de îndeplinit pe lângă domn slujba militară, cerută de timpurile grele și de vijelie a întâiei constituirii a țărilor române. Răsplata ostenelilor lor era dată de domn prin dăruirea de moșii din întinsele sale latifundii. Dregătoriile civile erau mai mult o formă, purtată în realitate de scriitori năimiți, pe când titularii lor urmau înainte a îndeplini pe lângă domn îndatoririle militare. Nu deci titlul unei dregătorii era cel mai în onoare și cel mai căutat, ci acel de boier, boiarin, jupân sau pan. De aceea am văzut că în întăriturile documentelor, în deobște boierii netitulați aveau pasul asupra celor cu titluri. Dregătoriile curței domnești nu erau deci așa de căutate. Întru cât vitejia pe câmpul de război și nu talentul de cancelarie deosebiau pe oameni, întru cât domnul mulțamea pe toți nobilii, în deobște chiar pe toți vitejii cu dăruiri însemnate de

²³. Vol. III, p. 165 și urm.

moșii, este inviderat că în primele timpuri era mai la urmă indiferent dacă un boier avea sau nu o dregătorie care-i dădea lui un titlu deosebit.

În curând însă așazământul dregătoriilor dobândi o în-sămănătate deosebită. Țările române se întindeau; afacerile se înmulțiau și dregătoriile începură a cere nu numai o îndelet-nicire mai deosebită cu daraverile lor, ci și cunoștinți speciale. De aceste dregătorii domnii alipiră apoi cu cât trecea timpul niște venituri fixe tot mai mari, care în afară de dăruirea de moșii ce putea să nimerască pe orice nobil, aducea foloase deosebite dregătorului domnesc. Atare însușire începă deci a fi căutată.

Altă împrejurare contribui încă și mai mult la împin-gerea tot mai deasă a nobilimei către dregătorii. Anume iz-vorul moșiilor de dăruit începă dela o vreme a se împuțină, pentru a secă apoi cu totul. Istovirea acestui izvor de favoruri pentru oamenii de seamă ai Țărilor Române, boierii și vitejii din rânduri se făcū treptat și se poate urmări restrângerea va-lului lui de pe caracterul daniilor făcute în deosebite timpuri. În veacul XIV și al XV precum și în o parte din al XVI Domnii dăruesc moșii locuite cum spune Ureche „celor ce făceau vi-tejii la oști” și ale căror merite sunt în totdeauna amintite prin cuvintele „care ne-au slujit nouă cu credință”. Arătând uneori și împrejurarea războinică în care se deosebiseră. În tot acel răstimp găsim pe lângă danii de sate locuite și locuri pustii, în care dăruii aveau să-și așeze sate, scutind Domnul pe oa-menii străini ce se vor așeză în acele sate de dări și angarii pe un termen mai mult sau mai puțin lung. Aceste dăruii de lo-curi pustii aveau de scop a înmulți poporația țării prin înființare de așa numite Slobozii.

Unele din ele sunt foarte danii înzestrate ca bună oară satul Negoești înființat de Mitropolia de Roman pe care sat Ștefan cel Mare îl scutește în 1466 de „iliș, podvoade, povadă, jold, lucru la cetate și la mori, căratul buților, cositul fânului; il scot de sub jurisdicția pârcălabilor și de sub puterea glob-nicilor, pripașarilor, oșluharilor, a gonitorilor din urmă, ne-vând voie nici unul din aceștia să-i judece sau să le pună zalog, fie pentru furt, fie pentru omor, fie pentru răpire de fată, ci numai mitropolitul să-i judece pentru toate acestea. Locui-torii din Negoești sunt apoi scutiți de vamă pentru pește, sare, postav, pânză, fier, plută, oale, varză, miere, ceară, nici când vor vinde, nici când vor cumpără”. Deasemeni nici pentru marfă vie, boi, ialovițe, berbeci, iepe, cai, nici pentru fiare săl-batece; jderi sau helgii”. Se înțelege că nu toate sloboziiile erau așa de puternic apărate²⁴.

²⁴ I Bogdan. *Doc. lui Ștefan cel Mare*, I p. 94.

Când satele domnești din cuprinsul țării începură să se restrângă în număr, Domniirecurseră la acele așezate pe ocoalele târgurilor și de acum găsim mai ales dela începutul veacului al XVII-lea mai multe danii făcute de satele ascultătoare de cutare sau cutare ocol sau târg. Așa sunt satele dăruite de deosebii Domni la deosebite fețe²⁵. După ce se îngustează și satele din ocoalele târgurilor, Domnii se văd dăruind moșii din averile lor private. Așa în 1618 găsim pe Gavril Movilă, domnul țării Muntenesti, dăruind mănăstirei Galata de lângă Iași, satul numit Heciul din ținutul Sorocci care sat fusese „*dreaptă cumpărătură*” și moșie a reposatului vărului nostru, Isac Balica hatmanul²⁶. Miron Barnovski, dăruște mănăstirei zidită de el, Bărnova de lângă Iași, un sat Toporăuții din ținutul Cernăuților, pe care jumătate *il cumpărase* încă de pe când era boier, hatman, dela domnul de atunci Radu Mihnea, iar cealaltă jumătate *o cumpărase* în timpul domniei sale dela unchiul său Stroiici logofăt” (în deosebire de satul Muntenii din ținutul Vasluiului, despre care domnul spune că era „*drept domnesc, ascultător de târgul Vasluiului*”)²⁷ Tot Barnovski mai dăruște prin testamentul său niște sate ale sale, „*cumpărate* în Polonia, până ce am fost locuitor acolo”, unor mănăstiri²⁸. De asemenea găsim pe Moise Movilă dăruind logofătului Pătrașcu Ciugolea părțile sale din satele Puțurenii, Șipotenii și Pomârla, „*drepte ocini și cumpărături* ce au cumpărat vărul meu Isac Balica hatmanul, întru cât domnia mea sunt mai aproape rudă a lui Isac Balica hatmanul”²⁹.

Ștefan Tomșa dă prin un șir de documente din anii 1615—1616 mai multe moșii mănăstirei Solca zidite de el, care toate

²⁵ 1608 Const. Movilă lui Dumitru Chiriță, Post. satul Vânătorii din ocolul Pietrii 1611—1623. Ștefan Tomșa lui Iurașcu și Bașotă satul Putărenii ocol. Șipotului și Plavicienii ocolul Hărlăului. 1611. Const. Movilă lui Arpentie Post. sileștea Dăduții ocol Târgu Frumos. 1617 Ieremia Movilă lui Danciu lui Miron Clucerul Veruții și Murgășuții ocol Putnii; 1635 amintit că Const. Movilă dăruia Agapiei Chiperestii ocol. Iașilor; 1659 amintit Vasile Lupu lui Buhuș vist. o parte din sileștea Dăduții ocol Târgu Frumos. Un doc. mai nou din 1768 arată pe ce se întemeiau domnii pentru a dăruii moșii și ocoalele târgurilor, Alex. Ghica dăruște mân. Sf. Spiridon din București 2000 de stânj. din 4166 ce posedă orașul Floci, căci le rămânea *indestul* loc. (Aceste doc. vezi 1608 Arh. ist. I, 1, p. 78, 1611 Ghibănescu Ispisoace și Zapise I, 2 p. 68 (cf. p. 210); 1617 Ibidem p. 106; 1635 N. Iorga Studi și Doc. V p. 217 (cf. p. 222); 1652 Arh. ist. I, 2, p. 191; 1768 Iorga Ibidem VII p. 157) Numai prin excepție se găsesc danii de sate din ocoalele târgurilor înainte de veacul al XVII. Așa la 1554 Alex. Lăpușneanu mân. Sf. Ilie dăruie sate atârătoare de ocolul Iașului. Uricarul XIV p. 83..... depe alt doc. citat de Ion Tanoviceanu în studiul său..... *Formarea marii proprietăți în Moldova* în Prinos lui Sturza p. 426 și urm. Incheierile D-lui Tanoviceanu sunt însă prea precise pentru chestii sociale.

²⁶ Hrisov din 12 Februar 1618, *Arh. ist.* I, 2, p. 190.

²⁷ Document din 12 Decembrie 1628, *Arh. ist.* I, 2, p. 6.

²⁸ Testamentul lui Barnovski din 1628, *Arh. ist.*, I, 2, p. 187.

²⁹ Document din 5 Ianuarie 1634 *Arh. ist.* I, 1, p. 71.

sunt cumpărate dela privați. Astfel satul Fărăoanii cumpărați jumătate dela Dumitru Goia și cealaltă jumătate dela Stafie, ambele de câte 1000 de galbeni; satul Chiașvenii cumpărat dela Vasile Șeptelici iarăși pentru 1000 de galbeni. Ba prin unul din aceste documente domnul spune chiar că „au găsit cu cale a dărui mănăstirea lui Solca cu sate, care însă erau cumpărate din adevărați banii săi, și că de aceea a dat în știrea tuturor acelor ce ar avea de vânzare moși să vină la el, vroid să le cumpere pentru bani pe șin, prin bună învoială”³⁰.

Pământurile domnești ar fi fost mult mai curând săcătuite, dacă un alt izvor de reînnoire al lor nu ar fi existat, izvor ce cursese totdeauna în țările române, mai bogat însă și mai îmbelșugat nici odată ca în vremile mai din urmă, anume acel al confiscării moșiilor boierilor trădători. Așa încă Petru Rareș ne spune într'un document din 1530, că „dăruiește mănăstirii Tazlăul satul Pașcanii în câmpul lui Dragoș, care sat se sechestraseră pentru crima de trădare dela Sima, când acesta s'a fost răsculat contra nepotului nostru de frate, Ștefan Vodă cel Tânăr” Acelaș domnitor dăruiește la 1529 Episcopii de Rădăuți satul Grumeștii ce l-a fost luat nepotul de frate al Domniei mele „Voevodul Ștefan dela Luca Arbore Portar de Suceava când l'a prăpădit pe acesta”³¹. Radu vistierul fugise în timpul lui Mircea Vodă din Muntenia, și fiul lui Mircea, Petru al III-lea Schiopul 1560—1567, confiscându-i averile, hărăzise satele sale Grecului Manta postelnicul, care la rândul său le dăduse mănăstirii Ezerul. Ivașcu un coboritor al lui Radu vistierul intentă un proces călugărilor dela Ezer înaintea lui Alexandru Vodă, și dovedește că aceste moși, înainte de a fi fost hărăzite grecului Manta, fusese întărite chiar lui de Petru Vodă, și jurând pentru acest fapt cu 12 boieri, călugării dela Ezer pierd procesul. Ivașcu fiul lui Radu vistierul dela Ezer le dăruiește el însuși mănăstirii Vieroșul. Călugării dela Ezer revin atunci cu pără contra celor dela Vieroșul, însă pierd judecata ne-înfațoșindu-se la zi. Vlad Vornicul răsculându-se contra lui Vlad Călugărul „a căzut sub mâna părintelui Domniei mele și i-a tăiat capul și au rămas bucatele lui (moșiile) domnești și au cumpărat lan Gherghina Părcălabul satul Mileștii”³². Alexandru Vodă Iliashi hărăzește în 1621 mănăstirea Sf. Sava o vie în Cotnari, „care vie fusese a lui Costea Bocioc, confiscată împreună cu alte averi ale lui pentru viclenie, sculându-se el cu Gaspar Vodă contra Turcilor”³³. Mai

³⁰ Wickenhauser, *Geschichte und Urkunden des Klosters Solka*, Cernovitz, 1877, p. 72—80.

³¹ *Arh. ist.* I, 1, p. 133. Orest Popescul, *Câteva documente moldovenești*. p. 32

³² *Arh. ist.* I, 1, p. 68. *Uricariul*, II, p. 253. Nicolaescu. *Doc. slavo-rom.* p. 10.

³³ Document din 26 Iunie 1621 *Arh. ist.*, I, 1, p. 112.

întâlnim alte două moșii confiscate pe sama domniei, una cu numele Solca de lângă mănăstirea cu aceeași numire, pierdută de proprietarul ei Arbore pentru crima trădării, și Stanileștii, pierduți în acelaș chip de Udrea cel Orb, care se sculase cu mulți Leși și venise asupra lui Ștefan Tomșa³⁴, și așa cu multe altele.

În sfârșit mai puneau mâna domnii, pentru a mai reîntregi pământurile domnești, pe averile rămase fără moștenitori. Astfel postelnicul Hrăbor ne-lăsând rude, moșiile lui trec asupra lui Alexandru Lăpușeanu în 1552 și în 1618 găsim un sat Șivița dat de Radu Vodă domnul Moldovei lui Condrea fostul său cămăraș, „care acel sat au fost de mai înainte vreme a lui Ceacăr Grecul, însă dela dânsul n’au rămas nimeni, căci n’au avut copii, și au rămas de au fost acel sat pustiu 25 de ani, și am aflat Domnia mea cum acel sat s’au luat domnesc de Ștefan Vodă Tomșa, și au fost strâns acolo câțiva oameni din toate părțile”³⁵.

Aceste însă erau numai slabe mijloace de reîntregire a istovitelor pământuri domnești. Un fapt rămâne constant și neîndoelnic: *pământurile domnești erau pe cale de a dispărea*, provocând prin golul lăsat de ele o întregă schimbare economică și socială. Domnii nu mai aveau cu ce dărui pe boierii ce îi slujiau. Rarele sate domnești ce mai rămăseseră erau păstrate pentru scopuri mai sfinte, dăruirile către mănăstiri.

Nu e vorbă și în vremuri mai vechi se găsesc cumpărături de sate făcute de domni spre a le dărui apoi. Așa Ștefan cel Mare cumpără în 1468 dela Mărina soția lui Ivancu Broevici satul Mansuți pe Suceava pentru a-l dărui apropiatei sale mănăstiri Putna în 1481 un sat Sălăvăstru dela Dancu fiul lui Sima drept 200 de zloți tătărești, și schimbă acel sat cu Manica Lolea fiica lui Iane Borileanu pentru alte două sate a le ei pe Nechid, în câmpul lui Dragoș: Borileștii și Dragoțeștii, mai dându-i un adaos de 240 de zloți tătărești, și hărăzăște aceste de pe urmă sate mănăstirii Tazlăul. Ștefan însă vroise să dea mănăstirii niște sate *în vecinătatea ei*, și de aceea el trebuie să le cumpere. Alt sat cumpărat iarăși de Ștefan cel Mare în 1490 dela Stanciu și frații lui anume Mucateștii pe Suceava este dăruit de Domn mănăstirii Putna în vecinătatea căreia se află³⁶. Tot așa găsim pe Petru Rareș dând un sat, Frăteștii mănăstirii Tazlăul, așăzat pe Tazlăul Sărat, și pe care l cumparase pe bani gata din vistierie dela boierul Cârș-

³⁴ Document de la Ștefan Tomșa din 1 August 1615, Wickenhauser, *Solka*, p. 76.

³⁵ Document de la Radu Vodă 30 Mart 1618, *Arh. ist.*, I, 2, p. 191.

³⁶ 1481. *Arh. ist.* I, 1, p. 75. 1490, Vartolomeu Mazareanu în *Analele Acad. Rom.* II tom. XXXIII, p. 311.

tian. Așzarea satului pe apa Tazlăului, în apropierea mănăstirei, arată că și Petru Rareș fusese îndemnat de acelaș motiv ca și Ștefan cel Mare a cumpăra acel sat pe bani ³⁷. Mai întâlim pe Mihnea Turcitul spunând într'un document din 1588 că Neogoe Basarab (1512—1521) cumpărase pentru 20.000 de aspri satul Cretinești dela Barbu Banul și Pârnu Dvornicul, devenind sat domnesc. Urmașul lui, Neogoe Basarab, dă acest sat înapoi lui Pârnu Dvornicul pentru bună și credincioasă slujbă. Radu dela Afumați cumpără a doua oară acest sat dela Pârnu Dvornicul, pentru 30.000 de aspri și-l dăruște lui Cârstea Viștierul și Mărian Spătarul ³⁸.

Pe când la acești domni mai vechi care înnotau încă în plina apă a pământurilor domnești, cumpărăturile făcute își au explicarea lor în motive speciale, acele săvârșite de domni următori lui Mihai Viteazul își găsesc temeiul lor în lipsa de asemenea pământuri, pe care dăruirile anterioare le săcătuiseră. Slujbele făcute domnului nu mai puteau fi răsplătite de cât prin excepție cu dania de moșii. Boierii trebuiau să caute aiurea o căpătuire, și ei se aruncară pe dregătoriile curței, care cu cât înaintă timpul, cu atâta deveneau și mai bine răsplătite, sporindu-se veniturile lor.

Cât timp deci Domnii avură moșii de dăruit, dobândirea acestora fu mai căutată de cât dregătoriile, și de aceea am văzut că în acele vremi însușirea de nobil nedregător trece înaintea dregătorului. Cu cât însă moșile începeau a se rări și erau mai anevoie de dobândit, cu atâta boierii năzuiau tot mai mult la dregătorii. Neputând încăpea cu toții de odată în slujbele țarei, fiind mult mai numeroși de cât posturile deschise, se împărțiau în tabere, fie-care cu câte un cap, pretendentul la Domnie, punând în joc acele vecinici intrigi care sfâșiau țările române.

Este o deosebire între luptele pentru tron mai vechi și cele mai noi, de exemplu între acele dintre urmașii lui Mircea sau ai lui Alexandru cel Bun, și acele care precedează și urmează epoca lui Mihai Viteazul. În cele dintâi se vede rivalitatea a două puteri vecine, care se resfrânge în luptele pentru Domnie din țările române; în Muntenia între Unguri și Turci, în Moldova între Turci, Unguri și Poloni. Apoi după ce Ungaria cade

³⁷ 1468 Bogdan *Doc. lui Ștefan cel Mare*, I, p. 132—1481. *Arh. ist.* 1, p. 133. Mai vezi un hrisov al lui Ștefan cel Mare din 1481, prin care acest domn cumpără mai multe trupuri de moșie de la deosebite persoane, toate însă așzate pe lângă Roman, pentru a le dăruii Episcopiei aceluia oraș. Melchisedek, *Chron. Romanului*, 1, p. 134). Un document din 1676, V. A. Ureche, *Miron Costin, opere complete*, II, p. 521), dă ca motivul schimbului unor sate mănăstirești: „neavând nici un folos sînta mănăstire de acest sat, căci este departe”. Alt document al lui Ștefan cel Mare prin care cumpără sate spre a le dăruii Episcopului de Roman în anul 1466. I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare*, II, p. 111.

³⁸ Citat de Nicolaescu în *Radu Vodă* în Revista pentru Istorie Arheologie și filologie 1909.

și ea sub Turci, luptele din Muntenia urmează între cele două mari partizi teritoriale ale Băsărăbeștilor și Drăculeștilor, desorganizate tot mai mult de corumpătoarea apăsare turcească, până ce cad cu totul sub zdrobitoarea ei sâlnicie.

De aceea luptele urmate de la Radu Paisie și Petru Rareș în coace ieu un caracter tot mai mult personal, în care ceea ce se apără și se lovește este interesul individual al principilor și al nobililor lor. Conștiința politică în loc de a se desvolta cu timpul în țările române, amorțește tot mai tare, până ce dispare aproape cu totul în epoca fanarictă.

Boierii tinzând acuma cu toții la dregătorii, viața pe lângă Domn, la curte, cum se zicea, deveni mai căutată. Precum Domnul vroia să strălucească pe tron, astfel și boierii în jurul aceluia, și mai mult decât strălucirea atrăgea pe unul și pe ceilalți însemnatele foloase bănești pe care domnia și dregătoriile le aduceau cu sine. Boierii vroind a fi cu toții slujbași, acei ce nu putea încăpea erau considerați ca nedreptățiți și nenorociți. Tot după analogia domnilor, care fiind scoși așteptau rândul lor la domnie, se dădea și boierilor eștiți din slujbă numele de *mazili*.

Acest cuvânt e de origine turcească *ma'azul*, având însemnarea de destituit, scos din slujbă. El se introduse în limba română, odată cu obiceiul de a se scoate domnii din scaun de către Turci, cu deosebire de prin veacul al XVI-lea, și apoi s'au întins dela pierderea domniei la acea a boieriei. El nu avea un înțeles înjositor, căci vedem că domnii mărturisesc prin hrisoave mazilirea lor³⁹. Nifon patriarhul este arătat de Constantin Căpitanul ca „măzil și gonit de Turci aice în țară”⁴⁰.

Intr'un hrisov a lui Grigorie Ghica din Moldova, întâlnim „arhieriei în scaun și arhieriei mazili”. Un document din 1655 ne arată pe marele boier Constantin Cantacuzino care prin o excepție ce se întâlnește numai prea rare ori, nu pohtește nici o boierie ci rămăsese mazil”⁴¹.

În timpurile vechi, viața de oraș fiind foarte puțin dezvoltată, cei mai mulți din boieri locuiau la țară, și anume toți acei ce nu aveau vre-o dregătorie. Așa am văzut aiurea cum domnii d'întâi dăruia adese-ori boierilor acele sate unde aceștia își aveau așăzarea⁴², dovadă că pe atunci boierii ședeau la țară și anume din buna voia lor. Când domnul îi chema la oaste ei veniau în jurul său; îndată ce-i eliberă se reîntorceau la satele lor.

Cu schimbarea caracterului boierimei și cu prefacerea treptată a boierilor în dregători, șederea la țară nu mai eră viața lor

³⁹ Grigore Ghica spune într'un document din 1748: „După mazilia noastră”. *Uricariul* II, p. 60.

⁴⁰ *Mag. ist.* I, p. 153.

⁴¹ *Uricariul* I, p. 47. 1655 în Iorga *Studii și Doc.* IV p. 2.

⁴² Vol. III, p. 148 și urm.

cea mai plăcută. Ei tindeau cu toții în jurul curței, în capitală, și cei ce nu puteau încăpea la ea se considerau ca surguniți. De aceea în limba veche a cronicarilor mergerea boierilor la țară este tot atât ca și disgrățiarea lor; chemarea lor la curte răspunde la a lor reînturnare în favoarea domnului. Așa Aron Vodă, fiind scos din scaun de Turci din cauza tânguiri țării, și temându-se ca boierii aflând despre căderea lui, să nu'l omoare, îi chemă și le mulțămii de slujbele lor ce i-au făcut, și le-au zis „să meargă cine'și a casă, că doar se vor duce și el va scăpa”⁴³. Pe timpul lui Vasile Lupu, Timuș fiul halmanului Cazacilor, viitorul ginere al domnului, persecută pe niște boieri, care se opuneau la căsătoria lui cu domnița Ruxanda. Acei boieri temându-și zilele de răsbunarea lui Timuș, „s'au cerut de la Vasile Vodă să-i lese să meargă la țară; ci Vasile Vodă nu-i lăsa, și au prorocit la ginere-său că mai bine mort să hie decât să hie boierii săi care îi are la inima sa cu toată credința, la atâta grijă, căci altfel cu ce inimă vor veni ceilalți boieri de la țară la dânsul”⁴⁴. De asemenea cronica anonimă a Țării Românești spune că „Antonie Vodă văzând dreptatea celor trei boieri, îndată au mazilii pe care aveau dregătorii și porunci tuturor căfi au fost la acel sfat spurcat să meargă la țară, iar alt rău nu le au făcut. Deci nu multă vreme trecând, iar le-au poruncit de au venit la curte și i-au ertat de toată vina lor”⁴⁵. Neculai Costin ne vorbește asemenea într'un loc despre „acei din boierii mazilii ce fusese mai dinainte vreme cu boierii la curte, pre care i-au apucat la țară (Tătarii) de cu toamnă pe la casele lor”, de unde se vede iarăși că boierii maziliți se retrăgeau la țară.

Alături de mazilii locuiau însă la țară și alt rând de boieri mai nefericiți încă, care nici nu apucau vreodată a încăpea în o dregătorie, ci din deosebite împrejurări rămăseseră uitați de domni la moșiile lor. Aceștia erau așa numiți *boieri de țară* sau *feciorii de boieri de țară*, despre care pomenește un hrisov din 1593 spunând că „la această tocmeală au fost Năcul Părcălabul și Ieremia Murguleț și Ștefan Murguleț și Ipatie Murguleț și alți feciorii de boieri (fără nici un titlu). Alt hrisov al lui Barnovski Vodă din 1628, arată că „i se jăluise și rugătorii noștri episcopii și mazilii și feciorii de boieri de țară ce li s'au pustiit satele”⁴⁶. Miron Costin vorbește la domnia lui Vasile Lupu despre „feciorii de boieri de țară Neculai Buhuș și Ioan Prăjăscul”, și aiurea el arată ca *boieri de țară* pe Ciogolești. În un document din 1648 găsim pe feciorii de boieri „Ticu biv Postelnic,

⁴³ Ureche în *Letopiseșe*, I, p. 207.

⁴⁴ Miron Costin în *Letopiseșe*, I, p. 308.

⁴⁵ *Mag. ist.*, V, p. 6.

⁴⁶ 1593 *Doc. românești*, ed. Bianu, p. 4. *Arh. ist.* I, 1, p. 175. Feciorii = coboritorii.

Macri Căpitanul, Savin și Neculai sin Buhuș Vistiernicul, Toderășcu sin Jorea și mulți feciori de boieri". În acest loc sunt desigur amestecați feciorii de boieri ca Savin și Neculai sin Buhuș cu boieri mazili⁴⁷.

Un alt document din 1647 enumără pe următorii feciori de boieri fără titluri de boierie, „Ieremia Murguleț, Ionașcu Cupariu, Vasile Mălaiu, Toader, Jora și Dima Mardagiul". Tot așa un hrisov al lui M. Racoviță din 1718 arată pe Vasile Ceaușul și Iordache Aslan au adunat în mănăstirea Cașinul pe alți boieri și mazili și feciori de boieri de țară și au tras de acolo la Cetatea Neamțului prădând și jăcuind mănăstirile și pe boieri⁴⁸.

Între mazili și boierii de țară întâlnim adese ori cele mai mari familii, și de aceea când vom vedea mai târziu în ce stare degradată au ajuns clasa mazililor, nu ne vom mira cum se face de întâlnim astăzi adese ori între țărani coboritori din familiile de frunte ale boierimei de altă dată⁴⁹. Astfel despre Duca Vodă spune Neculai Costin că nu cruță „nici boier, nici sărac, nici țăran, nici femei, și făcea strâmtoare tuturor pentru bani, și boierilor, și neguțitorilor și la toată țara; că au închis pe mai mulți boieri, pe Toader Palade vel vornic de țara de sus, pe Tudosie Dubău vel spătar, pe Sturza vel spătar și alți mazili"⁵⁰. Așa dar și aceștia, arătați după slujbele ce le *avuse* erau numărați între mazili. Miron Costin spune despre o rudă a sa „Costin, ce era mazil la țară, ori să'l tragă în partea sa Alexandru Vodă, ori alt gând aveà, îl chema la curte și-i dete hătmania⁵¹. Videm deci un mazil chemat la curte și boierit cu o mare boierie. De aceea cronicarul Neculcea amintește într'un rând despre „o samă de boieri mazili, ce au fost boieri mari"⁵², ba chiar vorbind de el singur, spune că domnul „au pus din boierii mazili, pre mine Ioan Neculcea biv vel vornic. Deaceea a rămas moștenită în mazili mândria boierească. În un proces pe când se judecă bătaia suferită de vătaful Postelnicesei Maria Arghiroaeș, Apostol, dela doi mazili din Grumezoaea ei arată la proces, că pe când îl băteau pe Apostol, un alt mazil Gavril

⁴⁷ Miron Costin, *l. c.* p. 296—297. 1648, Ghibănescu, *Isp. și Zapise II* 2 p. 142.

⁴⁸ 1647 Ghibănescu. *Isp. și zapise II.* 2. p. 123. 1718. N. Emilian în *Conv. lit. XII.* 1885 p. 763.

⁴⁹ Așa familia cea mare și însemnată Arbure, a cărui trunchiu fusese acel vestit hatman Arbure ce pierise sub securea lui Ștefăniță în 1523 (Vol. II, p. 528), după ce se menșine la rangul de boieri mari sub Petru Rareș, cade încă de pe la 1650 în rândul moșnenilor (Doc. din 1650 în *Arh. isl. I.* 1, p. 88), și apoi ca oșteni de rând, stegari (Doc. din 1698, *ibidem*, III, p. 264).

⁵⁰ Neculai Costin, *Letopiseșe*, II, p. 25.

⁵¹ Miron Costin, *ibidem*, I, p. 264.

⁵² Neculcea, *ibidem*, II, p. 415.

Romaşcu zicea ca să-l bată ca la de 100 de lei; iar altul mai zgârcit zicea că „mai mult de 70 de lei nu face un mojić”⁵³.

Vătaful boieresc eră d ci un mojić pentru mazili care se considerau mult mai sus ca el; de aceea.... mazilii iesă la prăşit cu sape învălitate în basma.

Condiţia mazililor şi a boierilor de ţară deveni însă cu timpul mult mai rău decât acea a celor dregători; căci boierii eşiţi din slujbe plăteau dăjdii la vistierie⁵⁴, şi anume contribuţia acea personală, birul impus poporului de jos, cu singura deosebire, că mazilii nu erau supuşi cislei, ci plăteau dările după o impunere specială pentru fiecare din ei. Mai multe documente dela sfârşitul veacului al XVIII-lea din Muntenia întâriau privilegiul boierilor mazili păstrându-se dările orânduite dela vistierie şi împărtaşindu-se de milele ce din vechime are această breaslă de a scuti bucatele sale de dijmărit şi vinăriciu“. Dările orânduite dela vistierie sunt explicate de alt document din 1759 dela Ioan Calimah, că mazilii nu plătiau.... adecă birul după cislă ci erau impuşi în sumă fixă pentru fie care din ei... „chiar când mazilii se aflau în slujba boierilor“⁵⁵. Neculcea ne spune că Constantin Mavrocordat au ales pe alţi boieri mazili, care nu încăpuse la boierii şi la isprăvnicii şi fusese cu boierii vel sau feciori de boieri vel, şi pre aceia i-au rânduit, să-i pună pe rând pe toţi în slujbă, şi le au rădicat dăjdiile să nu dee nimic”^{55a}.

Nu numai aceasta însă era pricina pentru care eră urată starea de mazil. Moşii ne mai fiind de împărţit, boierii nu se mai puteau aşteptă la alte foloase decât la acele aduse de veniturile dregătorilor. Apoi jafurile domnilor făcându-se prin mijlocirea dregătorilor, aceştia se folosiau totdeauna din despoierea poporului, încât acei ce erau în slujbe de obicei se îmbogăţiau, pe când mazilul rămas la ţară, ne mai având nici un mijloc de a-şi creşte avutul, acesta se tot sub împărăţia între moştenitori din generaţie în generaţie, îndrumând astfel familiile altă dată bogate tot mai mult spre sărăcie, şi deci spre reintrarea în sânul poporului, din care le deosebise în vremile mai de mult tocmai o fericită stare economică. Că lucrurile erau aşă ne o dovedeşte un prea însemnat document în care

⁵³ Ibidem, p. 459.

⁵⁴ Hrisovul lui Ghica citat mai sus. *Uricariul*, I, p. 47.

⁵⁵ Doc. din 1786, 1793, 1798, 1819, în care unul din urmă mazilii sunt numiţi şii boeiri de neam, neamuri, M. St. Dumitrescu. *Sineturi de mazili în Conv. Literare XXIX* (1899) p. 616; 1759 N. Iorga Doc. Callimachi I, p. 422.

^{55a} *Letopiseşele*, II, p. 460. Mazilii se mai pedepsiţi decât prin divanul scutirea de cislă, şi prin faptul că ei nu puteau fi deosebiau de ţărani, în afară de domnesc. Răspunsurile divanului la întrebările făcute de guvernul bucovinean în 1782. *Uricariul*, X, p. 267. Cei mai de frunte din mazili alcătuiau *neamurile*, care nu răspundeau birul, iar desetina, dare indirectă, o plătiau boereşte Ibidem. La studiul schimbărei suferite de boierime în timpul Fanarioşilor vom avea prilejul a reveni asupra Mazililor.

Grigore Ghica feciorul lui Neculai Cuza se jăluește de sărăcia în care trăia „că nici cheltuiala de toate zilele nu puteam a o întâmpina atât eu cât și surorile dela Văratec și fiindcă o moșie (Barboșii) atâți frați (eram 8) nu o puteam stăpâni, doar numai făcându-ne răjeși ca țărani”⁵⁶.

Mulți răzași de astăzi, multe sate de foști clăcași își au originea în câte o familie de boieri, din acei uitați de norocul vremilor⁵⁷. Așa dar proprietatea mică se împropăta din desfacerea proprietății mari, și astfel numai se explică două împrejurări de altmintrelea neînțelese din istoria ei la poporul român.

Mai întâi aceea că cu toată mâncătoria cea urieșă de sate răzășești întâmplată în decursul veacurilor, sămânța lor tot nu au fost istovită, și a doua: existența de numeroase sate răzășești și în partea șăsului, pe unde am văzut că poporul român nu prea locuia înainte de descălecare⁵⁸. Proprietatea mică are deci în țările române două obârșii: una veche anterioară întocmirei statelor Munteniei și Moldovei, acea așezată mai ales în părțile muntoase și în care dreptul de stăpânire asupra pământului nu poate derivă din daniile domnești, fiind anterior întemeierii domniei, și una mai nouă și neconținut curgătoare, desfacerea moșiilor boierilor de țară sau a celor mazili în răzășii între urmașii lor, care moșii se pot întâlni pe tot cuprinsul țărilor române, și a căror temelie juridică se sprijine adese ori pe o scrisoare de dăruire către boierul din care se trag locuitorii lor.

Ivirea clasei mazililor alătura cu boierii cei cu boierii documentează o schimbare radicală întâmplată în condiția

⁵⁶ Cit. Gh. Ghibănescu Cuzeștii p. CCIX.

⁵⁷ Dovezi pentru desfacerea moșiilor boierești în răzășii: Hrisovul lui Brâncoveanu din 1710, care arată că moșia Mocești ce fusese a lui Udrea *biv vel armaș*, a fost cumpărată de la *moșnenii urmașii lui* de către Mihai Vodă. Mai sus, p. 413. O serie de documente care arată cum satul răzășesc *Plotu-nești* se desfăcū treptat din o moșie a unui boier *Stan Plotun*, care fusese dăruit cu ea în 1440 de domniul Moldovei Ilie și Ștefan, vezi în Gh. Ghibănescu, *Istoria unei moșii din veacul al XV-lea până astăzi în Arhiva Societății științifice și literare din Iași*, I, No. IV și V. Alt document din 1549 care constată împărțirea unei moșii a lui Vascu Epure între o mulțime de moștenitori, în *Arh. ist.*, I, 1, p. 42.

⁵⁸ Vol. II, p. 200—222. *Din condica Liuzilor* pe 1803, publicată de D-1 Th. Codrescu în *Uricariul*. Vol. VII și VIII, se poate vedeă că în județul *Suceava* de munte erau la acea dată 114 moșii boierești și mănăstirești și numai 9 răzășești; în județul *Neamțul* 162 prop. mari și 19 răzășești; în *Roman* 67 de pr. m. și 19 răz.; în *Bacău* 47 pr. m. și 50 răz.; în *Putna* 68 pr. „m și 67 răz.; în *Tecuciu* 52 pr. m. și 51 răz.; etc. *mai multe deci la șes de cdt la munte*. Explicarea acestui fapt este următoarea: Muntele locuit în vechime de Români rămăsese după întemeierea domniilor în proprietatea răzeșilor, din care cei mai mulți fură absorbiți fără ca să se mai poată reforma. În șes multe moșii fusese dăruite la boieri, care rămânind mazili, se coborîră cu timpul în starea răzeșilor.

nobilimei române. Ea tindea să devină tot mai mult o clasă de dregători atârnați de persoana domnului, din una de oameni liberi ce fusese mai înainte. *Boierile absorbise pe boieri.*

Nu putem însă deci primi părerea că toată proprietatea mică să-și fi avut obârșia în împărțirile repetate ale unei proprietăți mari și că sate în care înșiși sătenii să fi fost stăpâni și-au căutat la începutul Principatului moldovean și deci și a celui muntean⁵⁹. Cu toate că multe sate de răzeși își urcă originea la un moș comun care le dă numele nu se poate susține că s'ar afla și sate care vor fi fost stăpânite chiar dela început de țărani. Altfel trebuie să ne închipuim că toate satele au fost locuite dela început de un singur om—un boier—și ca sătenii de mai târziu sunt urmașii lui. O asemenea părere nu se lovește de loc, de oarece se întâlnesc o mulțime de documente vechi în care Domnul dăruiește satul unui individ din el pe care îl crează boier tocmai prin această dăruire, arătând anume că-i dăruiește satul *unde este casa lui*. Erau deci și casele altora în acel sat și acele case presupun existența de locuitori coproprietari ai satului împreună cu boierul dăruit. Domnul dăruind cele de mai multe ori boierilor și mănăstirilor sate locuite este învederat că aceste sate nu au putut aparține înaintea dăruirii unui singur stăpân⁶⁰.

Ce puteau fi locuitorii unui sat, înaintea dăruirii lui de Domn, decât proprietarii pământului acestui sat?

Prin urmare dacă multe sate pot fi urcate în privința originii proprietății la un singur autor comun, altele tot atât de numeroase nu pot fi îndărăptate la atare origine. Proprietatea *per indivisis* care caracterizează vechea stăpânire românească de pământ nu-și are temeiul numai decât în repetatele împărțiri ale unei singure stârpe⁶¹. Pentru Vrancea avem dovada învederată în arătarea boierilor din anaforea din 1817 că locuitorii aceluși colț de țară nu-și trăgeau proprietatea lor din daniile domnești, deoarece erau anterioare descălării.

Tot așa stăteau lucrurile pentru Câmpulungul moldovenesc și pentru Tighina. Alte sate își trag numele dela un individ, adese ori un boier, ca Belcești dela Crăciun Belcescul care și avea case în acel sat; Mănești dela boierul Manu întemeietorul lui Vitoldești dela Vitold, Oțelenii dela boierul Oțel ce apar și ca vornici sub Bogdan II. Satul lui Ștefan cel Mare „aceasta nu înseamnă că acel sat era locuit numai de acel boier

⁵⁹ *Cronica Vascanilor* de Radu Rosetti în *An. Ac. Rom.* II t. XXIX p. 5 și alte scrieri ale D-sale.

⁶⁰ Mai sus III, p. 150, unde se aduc dovezile că satele dăruite tocmai la începutul existenței principatului Moldovei erau sate locuite.

⁶¹ *Uricariul* IV, p. 342.

și de neamurile lui, ci numai atâta că el îi dăduse numele și cel mai de seamă locuitor din al lui cuprins; cum am văzut mai sus satul Albotenii numit așa dela boierul Albotă ce-și avea casa în el.

A fost deci și o proprietate mică în Țările române care a fost alimentată neconținut de repetatele împărțiri

3. STAREA ȚĂRANILOR

În timp ce în clasa nobilimii române se întâmplă acea transformare care o împingeă către dregătorii, în straturile de jos ale societății se petreceă o alta care o arunca tot mai mult în robia către marii proprietari. Se începuse acel proces fatal de absorbire a proprietății mici de către proprietatea mare, care s'a stâmpărat abia în timpurile noastre, și atât de vajnice erau primejdiile ce încunjurau pe proprietarul mic, încât a trebuit fenomenala lui iubire de moșie, spre a apăra de o distrugere totală acest prețios element al economiei oricărui popor.

Am văzut la studiul descălecării cum prin însuși faptul coborîrii Românilor din Transilvania, locuitorii Munteniei și ai Moldovei încăpură într'o stare de supunere către elementul în mare parte nobiliar venit de peste munți. Din această supunere se explică clasa *rumânilor* din Muntenia și a *vecinilor* din Moldova, a căror origine se urcă chiar la timpul descălecării. Este însă învederat că, la început, aceste denumiri însemnau mai mult un raport de supunere socială, care numai cât mai târziu aduse după sine roadele sale fatale și în domeniul economic. La originea lor atât rumânii cât și vecinii erau îndatorăți numai la facerea unor munci în favoarea boierului sau a Domnului de care ascultau. Așa erau locuitorii satelor domnești, care prin dăruire deveneau boierești sau mănăstirești.

Pierderea proprietății de către locuitorii intrați într'un raport de supunere către stăpânii lor nu se făcu într'un chip violent, ca o urmare a descălecării; căci acest eveniment nu fu o cucerire cu sabia a pământului Țărilor Române, care să fi îngăduit o asemenea urmare, ci fuga unei populații asuprite, ce căutau un adăpost în contra prigonirilor, dincoace de munți. Cu toate aceste, deși pribegi, boierii de peste Carpați nu puseră mai puțin în lucrare o stăpânire asupra norodului ce-i primise în sânul lui, cum se întâmplă întotdeauna când omul mic găzduște pe unul mare. Despoierea țăranilor de proprietățile lor nu fu urmarea unor împrejurări politice, precum se întâmplase lucrul în Anglia, pe timpul cuceririi normande, sau în Irlanda după acea engleză, ci a unora economice, care — apăsând tot mai mult pe locuitori — îi făcură să-și piardă ocinile și să rămână în mare parte ca muncitori pe moșiile marilor proprie-

tari. Numai cât mai târziu, când, cu trecerea timpului, țăraniii supuși ajunseră în o atârnare tot mai deplină de stăpânii lor, autoritatea dobândită de aceștia asupra libertății și muncii lor se răsfrânse tot mai mult asupra proprietății lor. Întrucât persoana țaranului devenise lucrul boierului, era neapărat ca și întinderea personalității sale în afară, sub forma dreptului de proprietate, să încapă și ea tot în stăpânirea lui. Altfel țăraniii supuși începură a fi considerați ca neavând pământurile lor, ci ca locuind pe proprietățile boierești sau mănăstirești.

Elementul țaranilor supuși sporia însă neconținut prin coborîrea în rândul lo. a moșnenilor scăpătați, care se vindeau ru-mâni sau vecini, puternicilor zilei. Ei încăpeau în rândul șar-bilor, împărțind întotdeauna soarta majorității în sânul căreia intrau.

Dacă originea țaranilor supuși și deci a șarbilor de mai târziu este de căutat în faptul descălecării, înmulțirea și adă-girea lor se făcu din pricina greutăților ce se năpustiră asupra lor.

În timpurile cele dintâi ale istoriei Țărilor Române, am văzut că armata slujia pe a ei socoteală, îngrijind singură nu numai de îmbrăcăminte și înarmarea ei, ci chiar și de hrana trebuitoare. Această îndatorire eră impusă tuturor proprie-tarilor de pământ. Ei erau datori să slujască călări, și se împăr-țiau în boieri, curteni și călărași sau slujitorii călări (luați din moșneni sau răzăși). Pe lângă armata călare era acea pedestră, darabanii, ce slujiau cu leafă; apoi oștirea „în dobândă” care constituia așa numitele miliții, cu participare la armată, nu obligatoare ca acea a boierilor, călărașilor și dărăbanilor, ci voluntară.

Indatorirea de a sluji în armată pe propria socoteală putea fi purtată fără pericol de clasa bogată a marilor proprietari, noii sau boierii; nu însă de acea a răzașilor sau moșnenilor, căroro mica lor părticică de pământ abea le procură zilnicul traiu. Se repetă deci și la Români, același fenomen pe care-l experimentaseră străbunii lor, Romanii. Pe când însă la Ro-mani cetățeanul sărăcit rămânea în oraș, unde trăia din vân-zarea dreptului său de vot către cei bogați ce aveau nevoie de el, țăraniii români neputând „răbdă și duce atâtea greutăți”, după ce-și vindeau proprietățile, rămâneau ca ru-mâni sau ve-cini pe moșia boierească în care pământul lor se prefăcea.

Imprejurarea vânzării de pământuri pentru a întâmpina nevoi de oaste, este dovedită prin mai multe documente care, deși aparțin unei epoci mai târzii, nu rac decât se repete fapte petrecute fără îndoială în chip mult mai des în acea pe care o cercetăm. Prin unul, târgoveții din Piatra (Neamț) mărtu-risesc că venindu-le poroncă dela Dabija Vodă (1665) să dee oameni de oaste (când cu expediția turcească sfârșită prin în-

20. Țăran din părțile Făgărașului. Dintr'un codice din veacul XVII, aflător în Muzeul Național din Budapesta

frângerea dela Leva în Transilvania) „n'au avut putere ca să rabde atâta nevoie și s'au socotit cu tot târgul ca să vândă o dumbravă mănăstirii Bisericanilor pentru 200 de lei bătuți”. Un alt document este acel al breslei butnarilor din același oraș, căreia tot Dabija Vodă îi impusese trimiterea de oameni de oaste. Breasla fiind lipsită de bani, arată cum „a vândat niște delniți ce au fost a noastre, a butnarilor, sfintei mănăstiri a Bisericanilor, când au vândut și târgoveții dumbrava, când a trimis Dabija Vodă pe Dumitru Bantăș și pe Constantin Arapu să facă oameni de oaste”⁶². Alt document tot din veacul al XVII-a, însă fără dată anuală, este scrisoarea unuia Iancu din Dumești care se roagă de Postelnicul Iordache „să-l scoată dela slujbă, căci îl propesc și-l gătue de oaste, și el e sărac, ceace în faptă nu prea era așa, de oare ce Iancu făgăduște Postelnicului 50 de stânjeni de pământ, dacă izbutește să-lscoată dela oaste”. Mai amintim apoi documentele aduse mai sus prin care curtenii căutau să scape de curtenie și de dările legate de dansa, lepădându-se de moșia moștenită dela părinți.

În afară de această nevoie a oastei, apăseau asupra țărănilor încă o mulțime de altele. Așa, întâia, năpăstile pentru morți de om aflate pe moșiile lor și chiar până în cuprinsul a 12 sate, și care pricinuiau grele gloabe și despăgubiri către fețele dăunate. Am văzut mai sus cum Bogdan fiul lui Lăpușneanu ia ca domnesc satul Albotenii, pentru a despăgubi pe niște Greci despre uciderea unui tovarăș al lor. Satul apoi fu dat boierului Albotă ce locuia în el și-i dăduse numele prin vaza lui, pentrucă acest boier răspunse greaua gloabă impusă țărănilor. Alt document mult mai nou, dar care reproduce acest vechiu obicei, este din 1780. În el vedem pe armașul cel mare apucând pe Ieremia Misaiu pentru o moarte de om întâmplată pe moșia Turceștii și Misaiu neavând cu ce plăti amenda, i se ia o parte din moșia lui⁶³. În 1622 găsim un alt document straniu, în care un Țigan, Dumitru, se vinde cu toate ale sale, negustorului Stan „cum să-i fiu Țigan de moșie și de strămoșie și mi-a dat un cal drept 600 de aspri și hier 20 de ocă dirept 200 de bani de mi-am făcut ciocane și mi-au dat o pereche de foi drept un galben și am mai luat cu Dumitru Țiganu ughi 6 de m'am plătit de un Turc ce mi-a căzut asupra”⁶⁴.

De aceste năpăști se vor fi abătut pe fiecare zi pe capul oamenilor nevoiași, și adeseori vor fi fost siliți să se vândă ru-mâni sau vecini, precum se vânduse Dumitru Țiganul rob, spre a se putea mântui de ele. Am văzut la domnia lui Mihai Viteazul cum Knezii și moșnenii se vindeau pe întrecutele șarbi

⁶² *Arh. ist.* I. 1, p. 79.

⁶³ Iorga, *Studii și Documente*, V. p. 23.

⁶⁴ *Arh. ist.*, I. 1, p. 128.

21. Țărăncă din părțile Făgărașului. Dintr'un codice din veacul XVII,
aflător în Muzeul Național din Budapesta

cu ocinile lor, către boieri, sau erau supuși sub stăpânirea domnească, pentru a se plăti de grele biruri ce le cădeau neconținut după grumazi.

Aceste vânzări sau luări de moșii pentru neplata dărilor către stat sau a datoriilor către fețele mai mari, se întâlnesc în toate părțile prin documente. Așa unul din 1634 dela Moise Movilă cuprinde un șir de 13 cumpărături făcute de parcălabul Patrașcu Boldescu dela deosebiți răzăși. Unul din ei își vinde pământul pentrucă „parcălabul îi plătise dările în trei ani; altul „pentrucă le plătise multă vreme”; al treilea pentrucă nu putea răspunde boierului datoria de 2 boi și 20 de lei; al patrulea pentrucă înnecase o iapă de preț a boierului, și așa mai departe⁶⁵. Alt document din 1643 ne arată pe Matei Basarab dând lui Stroia vistierul să țină moșia Vulpeștii „pentrucă acești oameni hicleni fugiseră de bir, iar boierul plătise birul pentru ei”. Tot Matei Basarab dă lui Neagoe logofătul „trei delniți ale unor oameni ce fugiseră în țara ungurească”. Un document din 1646 ne arată pe același domnitor dând jupănesei Ilenei cluceresei ot Pârdești voia „să strângă pe toți oamenii fugiți, ori unde îi va găsi și a-i duce la Pârdești să-și plătească birul și să fie jupănesei Ilenei rumâni ohabnici în veci, pentrucă ei au fugit și a doua oară și au lăsat birul asupra jupănesei Ilenei, de sunt trei ani de când plătește”. Prin alt document din același an (1646) Matei Basarab ia ca domnesc satul unor megieși ce fugiseră din el. Acest domnitor care părea că vrea să se întrecă cu Mihai Viteazul în stângerea răzășilor, amenință pe alți megieși că „dacă nu vor plăti datoria către logofătul Dudescu, îi va da pe toți rumâni d-sale”. În un alt document din 1649, niște săteni din Tătaru, anume enumerați, mărturisesc că „i-a luat vornicul în chizășie și i-a scos din închisoare ca să ședem să plătim birul, și încă am făcut și jurământ să nu-l înșelăm; iar după aceia nu ne-am ținut de cuvânt și am fugit”. Urmarea a fost că boierul le-a luat moșia⁶⁶.

Un document din 1610 arată pe unul Tudor din Voinești (Muntenia), că ar datori de 8 ani jupânului adecă boierului Mihai cu 7.700 de aspri, și că-i „pusese zi” în mai multe rânduri pentru plata acelor bani, dar nu o putuse face; „iar acum m'am rugat de mi-a pus ziua la sfeti Dimitrie, iar să nu-i voi

⁶⁵ Ghibănescu. *Ispisoace și Zapise*, II., I., p. 25.

⁶⁶ 1643, *Acad. Rom.* XLIII, 89; 1646, Iorga, *Studii și Doc.*, V. p. 182; 1646 *Acad. rom.*, XLIII 114; 1649 *Ibidem*, XLIII, 17. Vezi și alte luări de pământ pentru bir, din cele nenumărate și s'ar putea aduce: Iorga *Studii și Doc.*, V. p. 125 (1677): „pentru Albeni 500 de aspri două biruri”. 1566 p. 457: Dragoș cedează moșia către Chircu căci fi plătise birul; (1572): „Vlăcoaca vinde moșia ei la vama de bir. 1579 p. 498: Neagu plătește 1500 de lei birul lui Stroia; pentru acești bani i se ia moșia Albeni și a. m. d.

putea plăti asprii la zi, iar eu să-i fiu rumân cu feciorii mei și cu toată moșia mea”⁶⁷.

Alături cu aceste vânzări mărunte de moșii răzășești, întâlnim și înghițiri mai mari. Un document din 1592 numără cumpărături ale boierului Andreico biv părcălab de Roman dela un număr mai mare de răzăși din hotarul Vârtopului: Stan și Gliga copiii Onului; Varvara fata Ieremie; Mihail,

22. Soldat Român din 1606. Bruyn „Diversarum gentium armatura equestris“

Anița și Magdalina surorile lui; Vasile fiul Sorcăi; Petriman și sora lui Tâmpoaea fiii Crețoaei; Costina fiica Mariei; Gavril și sora lui Oglindoea; Ionașcu, Vasile, Miron și Ana copiii lui Drăgan comisul (un răzăș ce se înălțase în boierie, dar nu avuse încă timpul de a face avere); Ionașcu și sora lui Odochia copiii Duscăi; alt Ionașcu fiul lui Nicoară; Simion și frațele său Pântea; Toader și sora lui Maria copiii lui Uscatu —

⁶⁷ Arh. ist., I, 1, p. 8.

toți aceștia vând prin 11 zapise părțile lor din moșie Vârtopul, „ce se vor alege”, boierului Andreiu. Era deci moșia devălmașă, răzășească. Prețul vânzării variază, după întinderea bucăților de pământ, între 16 zloți partea lui Vasile fiul Sorcăi și 120 partea lui Gavril și a Oghindoaei și tot atâta și acele ale copiilor comisului Drăgan ⁶⁸.

Boierii însă își întindeau cumpărăturile în mai multe moșii răzășești, fie deodată, fie pe rând. Un document din 1633 ne arată pe un boier mic, un treti logofăt, Dumitru Buhuș, posedând un număr însemnat de moșii în mai multe județe ale Moldovei, ale cărora proprietate domnul Alexandru Iliăș i-o întărește Gădintii, Criveștii, Plăvăcanii, Găurenii, Hotceștii și Dudeștii, $\frac{1}{4}$ din Movileni, 2 vii, 2 heleștee, 3 mori în județul Roman; părți din Plotunești, Căcăceștii în Târgu-Frumos, Tălăhăreștii și Chicera, 2 heleștee și 2 mori în județul Cârliștură; Văvătiești, Spinoasa, părți din Tolocești, Nergichenii, 2 heleștee, o moară în jud. Hârlău; Puricenii, o moară și o prisacă în jud. Iași; Cupcicii, Brătășanii, părți din Trebinți, Costrița, Dumenii, Begovița, Răsteul, Tulmacea, 5 heleștee, 4 mori și un pod pe Prut în Hotin; Măneștii, parte din Grozești și Muncelul, cu fânaș, o vie și un fiereseu în Troțuș; parte din Mesteacăn, 2 mori, o prisacă în Baia; Neculeștii, parte din Romănești, 3 heleștee, și 3 mori în Neamț; Protopopești, parte din Otășei, Bombăteștii, Mesteacănul, Lehacii o pivă și o moară în alt județ nearătat.

Dacă găsim un boierănaș posedând atâtea moșii, nu trebuie să ne mire întinderile urieșe de pământ cuprinse pe tot lungul și latul țării de boierii cei mari. Un document din 1636 întărește lui Ioniță Prăjescu, 9 cumpărături dela vr'o 30 de nume în moșiile răzeșești Lieștii, Ionășenii, Băloșeștii, Războienii și Vlădenii ⁶⁹. Alt document ne arată cum moșia Dristleve din Dorohoi a fost înghițită de Toma sulgerul ⁷⁰. Vornicul Nistor Ureche își rotunzește moșiile prin vr'o 98 de cumpărături de deosebite proprietăți ⁷¹.

Un mai vajnic răzășofag este Toma vel stolnic care cumpără sau ia prin judecată mai tot satul Porceștii din jud. Neamț, precum și alte moșii, unele boierești, cele mai multe răzășești din acel județ ⁷².

Acela însă care a învăluit și stâns cele mai multe moșii răzășești în Moldova a fost vist. Iordache Cantacuzino care a

⁶⁸ Ghibănescu, *Ispisoade și Zapise*, I, 1, p. 208.

⁶⁹ *Ibidem*, II, 1, p. 211.

⁷⁰ Ghibănescu, *Ispisoade și Zapise*, II, 1, p. 15.

⁷¹ *Idem*, *Surele și Izvoade*, II, 1, p. 168, 171.

⁷² Ghibănescu, *Indicele la numele Toma vel Stolnic în Ispisoade și Zapise*, vol. II, I și II, 2 unde sint arătate vr'o 36 de cumpărături de moșii dela mai mult de 100 de fețe.

înghițit în nenumăratele lui proprietăți satele foarte libere de proprietari mici : Țigăneștii, Cliceștii, Borăștii din Vaslui ; Bășenii din Iași ; Popești din Neamț, toate moșii urieșe, și multe altele. Cumpărăturile lui Cantacuzino se numără la mai multe sute, și împătrit și încincit este numărul fețelor ce-i vând pământul prin zapise și hrisoave. Insemnat este mai ales zapisul de vânzare din 1661 prin care Vasile Apostol și Dumitrașcu și Arvasia, feciorii lui Ionașcu a Reantei din Țigănești, vând vistiernicului Iordache partea lor din acea moșie, parte ce singură mai rămăsese ca o insulă pierdută în oceanul proprietății marelui boier. Moștenitorii lui Reantea, cei de pe urmă stăpâni liberi ai acestei moșii, nu se pot împiedeca de a scrie în zapisul lor de vânzare un fel de rămas bun dela pământul ce le hrănise neamul și pe tovarășii lor de greutate în decursul veacurilor. Ei spun că, prin vânzarea părții lor, „s'au istovit tot satul și că să fie de acum înaintea tot satul Țigănești veșnică moșie dumisale Iordache marele vistiernic jupănesei și coconilor lor”⁷³. Câtă amărăciune, câte dureri și câte lacrimi nu ascundeă această hiritisire !

Tot așa de numeroase și de bogate sunt cumpărăturile de moșii mici, de rumâni cum spun documentele, ale Cantacuzineștilor din Muntenia, fiii lui Constantin Postelnicul, și acele ale lui Radu Buzescu care cuprind vr'o 200 de moșii⁷⁴.

Uneori mâncătoria răzășilor pornea dela unul din ei, mai istovit sau mai cu noroc. Așa găsim un document cu atât mai interesant cu cât fața cotropitoare este o femeie, ba chiar o văduvă care, de obicei, erau victime și nu făptuitoare. În anul 1617 văduva Varvara Hacimăndoea, răzășita din moșia Topenii, cumpără pe rând toate părțile corăzășilor ei, în număr de 8, și întrunește astfel întregul sat în mâinile ei⁷⁵.

Și mai la urmă, afară de Cantacuzinești care veniseră ca boieri în Țările Române, ce erau toți boierii, chiar cei mari ai țării, decât răzăși răsăriți deasupra masei lor, din proprietarii mici ?

⁷³ Ghibănescu, *Ispisoace și Zapise* III, 1, p. 169. Cumpărăturile lui Iordachi Cantacuzino sânt cuprinse în 119 zapise și hrisoave. Vezi indicele la numele lui. *Ibidem* I, 1, II, 1 și III, 1. În total I. C. a înghițit vr'o 500 de răzășii. Avera lui se compunea din 60 de sate întregi, 15 jumătăți de sat, 2 jerebii, 33 fâlcii vie în valoare totală de 14.300 de galbeni. Vezi catastiful proprietăților lui. *Ibidem* III, 2 p. 29. Față cu asemenea acte nu înțelegem cum poate susține D. Radu Rosetti *Pentru ce s'au răscolat jăranii p....* că în Moldova se găsesc numai vânzări de răzășii singuratece, iar nu de acele de sate întregi.

⁷⁴ Vezi un șir de doc. publicat de N. Iorga în *Documentele privitoare la familia Cantacuzino*, p. 11 — 69, și hrisovul cel urieș asupra cumpărăturilor lui Buzescu în *Rev. Tinerimea română*, 1898, p. 89 și urm.

⁷⁵ Ghibănescu, *Surete și Izvoade*, II, p. 104.

Cu toate că aceste documente cuprind dearândul clauzula că vânzarea se făcea „de bună voie, de nime nesilit și neasuprit”, totuși este învederat că moșnenii nu-și înstrăinau din bunul lor plac ocinile lor, pricină pentru care, de câte ori le stă prin putință, ei le rescumpărau. Nu totdeauna siluirea era fățișă, precum în cazul când domnul luă moșia pentru neplata dărilor; dar în toate împrejurările se ascundeă o mare nevoie care împingeă pe moșnean a se desbrăcă de ocina lui, moștenită dela străbuni, și la care trebuia să țină ca la cel mai scump lucru. Așa găsim într'un document încă de pe timpul lui Ștefan cel Mare, care prin grelele sale răsboae a pus în Moldova într'o mai repede mișcare înstrăinarea proprietății mici, pe unul Ivancu Tolocico, un simplu moșnean, care vinde fratelui său, spatăruului Purice, deci boier mare, a cincea parte din satul Drulivoaea drept 30 de zloți tătărești ⁷⁶. Dacă această vânzare ar putea fi atribuită unor împrejurări personale, nu este tot astfel cu acele cuprinse în documentele următoare, care constată pe rând căderea unor moșii răzășești în mâinile celor cu mijloace.

Prin unul din ele din anul 1548, aflăm pe Petrea Oarță vânzând episcopului de Roman, Macarie, a șesea parte din satul Orteștii drept 150 de zloți tătărești, și tot atunci Teodosie episcopul Rădăuțului cumpără alte două părți din cele trei ce le avea unul Fățul în același sat, drept 200 de zloți ⁷⁷. În 1552 găsim pe fostul uriadnic de Huși, Ioan Păstrăvul, fiul bătrânului Păstrăvul, pierzând partea lui de stat din Birărești pentru crima trădării, deci către domnie, și curând după aceea vedem că frații lui sunt nevoiți să-și vândă și ei părțile lor din același sat lui Ilie Vodă (fiul lui Petru Rareș) care luase și partea lui Ioan, primind ca preț al acelei vânzări suma de 600 de zloți. Gâța, fata lui Dumitru Foltea; Ciorcia și Irina, fetele lui Mihai și unul Nistor vând părțile lor din satul Jugărești episcopului de Roman Nicanor, pentru 580 de galbeni tătărești în anul 1586, și prin același act se mai văd și Romașcu și Ionașcu, alți simpărtași din același sat, vânzând episcopului și părțile lor drept 90 de galbeni ⁷⁸. Tot atunci găsim pe un alt răzăș, Roman Pleș dela Frătești, că-și vinde partea sa de moșie jupănesei Anghelina Goioaea, deci unei boieroaice, drept 200 de bani gata ⁷⁹. Răzășii din satul Perescenii și anume: Petrea, Mihail, Mârza, Dumitru, Crețul, fratele acestuia Liciul, Anisia, Nistor, Purcariul, Bârlă, Ionașcu și Radu vând biv-cămărașului Apostolache, deci iarăși unui boier, a patra parte din satul lor în 1592 ⁸⁰. Ilie, feciorul lui Nistor din Poenari, vinde epis-

⁷⁶ Document din 1491. *Arh., ist.*, I, 1 p. 157.

⁷⁷ Melchisedek, *Cron. Romanului*, I, p. 181.

⁷⁸ Idem. p. 217.

⁷⁹ Idem. p. 220.

⁸⁰ Idem. p. 225.

copului de Roman partea lui din sat „și din țarină și din fân și din tot ce este”, drept 30 de taleri tătarești⁸¹. Dumitru Goia, vel comis, cumpără părțile moșului și a mătușei sale, Vasile și Anghelina din satul Doljeștii, drept 100 de taleri; mai cumpără însă și dela Ignat, Vasile și Isaico, fiii lui Oană Caia, $\frac{3}{12}$ din satul Balomireștii drept 20 de taleri și apoi, mergând tot mai departe cu absorbirea acestei de pe urmă moșii, mai si-lește și pe Baluța cu fiica ei Irina să-i vândă părțile lor din același sat, drept 70 de taleri⁸².

Aceste documente, care sporesc cu cât ne apropiem de timpurile mai nouă și care s'ar putea înmulți la nesfârșitele — de oarece alcătuiesc marea masă a documentelor păstrate dela Petru Rareș și Radu Paisie încoace — nu mai pot fi interpretate ca întâmplătoarele zapise de cumpărături din vremile mai vechi și care nu erau decât rostirea unor daraveri voluntare, cele mai multe schimburi cu adaose de bani făcute cine știe în ce interese⁸³.

Se vede în ele reproducându-se un fapt constant, că răzășii își vând proprietățile lor către boieri sau mănăstiri, cu alte cuvinte că cei slabi și mici se despoiau de moșiile lor în favoarea celor tari și bogați. În asemenea documente se vede manifestându-se din ce în ce mai pe față cangrena economică care îngustă fără încetare mica proprietate. Și nu numai țărani moșneni erau expuși la asemenea pericol, ci chiar și acei din boieri care, ne mai încăpând la dregătorii, erau uitați la țară și deveneau mazili. Cu timpul moșia lor se împărțeală și se subîmpărțeală între urmașii ce-i aveau, care deveneau astfel simpli moșneni, căzând și ei în nevoia de a-și vinde moșiile. Un document din 1549 arată cum Ilie Vodă, fiul lui Petru Rareș împărțește în 5 trupuri jumătate de sat din Bosănești între cele 5 stârpi coborâtoare din fostul său proprietar Văscu Ie-pure: *Jurja*; Frăsina și Marina, fiucele surorii lui Jurja; *Marița*; *Văscu*, al doilea frate al lui Iurja; Fătul și Andreicu, fiii *Magdalinei* a doua lor soră, și în sfârșit Păcurar, Odochia, *Marina* și Stanca cei patru copii ai *Ilenei*, a treia soră a lui Iurja și Văscu⁸⁴. Bine înțeles că acele 5 părți din jumătatea satului s'au subîmpărțit în câte capete numărau moștenitorii, încât astfel ce va fi rămas pe sama fiecăruia? Mai mult o greutate decât o avere. Un exemplu minunat de adâncă subîmpărțire între coborătorii moștenirilor răzășești ni-l dă un loc dela Vasile Lupu din 1635, în care unul Anton vinde boierului Neniul

⁸¹ Idem. p. 227.

⁸² Document din 1615, *Arh. ist.* I, 1, p. 159.

⁸³ Comp. d. e. documentele din 1483, 1489, 1519, 1530 și 1549 în *Arh. ist.* I, 1, p. 75, 154, 37, 132 și 86.

⁸⁴ Doc. din 1549, *Arh. ist.* I, 1, p. 42.

vornicul din jumătate de jumătate din a treia parte de a patra parte jumătate și Maria fiica Soficăi vinde aceluiași boier din jumătate de jumătate a treia parte din a patra parte jumătate, adică $\frac{1}{96}$ din întreaga moșie ⁸⁵.

Prin asemenea subîmpărțiri ale ocinilor primordiale se coborau și boierii mazili (căci cei în funcții găseau totdeauna mijlocul de a-și rotunzi averile) în rândul răzășilor, și de aceia întâlnim adeseori în documente boieri ce nu au stăpânire decât părți din un sat ⁸⁶. Ce era mai la urmă deosebirea primordială între boier și răzăș, decât întinderea proprietăților? Cu restrângerea acestora se îngustă și înșămăntatea economică a individului, care micșură în proporție pe cea politică. Potrivit cu asemenea împrejurări, boierii scăpătați, mazilii și răzășii sunt supuși împreună aceluiași proces de absorbire din partea proprietății mari. Astfel aflăm pe unul logofățul Hrizea, Grec de neam, care cumpără mereu la moșii între anii 1627—1638, fără deosebire, când dela răzășii, când dela boieri sărăciți. După ce pune mâna pe Voinești, cumpărând părțile lor dela Pană Armașul (boier) și dela Dobra, fata Pârului, răzășită ⁸⁷, se abate pe moșia Gemele, cumpărând întâiu partea lui Socol, paharnicul (boier), drept 68 de galbeni, apoi cea a lui Marcu Armașul (boier) drept 12 ⁸⁸. Acel paharnic Socol, el însuși, cumpăraseră partea vândută de el lui Hrizea, dela postelnicul Preda, care-i vânduse întâiu două părți de peste tot locul din satul Gemele „din câmp și din apă și din pădure și dintr'amândouă siliștele satului”, drept 30.000 de aspri, împreună cu doi rumâni, ținând pentru el e treia parte din acel sat și cu un rumân. Peste vr'o două luni însă, văzând că nu mai putea face nimic cu rămășița ce o păstrase, o vinde și pe cea tot paharnicului Socol, numai drept 6.000 de aspri, pe când pentru celelalte două părți luase 30.000 ⁸⁹. Se vede deci că numai silit se desfăcuse postelnicul Preda de moșia părinților săi și, cu amărăciunea în suflet, părăsi el hotarele micii sale patrii spre a nu le revedea niciodată. Și de câte ori se repetau aceste drame intime, ale căror rezultat noi îl însemnăm astăzi pe hârtie într'un chip socotitor, pe când acei cu care ele se petreceau vărsau lacrimi de sânge pe pierdutele lor

⁸⁵ *Uricarul*, XVI, p. 38.

⁸⁶ Vezi d. e. doc. din 1555 și din 1557 în *Arh. ist.* I, 1, p. 110 și 40 precum și unul din 1633, reprodus de V. A. Urechia, după sistemul autorului, frânt și îmbucătățit, în *ediția operelor lui Miron Costin*. I, p. 77.

⁸⁷ Documente din 1627, *Arh. ist.* I, 1, p. 8 și 14.

⁸⁸ Documente din 1630 și 1638, *ibidem*. p. 23 și 32.

⁸⁹ Doc. din 1629, *ibidem*, p. 15. Galbănușul valoră pe atunci 200 de aspri

Vezi un document din 1640, *Arh. ist.* I, 1, p. 23. Paharnicul Socol care dăduse lui Preda pe părțile lui 30.000 de aspri, deci 150 de galbeni, și nu luase dela Hrizea decât 68, vânduse cumpărăturile sale cu $\frac{1}{3}$ din prețul care-l costase.

proprietăți. Tot pe acel Hrizea îl întâlnim pe aceleași vremuri cumpărând niște vii ale lui Stanciul Șoimarul⁹⁰.

Vânzarea unui pământ din partea răzășului sau boierului scăpată atrăgea deocamdată numai ieșirea din foasta lui proprietate. Dacă el făcea greutăți de a părăsi moșia vândută, în conștiința silniciei suferite, era izgonit cu puterea. Așa un document din 1621 ne arăta pe un răzăș din Nisporești care, pierzând o judecată pentru pământul lui, i se pune zi spre a-l părăsi la Sf. Gheorghe, ceea ce el neîndeplinind, este scos cu puterea de pe moșia ce nu mai eră a lui, de către un fost Postelnicul⁹¹. Vânzarea pământului deci nu atrăgea numai decât șarbirea după ea.

Pentruca un om să cadă în rândurile degradate ale rumâniei sau vecinătății, se cerea ca el să-și fi vândut pe lângă moșie și persoana lui, sau numai pe aceasta din urmă, când—cum se întâmplă uneori—moșia o pierduse de mai înainte. Cele mai multe din documentele existente ne arată că acei ce se vindeau rumâni, treceau deodată cu moșiile lor în stăpânire străină. Așa, unul din 1633 reproduce o judecată între niște rumâni și boierul Chesar paharnicul. Acesta dăduse arvonă 125 de ughi unor moșneni din Dobriceni ca să-i rumânească, îndatorindu-se însă a-i scoate dela maglă (ocnă), ceea ce Chesar nu făcuse. Moșnenii jăluindu-se lui Matei Basarab, domnul rânduește ca sătenii să înapoiască arvona și să rămână liberi Chesar împotrivindu-se, este bătut în divan cu 300 de toege⁹². Alt doc. din 1699 spune că „satul Hurezul fiind mai dinnainte vreme rumâni de moșia Buzeștilor și ei răscumpărându-se de rumânie dela stănâniilor lor, dela Buzești, cu toate părțile lor de moșie, și fiind niște oameni judeci și slobozi, sculatu-s'au și de a lor bună voie s'au vândut rumâni Dimei Chiurcibașa cu toate părțile lor de moșie”⁹³. Un alt document dela Matei Basarab dă lui „Preda și Udrea logofeți, pe mai mulți oameni din Dăiești, ca să le fie rumâni cu feciorii lor și cu toate părțile lor de moșie, pentru niște dări pe care logofeții fusese nevoiți a le răspunde în locul acelor oameni ce fugise de dare”⁹⁴. Se întâmplă însă ca să întâlnim uneori, în documentele vechi, oameni iertați de rumânie, „însă numai pentru capetele lor fără de moșie”. Aceștia bine înțeles redeveneau liberi în ceea ce privește persoana lor, pe care însă o puteau iarăși apleca sub jugul rumâniei, dacă libertatea devenia prea grea de suportat,

⁹⁰ Doc. din 1636, *Arh. ist.* I, 1, p. 15.

⁹¹ Ghibănescu, *Ispisoace și Zapise*, II, 1, p. 40.

⁹² *Arh. Statului. Cond. mănăstiri Arnota*, p. 6—8.

⁹³ *Cond. logofeției lui Brâncoveanu*, p. 103.

⁹⁴ Docum. din 1645, inedit din Arhiva statului. *Condica docum.* II. No.

ceace din nefericire era cazul obișnuit⁹⁵. S'ar părea deci că ar trebui să se fi aflat tre clase de țărani: *acei liberi* cu moșiile lor — răzășii sau moșnenii — împreună cu coborgtorii boierilor scăpătați — mazilii; *șărbii*, adică rumânii și vecinii supuși în totul ca persoane și ca bunuri proprietarilor mari; domni, boieri și mănăstiri, și o *clasă de mijloc*: țărani fără pământ dar liberi ca persoane. Această din urmă clasă era însă numai un popas pe calea ce ducea din libertate către șărbire; căci un țăran rămas liber, însă fără pământ din care să se poată hrăni, trebuia să cadă în curând în puterea unui proprietar⁹⁶.

Asupra chipului nu prea cu dreptate, cu care boierii ajungeau adeseori să pună stăpânire pe moșiile răzășești, multe documente ne dau foarte prețioase deslușiri și ne lasă a întrevădea ce se ascundea sub formula mult întrebuițată a aceluia timp *a vânzării nesi ile și neasuprite*.

Era greu boierului până intra, fie și numai cu o parte mică, în o moșie răzășască; aceasta din pricina dreptului de precădere la cumpăratură (protimisis) al corăzășilor⁹⁷. Cu timpul însă întrebarea îndatoritoare către coproprietari, dacă nu vreau ei să cumpere bucata de pământ oferită spre vânzare, căzû în desobișnuință. Pe la jumătatea veacului al XVII-a ea se întâlnește mai rar prin zapisele de vânzare. Cu încetul ea devine mai mult o formulă ce se introducea în act, fără a fi fost precedată de o întrebare adevădată, și de aceea atare formulă nici nu se mai întâlnește în cele mai multe din zapisele de vânzări răzășești. Dacă în 1643, cu prilejul vânzării pământurilor răzășilor Șoldan către Toma stolnicul, se află arătarea că „până n'am întreat pe răzășii noștri, n'am vrut să vindem dealnița; iar dacă i-am întreat, nu s'au aflat nimene din răzăși să cumpere și deci am mers la stolnicul cel mare și am vândut moșia⁹⁸. Sunt sute de alte documente în care această întrebare nu este cuprinsă, și lucrul era aproape de prisos, căci cum ar fi putut lupta răzășii săraci cu punga unui boier bogat care era în stare, cum spune *Sobornicescul Hrisov*, „să dea mai mult de cum face pământul, numai să poată boierul a se face răzăș în moșiile altora, nădăjduind că cu vremea să se lățească după dorința lui”⁹⁹. Era însă un mijloc de a înconjra protimisisul în cazurile

⁹⁵ Vezi între altele nenumărate, d. e. doc. din 1693. *Condica logofeției*, p. 28; 1694, *Ibidem*, p. 82, 1699, *Ibidem* p. 350.

⁹⁶ Vezi și D. Gădeiu în *Convorbiri Literare XXXIII*, 1899, p. 67. Și d-sa recunoaște că acei țărani dispăreau în rândurile vecinătății.

⁹⁷ Asupra acestui drept, vezi capitolul *Fondul Dreptului* în vol. VII.

⁹⁸ Ghibănescu, *Ispisoace și Zapise* II, 2, p. 41. Mai vezi p. 127 și 129.

⁹⁹ *Uricarul* II, p. 75. Un doc. din 1742 spune despre Todirașcu Cantacuzino că prin o danie și o cumpăratură s'a făcut *moșinaș* în moșia răzășească Rotompăneștii. Iorga, *Studii și Documente*, VII, p. 115.

în care el nu putea fi înlăturat, „anume prin o formă de danie făcută de cel mic către cel mare, care ascundea o adevărată vânzare, dar nu nevoia întrebarea cerută de dreptul de înna-
 inante cumpăratură. Acest sistem pieziș de a zădărnici obiceiul pământului fù practicat veacuri întregi în timpul cărora întâlnim nume mari ale țării că primesc danii dela supuși ai căror proprietăți voiau să le contopească. Așa aflăm pe „Miron Costin logofătul, pe Ioan Costin postelnicul, pe Gavril Costache vornicul, pe Vasile Dămian logofătul, pe Gheuca logofătul, pe Dediul serdarul, pe Cerchez comisul, pe Aldea aga, pe Panaite ușeriul și pe alții mulți, primind danii dela diferite persoane mici care le vindeau în ascuns moșiile, fără a mai avea nevoie de a trece prin întrebarea înna-
 inante mergătoare către corăzași”¹⁰⁰. Foarte vorbitor este în această privire un zăpis de danie pentru $\frac{1}{3}$ parte din un bătrân din satul Gorunești județul Falciu, făcută către marele boier visternicul Teodor Palade, în anul 1768. În acel zăpis citim: „adecă eu Cojan Diaconul sin N. Cojan, nepot lui Dobânda din Micșunești, am dat dumisale Teodor Palade vel visternicului, a mea dreaptă ocina și moșie din satul Gorunești pe Elan ce e în ținutul Fălciului (a treia parte din al 3-lea bătrân în care se împarte tot satul) ce a rămas nevândute și acum dându-mă la sprijinul d-sale vel vist, cunoscând mult folos și socotind că de nici un folos nu ne este această parte de moșie, fiind și puțină și încunjurată de alte moșii a d-sale ce le are dela Cantemir Vodă (acesta cumpărase ceilalți 2 $\frac{2}{3}$ bătrâni și îi dăduse zestre fetii lui măritate după Palade), am socotit de am dat-o danie dumisale”¹⁰¹. *Sobornicescul Hrisov* din 1785 căută, de sigur însă fără izbândă, a stavili această fără de lege.

În afară însă de acest mijloc, care acoperea trecerea învălită sub mantia legalității, boierii și chiar domnitorii nu se sfieau a recurge chiar la meșteșuguri și la stâlnicii fățișe spre a răpi averile răzășești sau ale boierilor mai mici. Într’un document din 1700 se vorbește de unul „Stoian, tatăl Găunosului, moșul Aldei, ce a fost megieș judeciu cu moșia lui, că vinde Radului postelnicului moșia lui”, iar capul lui nu l-a vândut ca să-i fie rumân. Cu toate acestea Ghinea, fiul lui Radu postelnicul, ajungând mare vistiernic și trecând mai mult timp dela cumpăratura săvârșită de tatăl său, face o carte „cu meșteșuguri”, adecă fașă, pe timpul lui Matei Basarab, cu care vrea să tragă la rumânie pe Vlad, fiul lui Stoian, ceea ce aduce o judecată înna-
 inantea Brancovanului în care Vlad se curăț

¹⁰⁰ Ghibănescu în Prefață la vol. V *Surete și Izvoade*, p. 1 V—V. Ghibănescu spune la p. V: „Daniile acestea erau o ocolire și o eludare!! (subt pana lui Ghibănescu) a dreptului de protimis”.

¹⁰¹ Reproduse de Ghibănescu în volumul său *Cuzeștii*, p. CXVIII.

de rumănie¹⁰². Un alt document din 1669, dela Dabija Vodă, rânduește pe Poiană Uricariul să aleagă părțile de baștină ale Doamnei Dafina, soția domnitorului Dabija, în moșia Țigănești, „că el Domnul nu va îngădui să ție răzășii lor între hotarele Măriei Sale Doamnei”. „Poroncește deci acestor răzăși să se adune și să spună lui Poiană Uricarul ce preț voesc pentru moșiile lor care li se va plăti îndată”. Eră curat vorbind o expropriere — nu e vorbă cu prealabilă despăgubire — a răzășilor în folosul particular al Doamnei lui Dabija Vodă¹⁰³.

Același lucru îl vedem repetat de Constantin Cantemir, domnitorul Moldovei, față cu răzășii de pe Milcov, pe care îi alungă de pe moșiile lor, pentru a le da mănăstirii Mira din județul Putna. „Dacă veți vedea cartea Domniei Mele, zice Cantemir în scrisoarea lui, iar voi să luați banii pe moșie, cine cât i se va veni, precum s'au socotit aici. Iaca v'am trimis și banii; deci numai să-i luați și să nu mai umblați fără ispravă, că vedeți voi că cu domnia mea nu'ți putea ține moșie să fiți răzăși”. Mai spune domnul că le face favoarea „de a le da peste prețul obișnuit al fiecărui pământ de 2 orți, încă un adaus de 2 potronici, numai să nu umble fără ispravă” și în adevăr, domnul fiind pe atunci închegarea justiției supreme, la cine s'ar mai fi putut plânge răzășii contra samavolniciei domnești¹⁰⁴.

Alt document din 1712 arată pătimirile lui Vlad logofătul din partea puternicului vornic Șarban Cantacuzino care la începutul domniei Brâncoveanului, când acest domnitor avea interes a trăi bine cu Cantacuzeniștii „pusese mare pizmă și urgie asupra Vladului logofăt de i-a luat toate moșiile cu livezile și viile ce a avut pe moșia Măgurenilor, băgându'l în închisoare și în lanț până ce s'a luat trei hrisoave ce a avut pe acele moșii, ca să nu se mai pomenească nimeni moșnean în Măgureni. Deci și Vlad logofătul neavând ce face, fiind Șarban vornicul Cantacuzino puternic și silnic, nu s'a putut pune împotriva și a luat de a stăpâni Șarban Vornicul toate iazurile și ocinele lui până la moartea lui”. La judecata Brâncoveanului din 1712. „Domnul care stătea acuma rău cu Cantacuzeniștii, restitue lui Vlad moșiile”¹⁰⁵.

Altă silnicie fățișă și sălbatică este pusă în lucrare în 1765 de Banul Ștefan Sturza proprietarul moșiei Ruginoasa contra

¹⁰² *Condica logofeției Brâncoveanului*, p. 189. Vezi mai multe documente cu falsificări citate de Ioan Nădejde în articolul său *Formarea proprietății mari*, în revista d-lui Gherea. *Literatură și știință*, II, 1894, p. 42. Și răzășii, luând pildă dela boieri, întrebuintează documente false, vezi Ghibănescu *Ispisoace și Zapise*, IV, p. 163 (1433).

¹⁰³ Al. Papadopol-Calimah, *Scrisoare despre Tecuciu în Conv. literare*, XIX, 1888, p. 921.

¹⁰⁴ Miron Costin, *opere complete* de V. A. Ureche, I, p. 167.

¹⁰⁵ Hrisov din 1731, în N. Iorga, *Doc. Cantacuzeniștilor*, p. 155.

unui mazil Ioniță Pisoschi, pentru a'l nevoi să'i vândă răzășia ce o avea lângă moșia lui. Prin jalbă către Domn, Pisoschi se jăluește că „banul Sturza i-a făcut multă pagubă și sărăcie, prin hergheliile dumisale care îmi mănâncă tot ce sădesc, Măria ta, primăvara, vara și toamna pe moșia mea Onicenii și'mi vin până îi ogradă mea și dacă le zic ceva hergheliegiiilor și văcarilor, iar ei mă uduiesc și mă ocărăsc și vreau chiar să măucidă (în limba mai veche : a bate), după cum anul trecut m'au și ucis un hergheliegiiu al d-sale, un Țigani care ieșindu-mi înainte pe moșia mea, m'a ucis cu o măciucă până mai m'a omorât și mi-a rupt o mână și mi-a pus arcanul în grumaz, zicând că așa îi este poronca dela stăpânul său să măucidă până la moarte și mort să mă aducă cu arcanul de grumaz în ograda d-sale, că este d-lui banul putincios să mă plătească pe un ciocoiu ca mine”¹⁰⁶.

O altă pățanie care cu toată barbaria mijlocului întrebuițat, înfățișează și o parte hazlie, este acea suferită de Ioan Popescul unchiaș din sud Saac, dela parcalabul Bucur „care-i stătea de zulum” (adecă cu asuprire) ca să-i vindă o vie. „Ieșind anume poruncă dela Mavrogheni Voevod să facă catane, și Bucur aflându-se pe atunci părcălab și din pizma ce avea pentru vie asupra mea, cu toate că nu eram vrednic a fi cătană, fiind un om bătrân, neputincios, iar el umblând cu tot dinadinsul să mă facă catană, am fugit de frică. El atunci mi-a luat o față mare ce aveam și aducând căciulă și nădragi voia să o facă catană, zicând că o lasă dacă voi vinde via”. A fost nevoit bietul om să facă pe placul boierului, vânzându-i via „4 pogoane numai pentru 78 de taleri”. Se roagă Popescu de ispravnicul lui Alexandru Moruzi Voevod „să'l îngăduie să dea banii înapoi, că este păcat să mă sărăcească cu acest fel de urmare ce eu ticălosul i-am dat'o de frică, căci eră să'mi trimită fata catană la Turci, lucru ce nu s'a mai pomenit”¹⁰⁷.

Altă siluire pusă de către aga Ioan Carp asupra singurilor patru răzăși din Țibănești ce mai rămăseseră, este redată de un document din 1828 în chipul următor : „Unii din răzășii noștri și-au vândut părțile de moșii dumisale aga Ioan Carp încă din vechime, care suntem numai patru rămași nevânduți și într'acest chip pătimim grele asupriri de către numitul boier, că cu sila, cu Țigani, ne rădică la lucru boieresc, ca pe niște robi, și noi pe moșia dumisale cu nimica nu ne hrănim; nici de arat, nici de cărat; cu totul ne vedem înstrâmbătați de pe a noastră moșie baștină”¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Radu Rosetti, *Cronica Vascanilor*, în *Analele Academiei Române*, II, Tom. XXIX, 1906, p. 68.

¹⁰⁷ N. Iorga, *Studii și Doc.*, V. p. 555.

¹⁰⁸ *Ibidem* VI, p. 119.

Această înghițire a moșiilor răzășești de către marea proprietate se urmează, cum am văzut din ultimul document, până la începutul veacului al XIX-lea, pentru care împrejurare voim să mai aducem câteva dovezi. Așa o diată (testament) din 1814 a Armașului Vasilache din Târgul-Ocnei arată modul cum și-a alcătuit moșia, cumpărând 49 de stânjani dela Ion Milireu în 1812, 10 stânjani dela popa Dincă în 1813; 3 dela Tănase sau Mihaiu în 1813; 30 dela Vlad Ursian în 1810, 24 dela Maria Greceanu în 1818, 17 dela Nicolae și Oprea, 2 dela diaconul Ioan sin Eni, ambele din 1813 și încă alte cumpărături ¹⁰⁹.

Cine dădea mai ales prilej la rotundirea moșiilor boierești eră elementul femeesc, văduvele sau fetele rămase fără bărbați apărători, și pentru care viața eră o veșnică ispită.

În 1801 găsim pe Constantin Ipsilanti dăruind fiului său, Alexandru, trei moșii ale răzășilor din Câmpulung: Dorna, Șarul și Păltinișul pe care le privea ca domnești, de oarece prin luarea Bucovinei de Austria ele rămăseseră în Moldova fără stăpân. Și cu toate acestea locuitorii lor fuseseră chemați la divan să li se facă cunoscut dăruirea acelor moșii către Beizadeaua lui Ipsilanti ¹¹⁰. În 1817 Scarlat Calimah laudându-se întâi că „văzând facerile de bine ce i s'au căzut pentru odihna și folosul obșteșcului norod, socotește că și pentru prea iubitul său fiu Beizadea Alexandru Calimah, după rânduiala altor luminați domni (se gândea probabil la procatohul său Ipsilanti) a avea și el dreptate a urma și a cuprinde pe fiul său cu domnescul și părintescul său ajutor”, găsinđ la Tecuci un schit Toflea pe care l află stăpânind o moșie fără nici un hrisov de danie, se hotărește a înzestră pe fiul său că această moșie; dar fiind ea prea mică, trimite pe un boier, pe Manolache Radovici biv vel sârdar, care să cerceteze impresurările ce le-ar fi făcut în moșia Toflea răzășii de Stăvăești și Mălăești, și acest boier cercetându-le hrisoavele, găsește că ar fi stăpânind mai mult decât s'ar cuveni, prisos ce se socotește de Calimah ca pământ domnesc, stăpânit de răzăși cu nedreptate, și cu care tatăl rotunzește în atotputernicia lui domnească, moșia mănăstireană dăruită fiului ¹¹¹, îndeplinind pe lângă păcatul contra bisericii și o nedreptate contra oamenilor pentru a și îmbogăți familia, el domnul cunoscător și alcătuitoar de pravili și care ar fi trebuit să se arate temător de Dumnezeu și cruțător de oameni. Căci doar în condica lui de legi stătea scris subt § 1940 că „pentru prescripția de 40 de ani nu era nevoie de titlu” și de sigur că această prescripție se împlinise pentru stăpâ-

¹⁰⁹ *Hârții vechi* d. I. Lahovary în *Conv. lit.*, XXIV, 1890, p. 668.

¹¹⁰ Iorga, *Studii și Doc.*, VI, p. 8—9. Comp. p. 500.

¹¹¹ N. Iorga, *Documentele Calimahilor* I, p. 538.

nirea răzășilor. În puterea aceluiaș principiu „predecesorul lui Scarlat, Grigore Calimah, înzestrase pe un alt membru al familiei lor, pe mătușa lui Maria jitnicereasa, cu câțiva munți stăpâniți din vremuri străvechi și deci fără documente, ale Câmpulungienilor, din care cu toate aceste Calimahii își trăgeau obârșia ¹¹².

Boierimea română cea atât de hemesită de pământ, amenința pe răzăși cu stângerea lor desăvârșită, întemeindu-se pe principiul lui Calimah că proprietatea se stabilește numai prin drese (acte). Tot în puterea acestui principiu alt domnitor, Alexandru Moruzi dăruise lui Iordache Ruset visternicul tot ținutul Vrancea, baștină mai veche decât descălecarea a răzășilor de acolo. Cu toate că domnitorul Scarlat Calimah iscodise moșia Toflea pentru odrasla lui, și cu toate că fiecare boier în parte făcea ca Iordache Ruset, câtând mai mult la rotunjirea latifundiilor decât la temelia juridică și morală a acestei rotunjiri, divanul domnesc întrunit în o mare ședință, și dat rămas de logica puternică și de știința vornicului Andronachi Donici, marele pravilist al acelor timpuri, trebui să subsemneze o anafora care tocmai răsturna principiul dovedirea proprietății prin dani domnești, arătând cu argumente hotărâtoare că proprietatea răzășască se trăgea în mai multe părți dinnaintea întemeierii domniei în Moldova ¹¹³. E unul din rarele exemple, când adevărul și dreptatea puseră un frâu lacomiei de câștig a clasei stăpânitoare, și această neuzită izbândă fu datorită lui Andronachi Donici, părintele răzășilor care a pus pentru întâia oară o stavilă pornirii stângătoare a proprietății mari asupra celei mici. Răzășii de Vrancea fură restituiți în proprietatea munților lor pe care îi țin și astăzi cu toate că nici în vremile noastre ei nu au scăpat de mâncătoriile îmbrăcate bine înțeles în formele mai tănuite și mai civilizate ale vremilor în care trăim.

Din cele aduse până aici putem încheia că proprietatea mare actuală dela noi s'a alcătuit din înghițirea treptată și repetată a particulelor celor mici stăpânite de răzăși *ab antiquo*, sau care se fărâmatăturiseră din împărțala succesivă a moșilor, și ele mai mari la origine, aparținând unor boieri, dar ai căror urmași se înțărâniseră din nou prin trecerea în starea mazilească; că această înghițire, îmbrăcată în formulele nesilirii și neasupririi, ascundea totdeauna o înstrăinare constrânsă, rodul sau al nevoiei omului mic, fără milă exploatat de cel mare și protivnic, sau adese ori chiar acel al siluirii mai mult sau mai puțin pe față, când boierii întrebuițau toate

¹¹² A. D. Xenopol: *Genealogia casei Calimah*, Introducerea; Iorga, *Studii și Documente*, VI, p. 529.

¹¹³ Anafora din 1817. *Uricarul*, IV, p. 325.

mijloacele pentru a se vârf în o moșie răzășască; sau când ascundeau vânzările sub chipul daniilor, pentru a înlătura dreptul de răscumpărare din partea cosătenilor; sau când întrebunțau chiar manopere viclene pentru a pune mâna pe moșiile răzășești. Dacă se adauge pe lângă aceste mijloace piezișe, bătăile și silniciile fățișe, vom avea înmănunchiate mijloacele prin care s'au ajuns la constituirea celei mai însemnate părți din proprietatea mare.

Rare ori, se găsește pentru cinstea omenirii câte un suflet generos care emancipează din jugul șerbirii pe șarbi împreună cu ocinele lor. Până acum sunt cunoscute în lungul șir al veacurilor trecute numai câteva documente, care să cuprindă asemenea mărinimoase dispoziții. Unul este al *Bolosinei*, soției pitarului Dima, care apropiindu-se de moarte, găsește cu cale să dăruiască șarbilor ei din Vălsănești (județul Argeșului), toate delnițele și toate locurile lor, „ca să se hrănească ei acolo și să fie kneji, și în loc de fii să-i pomenească pe dâșii după moarte, și să nu-i mai robească nimene în veci”. Nu numai atâta, dar fiindcă jupâneasa Bolosina avuse judecată cu jupâneasa Caplea pentru acei vecini din Vălsănești, „deși dânsa câștigase judecata, totuși „nu se uită la aceia, ci dăruiește jupănesei Caplei 12.000 de aspri, numai ca niciodată să nu se mai lege de acei vecini”¹¹⁴.

Al doilea document care conține iarăși o îngrijire mai rostită pentru sătenii desrobiți, pornește dela jupâneasa *Ileana* Grigorie Ghica Vodă. Prin el *Ileana* iartă de rumânie pe mai mulți șarbi cu toate moșiile lor; „însă lângă iertăciune și aceasta au pus, cum că de ne vom ispiti care cumvâ vre-o dinoară să ne vindem la alți boeri, să fim rumâni cu moșiile noastre, atunci să fie dumnealor volnici să ne iee iar rumâni fără nici un ban; întocmai așa cum am fost și mai înainte”¹¹⁵. Postelniceasa vroia prin acest act să silească pe șarbiile ei a păstra libertatea hărăzită, iar la cazul când cu toate aceste s'ar aluneca a și-o perde, ei să se întoarcă iarăși sub oblăduirea familiei sale, sub care știea că vor fi mai bine tratați decât la oricare altul. Un al treilea document din 1617, dat de Dragomir al Zlotei ot Bâra și de jupâneasa lui Chira, conține dăruirea moșii lor Tamburul, rumânilor de pe ea „ca să fie județi și să-i pomenească în veci”¹¹⁶. În sfârșit un al 4-lea document din 1649, căci în fapte bune și mărețe degrabă se închee răbușul, arată iarăși

¹¹⁴ Hrisov dela Alexandru Iliasi din 1617, care întărește dania făcută. *Col. lui Traian*. 1872, p. 281.

¹¹⁵ Zapis din 1665 reprodus de Dl. A. Papadopol-Calimah în *Convorbiri literare*, XX, p. 9.

¹¹⁶ *Acad. rom. Pachet* XLI, 65. Publicat în *Doc. românești*, ed. Bianu, p. 35.

un act de mărinimie din partea lui Vasile Lupu către niște oameni din Onceni, ținutul Tecuciului, anume Ionașco fiul lui Costin și Dumitru fiul lui Avram și Dumitru Mățul nepot lui Petru Cioară și Gheorghe fiul lui Simion și Radul fiul Besei și Pavăl fiul Gramei și cu alte seminții ale lor, — deci un sat de răzăși — cărora domnitorul le restituie o moșie de 160 de pași, satul Oncenii, „pe care încă din a noastră boierie înainte de domnia domniei mele, îl cumpărasem, și acum îl dăm acestor țărani”¹¹⁷.

Condiția rumânilor și a vecinilor se îngreua pe fie ce zi. La început, cum am observat-o în mai multe rânduri, ei erau îndatorii numai a munci pentru proprietarul, în puterea căruia căzuse, un număr de zile pe an, „fără soroc” cum se rostiau documentele¹¹⁸. Mai erau îndatorii încă să dea o zecime din produsele scoase de pe pământurile lucrate de ei și din vitele lor. De altfel aceste pământuri însuși erau ca și în a lor proprietate, de oarece stăpânul moșiei nu-i putea strămuta de pe ele fără învoirea lor, un drept care nu se poate înțelege, dacă nu admitem o legătură oarecare între pământ și locuitor. De aceia nu se puteau vinde rumânii sau vecinii unei moșii către altă față deslipiți de pământurile lor, ca Țiganii, ci numai împreună cu moșia pe care se aflau, adică cu foastele lor ocini, și călcarea acestor deprinderi consfințite prin obiceiul pământului, însuși boierii o declară de neîndreptățită prin ovestită a lor anafora¹¹⁹.

Acest drept al șărbilor asupra pământului ce le aparținuse cândva în deplină fú îngemănat după vremuri cu o îndatorire, care schimbă fostul drept în o sarcină, cea mai grea și mai împovărătoare, și care dădu rumâniei și vecinătăței caracterul său osebitor. Anume unii din boieri îndatorind pe șărbii lor la lucrări îngreuietoare, aceștia părăsiau moșiile lor, pentru a căuta pe altele și la alți stăpâni o tratare mai blândă. Vom vedea însă cum interesul statului și chiar acel al satelor însăși, pe lângă acel al boierilor lacomi și doritori a se bucura de foloase nedrepte, întoarseră în contra vecinilor principiul stabilit de obiceiul pământului în a lor favoare, că șărbii nu pu-

¹¹⁷ Ghibănescu, *Ispisoace și Zapise* II 2, p. 211. Alt document care, deși nu se rapoartă la țărani arată însă o mare înălțare sufletească a elementului femeesc, este acel din 1755, o scrisoare a Catrinii spătaroaici către Mitropolitul Iacov în care îl roagă ca pentru o moșie să n-o pună în cartea de blăstă, și că pământ nu-i trebuie ci numai 3 coși de pământ unde să o îngroape. N. Iorga *Studii și documente* V, p. 61. Sunt multe doc. care iartă pe rumâni de rumânie însă numai pentru capetele lor, fără de moșie.

¹¹⁸ Un doc. din 1775. În *Magazinul istoric pentru Dacia*, II, p. 296, spune „că în vremile trecute toate mânăstirile și neamurile boierești aveau pe moșiile lor vecini, care fără soroc slujiau”

¹¹⁹ Act pentru desrobirea vecinilor în Moldova *Mag. ist.* II, p. 290 „care lucru a se schimba numai oameni fără de moșie nu este cu cale”.

teu fi deslipiți de moșia pe care se hrăneau, susținând că nu numai proprietarul nu-i poate desprinde de pe ea, dar că nici ei singuri nu au dreptul a o face. Ceeace fusese până atunci un drept al lor deveni astfel o îndatorire. Proprietarii începură a urmări și a aduce cu de-a sila îndărăpt pe locuitorii înstrăinați. Obiceiul, la început încăleștor, căpătă prin lungă și deasă lui repetare, caracterul de legalitate, precum se întâmplă în de comun cu așezămintele omenești, așa că mai târziu găsim pe vecin sau rumân definit ca „sătean megieș fără de moșie, atâta numai că din sat nu este volnic să iasă, care poruncă este și dela domnie, și dela visterie și a pravilei, poruncind ca săteanul să nu fie volnic a ieși din sat, și unde va ieși să se dee la urmă”¹⁰⁰.

Astfel se introduse și dincoace de munți așezământul iobăgiei ce există încă de mai înainte de cea parte de ei, precum în deobște în toate statele și la toate popoarele europene.

Asupra timpului când acest așezământ ajunsese la deplina lui dezvoltare în Țările Române, nu se poate spune nimic hotărât. Ca toate alcătuirile sociale, se dezvoltase cu încetul și pe nesimțite, începând a fi însemnat și amintit numai după desăvârșita lui arătare. Originile lui cad, precum am văzut, în timpul deosebitului, și el era desigur pe deplin alcătuit cu toată nelegușita lui întovărășire încă înainte de Mihai Viteazul căruia cu nedreptul i se atribuie introducerea lui, când el nu făcă altă ceva decât a-l recunoaște¹⁰¹. Un document dela Radu Mihnea, din 1613, dovedește starea împrejurare în chip hotărât. Prin el domnul întărește Pârului și Radului postelnicul din Sălvitești, ca să le fie lor doi rumâni Oprea și Ioan din Biheni și cu feciorii lor „pentrucă acești rumâni au fost mai înainte veniți a lui Căstian dela Ohaba până în zilele repunzării părintelui domniei mele Mihnea Voivod, au fost fușiți din țară și au fost dat gârlăta de ieșire, și tot au fost fugari până în zilele lui Alexandru Voivod, când au venit de s'au închinat a-celor mei tut și luări de a lor bună via”¹⁰².

Din acest document revedem într'un chip învâdit că acei rumâni fusese a lui Căstian dela Ohaba până în zilele lui Mihnea al II-lea, când atunci ei fugise (Mihnea domnie în două rânduri în Muntenia, I, 1577—1583, II, 1585—1591 în ambele rânduri înainte de Mihai Viteazul), și că ei venise să se închine boierilor dela curtea domnie, pe timpul lui Alexandru al III-lea.

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ După Ioan Gheorghiu *Conspectul Istoriei*, XXI, p. 7, spune: „cum s'au întors din străinătate, cumina în Wallacea și în Valahia, prin apăsământul lui Mihai Viteazul”.

¹⁰² Ibidem, loc. cit., p. 277.

1592—1593, tot înainte de Mihai Viteazul¹²³. Dacă însă ei fugise dela acei doi boeri pe timpul lui Mihnea al II-lea, aceasta o făcuse numai fiindcă strămutarea lor voluntară nu mai eră cu putință, și deci fiindcă se formase până atunci obiceiul de a nu lăsa pe țărani șarbi să iasă de pe proprietățile boierilor. O scrisoare a lui Ieremia Movilă Domnul Moldovii din August 1598 răspunde unui staroste din Polonia că'i va restitui șarbi ceruți, dacă se va adevăra că sunt Leși; iar dacă sunt Moldovenii care scăpaseră în Polonia *pentru a fuși de robie și apoi reveniseră în Moldova nu-i va putea da*¹²⁴. Se vede deci și de aici că era lucru obișnuit pe la 1598 ca țărani moldoveni să fugă în Polonia, pentru a scăpa de robie, adică de vecinătate, și că deci acest așezământ eră mai vechiu decât Mihai Viteazul. Un alt document din 1664 dela Radu Leon, făcând istoricul unui proces, arată „cum sub Alexandru al II-lea fiul lui Mircea Ciobanu, în anul 1570, s'au rădicat cu pără toți rumânii din Vâlțeni, și le-a dat reposatul Alexandru Vodă lege să jure în două rânduri câte cu 12 boeri și au rămas rumânii de lege și de judecată. Sub Mihnea al II lea fiul lui Alexandru, 1588, iar s'au ridicat rumânii, dar nici de cum n'au putut să jure”¹²⁵. Erau deci rumâni care doreau prin jurători să scape de rumânie încă din 1588 și chiar din 1580. În sfârșit un document al lui Constantin Șarban din anul 1658 urcă încă și mai sus așezământul rumâniei. Domnitorul întărește anume prin acest act stăpânirea unor vecini (așa numiți în locul terminului muntenesc de rumâni) lui Dragul Iuzbașa „pentru că acești oameni au fost vecini boierului Domnii mele dela *moși și strămoși*, dela moșul său (bunicul) Staicu păharnicul, și tot au trăit rumânii în pace, și a văzut domnia mea cartea lui Vladislav Voevod fiul lui Vladislav Voevod (1523) și cartea lui Patrașcu Voevod (1540) și cartea lui Mihnea Voevod fiul lui Alexandru Voevod (1577) și alte cărți bătrâne”¹²⁶. Un document dintre 1578 — 1582 dela Mihnea Vodă vorbește de „niște vecini de pe Bughea ce erau de zestre Dobrei fetei lui Vlaicu logofătul din Cotești”¹²⁷, un altul din 1574 hotărăște o pricină asupra proprietății „unui rumân Neagoe din Ștefănești, cumpărat de Dumitru sulgerul”¹²⁸.

Din aceste toate rezultă că rumânia sau vecinătatea este mai veche decât domnia lui Mihai Viteazul căruia deci fără

¹²³ Și domnul A. I. Philippide în teza sa de licență, *Incerări asupra stărei sociale a poporului român în trecut, Iași 1884*, p. 54, susține părerea că șarbia este mai veche decât eroul muntean, deși nu aduce în sprijin dovada documentală invocată de noi.

¹²⁴ Hurm. Doc. supl., II, 1, p. 540.

¹²⁵ Iorga. *Studii și Documente*, IV, p. 21 nota.

¹²⁶ Reprodus de Nicolaescu Doc. Slavo-române p. 244.

¹²⁷ N. Iorga *Studii și Doc.*, VII, p. 22.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 48.

cuvânt se atribue introducerea acestui așezământ doborâtor al condiției țărănești.

Că vecinătatea și rumânia erau stări fără de lege se vede întâi de pe silințele adeseori desperate făcute de rumâni și vecini pentru a scăpa din ea. Așa un doc. din 1622 arată pe un rumân Dragomir din Stoinești care voind să scape de rumânie se alipește pe lângă alți rumâni din Dlăbănești care se răscumpărase cu 500 de galbeni dela Radu Vodă „ca să rămână județi în satul lor” dând și el 5300 de aspri în acei 500 de galbeni (galb=200 de aspri). Stăpânul Stoineștilor vânzând moșia cu rumâni lui Necula Vistier, acesta cere ca rumân pe Dragomir care fiindu-i dat de judecată eră amenințat să peară cei 5300 de aspri. Dragomir se roagă atunci de Necula să-i dea acei bani înapoi ca să nu-l sărăcească „căci spune el,...

Și Necula îi dă banii. Alt rumân Ștefan caută în 1623 să se folosească de faptul că frații lui fuseseră ertați de rumânie la moartea lui Grama Clucerul pentru a pretinde că și el a fost ertat, ceea ce însă nu poate dovedi. Un altul Radu în 1626 miluește pe alți doi consăteni cu câte 2 galbeni ca să mărturisească că el nu a fost rumân în satul Lungei, ș. a. m. d.¹²⁹.

Tot din această cauză se mai îndatinează obiceiul ca șarbul fugit nu mai putea fi urmărit, după trecerea unui răstimp. Acest termin eră, după felul lucrurilor de atunci nepreciz și lăsat la apăsarea domnitorului sau a judecătorului ce'l înlocuia. Așa un document dela Ștefan Tomșa în a doua a lui domnie (1622—1623), dispune ca „acei oameni să'și iee vecinii înapoi, care vor fi fugit de prin zilele lui Constantin Movilă (1608—1611); iar cei mai din vechiu fugiți să-i lese foarte în pace a hire unde sunt”. Barnowski în 1628 voind să reîmpoporeze țara rău hrentuită, hotărăște că „de vor fi fugit vecinii după împăratul încoace, să hie tari și puternici, cu cărțile domnii mele călugării și feciorii de boeri de țară a'și lua vecini; așijdere vecinii ce vor fi duși înainte de împăratul într'alte țări și vor veni acum și vor vre să meargă de bună voie la jupânul său, să hie slobozi a merge unde le or fi voe”. *Dela Împăratul*, vra să zică dela expediția sultanului contra Polonilor în 1621. Aceste arătări însă desigur ca vecinii fugiți înainte de împăratul nu puteau fi întorși cu sila la locuințele lor. Un al treilea document dela Duca Vodă din 1670, învoește mânăstirii Galata să aibă a'și lua pe toți vecinii de grumazi cu toate bucatele lor, însă care vor fi fugit dela Ghica Vodă încoace”, (1658—59)¹³⁰. Se vede deci că prescripția dreptului

¹²⁹ 1622, *Doc. românești*, ediția Bianu p. 69, Comp. cartea de vânzarea Stoineștilor ibidem, p. 83. 1623 ibidem p. 80. 1626, ibidem p. 125.

¹³⁰ Ștefan Tomșa Melhisedek, *Cron. Romanului I*, p. 243; Barnowski; *Arh. ist.*, p. 175; Duca Vodă, Ureche, *Miron Costin I*, p. 122.

de readucere cu sila a vecinilor la satele din care fugiseră, eră de aproximativ 10 ani, termin prescrist și de obiceiurile juri. dice de peste munți pentru dobândirea libertății strămutării, după cum se vede lucrul din un document din anul 1497 care dispune ca dreptul de reclamație contra iobagului să se stingă în 10 ani. Deosebirea veciniei de robie mai reiese și din împrejurarea că Țiganii nu se bucurau de această prescripție liberatoare. In contra lor predomina principiul adversus hostem aeterna auctoritas, după cum se vede lucrul din un doc. din 1625 care ordonă că „măcar să fie și de 20 de ani (strămutat) dacă este Țiganul lor de moșie, să se dea”¹³¹.

Ce împrejurare însă adusesse oprirea strămutărei țăranului din satul lui? Mai întâi ocărnuirea era interesată a nu îngădui asemenea strămutare. Dările anume nu se încasau în vremi e vechi în chip individual, ci dela satul întreg, într'o sumă impusă cu toptanul acelei comunități omenești. Sfatul satului împărția pe fiecare locuitor ceace trebuia să răspundă, prin operația așa numită a *cislei*. Se înțelege deci ca satul avea tot interesul ca numarul dajnicilor să nu se micșureze prin strămutarea unora din ei în altă parte, întrucât o atare strămutare aducea îngreueră celor rămași care trebuiau să se însărcineze fiecare cu o parte din plata datorită de cel dispărut. Statul avea și el tot dreptul să se teamă că încasarea va merge cu atât mai greu, cu cât va spori partea fiecăruia. De aici deci nevoia de a împiedica subțierea numărului locuitorilor satelor. Se înțelege însă cum această subțiere îngreua poziția celor rămași încât satele însăși aveau tot interesul de a readuce pe locuitori la așezările lor. Mai multe documente nu lasă nici o îndoială asupra acestor împrejurări. Acel din 1628 adus și mai sus, dela Barnovski Vodă, dispune ca stăpânii ceși vor luă îndărăpt vecinii fugiți, să le iee și cisle, ceace documentul îmbracă în cuvintele vorbitoare „că și cisle să se mute după ei”. Tot așa spune și un hrisov din 1648 al lui Matei Basarab care ordonă „să se prindă oamenii fugari și să se ducă la siliștile lor, ca săși dee birul”. Altul dela Vasile Lupu 1634 dispune ca acel „vecin care nu va vrea să asculte și va fugi, cum s'au învățat și nu vor vrea să plătească cisle, să aibă a'l lega și la domnia mea să-l aducă”¹³². Către acest interes al ocărnuirii și al satului se adăogea și acel al proprietarului căruia vecinul va lucra la în-

¹³¹ Revista *Transilvaniei* V, 1873, p. 42. Cf. Hurm. *Doc.* II, 5, p. 88, „Mandatim est quo prohibitum ne iobbagiones 10 annis in fundo regio Saxonum habitantes ad pristina sua loca reddantur”. Un doc. din 1633. Aricescu *Istoria Câmpulungului* pune un termen mult mai scurt „dela Aron Vodă” 1629, 1625 (Țigani) Iorga *Studii și doc.*, X, p. 125.

¹³² 1648 *Acad. rom.*, XI, 25 : 1634, *Ibidem* XLII 82.

ceput „fără soroc”, mai târziu cu un nart oarecare, și mai eră îndatorit să dea stăpânului și dijma din recolta lui. Asupra nartului pe care Constantin Mavrocordat îl hotărăște la 24 de zile pe an, găsim încă de mai înainte, în un document din 1677, că „vecinii din satul Ciorbeștii lucrau călugărilor dela Bârnova câte 2 zile pe lună peste tot anul”, adică 24 de zile pe an, încât se vede că fixarea acestui nart din partea domnului reformator nu eră decât aplicarea unui vechiu obicei¹³³.

Să cercetăm însă și altă prea însemnată întrebare, anume ce însemnă în adâncul ei dispoziția că țăranul nu are voie de a se muta de pe proprietatea lui?

Ea însemna că vecinul și rumânul, prin intrarea lor în acea stare (cu atât mai mult deci țăranul supus) nu-și pierdeau proprietatea asupra peticului lor de pământ, ci și înstrăinau numai o parte din libertatea lor, îndatorindu-se a munci stăpânului un număr de zile pe an, a-i da dijmă din recoltele culese pe bucata lor de pământ și, mai târziu, după întemeerea șărbirei, a nu se îndepărta din satul în care trăiau. Atăta însă. *Dreptul lor de proprietate asupra moșioarei lor nu-l perdeau prin ajungerea lor în stare de țăran supus sau, mai târziu, de vecin sau rumân.* Numai așa se poate explica dispoziția de a nu se putea deslipi de moșia pe care trăiau.

Să dovedim această prea însemnată împrejurare care îndreptățește principiul pus de Cogălniceanu în fruntea legii rurale din 1864, că „sătenii clăcași sunt și rămân proprietari, pe locurile supuse stăpânirii lor, în întinderea ce se hotărăște prin legile în ființă”, și nimicește părerea protivnică că sătenii ar fi numai niște chiriași ai pământului proprietarilor, a căruia chirie, ei o plătesc în muncă în loc de bani, nimicind deci și urmările acestui principiu: încercare de a deslega chestia rurală prin libertatea brațelor și a proprietății.

Sunt numeroase documentele care constată, că atunci când un țăran se vindea rumân sau vecin unui proprietar mare, el trecea în acea stare cu feciorii lui și *cu toată moșia lui*, ceea ce însemnă că el îi supunea persoana, familia și moșia lui cu titlu de rumânie, dar că pământul lui, prin actul încheiat, nu dispărea în moșia proprietarului.

Așa prin zapisul citat mai sus, din 1610, am văzut cum Tudor din Voinești arată că de nu v plăti cei 8000 de aspri ce datora lui jupânul Mihai la zi „iar eu să-i fiu rumân cu feciorii mei și cu toată moșia mea”. Prin un act din 1619 se vând 10 delniți de pământ Mărzii paharnicului; iar rumâni care vor fi pe acele delniți, să aibă a-i trage ca să-i fie rumâni. Un altul din 1620 constată, că „s'a vândut Stoica Zopa cu feciorii lui și cu toată ocina lui să-i fie rumân”. În 1622, Dragomir a

¹³³ Acad. rom., Manuscrise I, p. 2.

fost vândut rumân lui Stoichița vistiernicul, „*cu ocină cu tot*”. Un document din 1624 vorbește de niște „*rumâni de moșie din Hohnești*”; unul din 1626 de „*rumâni de moșie din Lungi*”. Un altul din 1628, glăsuiește: „*pentru că noi acești moșneni ai satului Polovineț fost-am toți megieși pre ocinele noastre; însă după aceea venit-am cu toții la jupânul Necula vistier de ne-am vândut rumâni noi și feciorii noștri și toate moșiile noastre*”. Prin un zapis din 1619 „*Melea din Polovaci se vinde ca rumân cu toată moșia lui*” aceluiași Necula vistier. Un document din 1643 arată că Matei Basarab întărește lui Stroia vistier mai multe cumpărături de rumâni: „*Stanciul cu partea lui de moșie din Răscăieți, Dragomir din Potlogi cu feciorii lui și cu moșia lui de peste tot hotarul, Voicu și cu fratele său Stroia și cu feciorii lui și cu părțile lor de moșii câte se vor alege, pentru că s'au vândut, ei megieși, rumâni lui Stroia*”. Un document din 1645 arată că acelaș domn întărește lui „*Preda și Udrea, logofeți, pe mai mulți oameni din Dăești ca să le fie rumâni cu feciorii lor și cu părțile lor de moșie, pentru că plătise darea în locul lor*”. Un document din 1699 constată că „*satul Hurezul fiind mai dinnainte vreme rumâni de moșie ai Buzeștilor și ei răscumpărându-se de rumănie dela stăpânii lor dela Buzești cu toate părțile lor de moșie și fiind niște oameni judeci și slobozi sculatu-s'au și de a lor bună-voie s'au vândut rumâni lui Dumitru Chiurci-bașa cu toate părțile lor de moșie*”. Când acești rumâni se răscumpără, ei își reiau moșiile lor a căror stăpânire deosebită nu o pierduse, și tot cu ele se vând din nou rumâni lui Chiurcibașa. In sfârșit să mai cităm un document interesant, din nenumăratele pe care le-am putea înșira, din care se vede că se substituie ca noțiuni identice *rumânul și delnița lui*. Documentul este din 1572 și prin el Alexandru Voivod „*dă lui Lazăr să-i fie lui un rumân Stan al lui Mogoș pe care l'au cumpărat dela Stanciul drept 4000 de aspri, și a vândut Stanciul mai sus zisa delniță (adecă vra să zică pe rumân, substituind un cuvânt celuilalt)*”¹³⁴.

Când rumânii și vecinii se răscumpărau din starea lor de șărbire, se întrebuițau totdeauna formula: „*răscumpărându-se de rumănie dela stăpânii lor, cu toate părțile lor de moșie*”¹³⁵, dovadă că de și ei căzuse în șărbie, păstrase proprietatea pă-

¹³⁴ Vezi documentele reproduse: 1610. Mai sus, p. 128 1619, *Academia Română, Documente, pachet XLI, No. 82*; 1620, *Ibid.* XLIII, 209 1622, *Ibid.* XLI, 102; 1624, *Ibid.*, XXXIII, 197; 1626, *Ibid.*, LVIII, 17 Publicat în *Documente românești*, ed. Bianu, p. 154; 1628, *Ibid.*, XXXI, 140, 1643. *Ibid.*, XXIX, 39; 1645, *Condica de documente la Arhiva statului*, II, 5, p. 4 1649, *Condica logofeției lui Brâncoveanu*, (inedită la Arh. statului), p. 103, 1672, *Acad. rom.*, XXIX, 334.

¹³⁵ Documentul din 1669, în *Condica logofeției lui Brâncoveanu*, p. 83. Mai vezi: 1638; *Acad. rom.*, LXVIII, 125.

mântului lor pe care-l redobândeau îndărăpt, liber de orice sarcină. Când se întâmplă să se rescumpere rumânul sau vecinul numai pentru capul lui, fără de moșie, se înșamnă aceasta, ca o excepțiune anume în document ¹³⁶.

Mai de samă este împrejurarea că atunci când o față vindea unei alteia un rumân sau un vecin, totdeauna se specifică, că el era vândut *cu toată moșia lui*. Așa un document din 1635 arată că unul Vășile din Rătivoești vinde lui Stroia logofătul un rumân Cristea Smăcioc din Ștefănești, cu feciorii lui și cu delnița lui din Ștefănești drept 9000 de bani. Prin un zapis din 1618, unul Marcu Armașul ot Dragotești vinde jupânului Hrizca vornicul „un rumân al său din Gemelele anume Sava, cu delnița lui, câtă se va alege partea lui, din câmp, din pădure, din apă, din șazutul satului, de preste tot hotarul, câtă se va alege partea lui de ocină”. Const. Brancovanu prin un hrisov al său din 1692, arată că Petru Căpățână și cu ceata lui s’au vândut rumâni *cu toate moșiile lor*, reposatului Matei Vodă drept 80 de galbeni ungurești; iar după aceia reposatul Matei Vodă, *i-a fost dat sfintei mănăstiri Ștrehaia cu toate moșiile lor*. Constantin Brancoveanu, întărește și el această danie, *dând mănăstirii Ștrehaia pe acei rumâni cu toate moșiile lor, fiecare cât avea* ¹³⁷.

Tot așa într’o judecată dintre boieri, Radu Leon hotărăște în 1668, „cum să ție boierul Pătrașcu pe Bănuț rumânul cu feciorii lui și cu partea lui de moșie câtă se va alege ¹³⁸. Prin acte de bună voie, pre cât și prin judecăți, rumânul sau vecinul trece la cumpărător sau la câștigător, împreună cu pământul lui de baștină, *dovadă înviderată că legătura între om și pământ nu se stângea prin căderea lui în rândul șărbilor*.

Mai mult încă: se constată că șărbii nu pierdeau chiar dreptul de a avea, pe lângă proprietățile lor închinete stăpânilor, și altele libere. Așa un document din 1648 arată pe Cristea, rumânul jupânului Stroia, vânzând o vie proprie a lui unui altui boier, Iordache vistierul ¹³⁹, vie ce după cât se vede nu fusese supusă în rumânie odată cu delnița lui, căci altfel cum ar fi putut rumânul unui boier să vândă o vie a lui unui altui boier?

Cât de deștept era simțământul în rumâni, că ei păstrase dreptul de a avea proprietăți, se constată din faptul, că niște

¹³⁶ Documentul din 1658; *Condica logofeției lui Brâncoveanu*, p. 268. Mai vezi 1694, p. 82; 1703, p. 694; 1703, p. 742; 1746, *Acad. rom.*, *Condica mănăstirii Arnota*, p. 86; 1645, *Acad. rom.*, XV, 17.

¹³⁷ 1635, *Acad. Rom.*, XXIX, 29; 1618, *Arh. ist.*, I. 1, p. 23; 1692, *Condica lui Brâncoveanu*, p. 202.

¹³⁸ 1668, *Acad. rom.*, L X 14.

¹³⁹ *Acad. rom.*, XXIX, 200.

rumâni pretind a posedă niște mori pe Bogdănești, moșie a mănăstirei Arnota. Egumenul pune să strice morile. Rumânii se jăluiesc. Comisia de judecată rânduită hotărăște, „că nu s'a căzut să facă mori pe moșia mănăstirei, fiind rumâni; ca să întoarcă egumenul cheltuiala acestor mori și să rămână ele pe sama mănăstirei”¹⁴⁰. Alt document arată pe niște rumâni slobozi și fără de moșii, având niște vii. Judecata hotărăște ca să aibă treabă numai cu vița, iar pământul să fie al mănăstirei¹⁴¹. Din faptul că în veacul de mai înainte (anul 1648) șărbii puteau posedă vii, deci și mori, iar că acuma li se tăgăduiește asemenea drepturi, dar totuși li se recunoaște cel puțin dreptul la proprietatea viței, reiesă într'un chip înviderat, că obiceiul mai vechiu le recunoaște deplinul drept de proprietate, asupra altor proprietăți ale lor decât acele închinat în rumânie, care drept să tot îngustă, cu cât se înrăutăți soarta șărbilor.

Conform cu această legătură a vecinului cu moșia lui, se hotărăște, când e vorba de stăpânirea asupra unor vecini slobozi fără de moșii, că ei aparțin acelu sat unde și-au avut rădăcina, adecă unde au avut pământ. Așa Neculai Mavrocordat judecă pricina dintre Partenie episcopul Romanului și jupânul Prodan dela niște vecini, și dă pe aceștia episcopului, pentru că i-au adevărit că sunt „din rădăcina lor, din părinții lor, vecinii din Levenseni; că ei numai s'au șăzut în satul lui Prodan, Ițcanii, și aiure printr'alte sate, pe unde au putut”¹⁴². Când era să se arate un vecin de unde este, îi se căută unde și avuse *vatra casei*¹⁴³. Când vecinii prin abuz erau strămutați în alte sate, unde nu și avuse moșia, ei se jăluiau că nu pot răspunde cîsla; de unde se vede, că răspunderea birului era legată de proprietatea șărbului asupra pământului lui, cauză și pentru care precum am văzut, când vecinii la rândul lor fugiau de pe moșiile lor, erau readuși cu deasila, spre a-și plăti birul¹⁴⁴.

Așa fiind lucrurile, și șărbul păstrând dreptul de proprietate pe bucata lui de pământ, cu toate că și îngustase sfera libertății lui, înțelegem răstrângerea pusă de obiceiul pământului, că vecinii sau rumânii nu puteau fi vânduți decât odată cu delnița lor; ba prin o simțire de rețineră creștinească, actul pentru desrobirea vecinilor din Moldova spune chiar că trecerea stăpânirii vecinilor către altă față nu era o vânzare a lor, ci că atunci când se vinde moșia, oamenii să nu se vînză,

¹⁴⁰ 1740, *Acad. rom.*, *Condica măn. Arnota*, p. 85.

¹⁴¹ 1739, *Acad. rom.*, *Manuscripte*, 500, p. 77.

¹⁴² 1712, *Acad. rom.*, LXV, 26.

¹⁴³ 1610, *Ibid.*, XI, 164.

¹⁴⁴ 1645, *Ibid.*, XXXIII, 144

ci niște săteni ai satelor, în sat să rămâe, făcând slujba obicinuită¹⁴⁵.

Paralel cu aceste împrejurări care învederează conștiința unui drept de proprietate al săteanului, asupra pământului pe care se hrăniă, se ivesc alte serii de fapte care trebuiau să întunece această conștiință, dacă nu în mintea celor mici ce nu puteau uita că fuseseră proprietari, desigur însă în mintea celor mari, care aveau chiar interes a scurtă memoria unei așa stări de lucruri. Incetul cu încetul ideea că țărani erau proprietarii fărâmi de pământ, din care își trăgeau traiul, fu înlocuită cu aceea că ei erau numai niște muncitori ce se hrăneau pe pământurile proprietarilor. Dela această concepțiune până la aceea de a privi pe locuitori drept chiriași, cu chiria plătită în muncă, nu era decât un pas, și acest pas fu făcut, mai ales ca răspuns la revendicările făcute, nu e vorba, nu atâta de țărani, cât de alții în numele lor.

Trebuie să cercetăm, cum s'a putut îndeplini această strămutare a ideilor care a ajuns, la sfârșit, a desbrăcă în teorie, aproape întreaga clasă agricolă a poporului român, de temelia materială a existenței și deci păstrătoarea neconștiută a comorei sale intelectuale de împărțășirea la stăpânirea pământului. Nu e vorba atâta de a invinui pe boieri de hrăpire, de nesățioasă lăcomie și de a prezentă pe țărani ca jartă acestui nesaț al clasei mai puternice, deși lucrul nu se prea poate tăgădui, cât de a înțelege cum asemenea răsluiri neîncetate și calcare a dreptului și a morali au fost cu puțință; căci atâta este menirea istoriei, de a expune și explică desfășurarea trecutului — problemă desigur din cele mai grele și care ajunge fără tagadă pentru a umplea vastul privaz al unei științi.

Inceputul strămutării ideii de proprietate a șarbului asupra petecului său de moșie provine din fără de legea de a se vinde șarbbii fără moșiile lor, sau moșiile fără șarbi, rămânând aceștia lipsiți de pământ. Așa un zapis din 1628 arată, că unul Andrei a vândut lui Vlad vistierul doi rumâni, Goran și Dumitru, drept 3400 de bani. „Acești rumâni fost-au de moșie

¹⁴⁵ *Mag. ist.*, II, p. 290. Părerea d-lui Radu Rossetti, despre clasele agricole din Moldova în *Revista nouă a lui Hasdeu*, I, 1888, p. 470, că țărani ar fi fost numai uzufructuarii locurilor cultivate de ei, nu se poate susține față cu dovezile din text. Părerea d-sale se întemeiază nu pe fapte, ci pe un argument, că „dacă domnul dăruia acel sat cu tot hotarul, sau întăria posesiunea acelu sat cu tot hotarul unei a treia persoane este evident că acei țărani nu puteau fi proprietari pe pământul pe care se hrăniău”. Noi nu vedem evidența argumentului. Apoi în istorie nu se stabilise fapte pe argumentări decât ca ipoteze. Adevărul istoric trebuie în totdeauna să fie răzâmat pe dovezi documentale. D. Rosetti în scrierile sale ulterioare mai ales în *Pământul, stăpânii și sătenii* se leapădă de tot de această a lui părere anterioară.

din Copăceni. Ocini câte au fost avut în acel sat, fost-am vândut mai dinainte vreme tot dumnealui; iar rumânii mai sus scriși fostu-i-am lăsat mie (deslipiți deci de pământurile lor); iar acum ajunsu-m'a nevoia și vândutu-i-am dumnealui, ca să meargă la *moșia lor* iar la Copăceni”¹⁴⁶. Dacă însă acei rumâni se întorceau de astădată la pământurile de pe care fusese răpiți, cele mai adese ori deslipirea se făcea pentru totdeauna. Așa alt document arată, că Dumitrașcu clucerul vânduse lui Matei Basarab niște rumâni, *însă numai capetele lor, fără de moșii*¹⁴⁷; de asemenea boierul Manta ot Dolgopol vinde lui Stoica un rumân Petre, fără feciorul său Ifrim, *însă cu delnița lui*¹⁴⁸. Ifrim deci rămâne la Dolgopol rumân fără moșie. În catastihul moșiilor lui Iordache Ruset, se spune între altele, că Neculai Costin îi vânduse 5 vecini, fără să se arăte vre-o moșie pe care ei ar fi stat¹⁴⁹. De asemenea Stanciul postelnicul cumpără o parte din Brăești dela Dumitru, *însă numai vecinii fără de ocini*¹⁵⁰. Aici avem o vânzare numai de oameni fără moșiile pe care stăteau, iar de altă parte un document din 1651 ne spune, că „megieșii din Barboșii de jos, județul Ilfov vând mănăstirei Căldărușani ocina lor, 1940 de stânjeni, drept 194 de ughi, fără de rumâni”¹⁵¹, păstrând pe aceștia, spre a’i vinde mai târziu cu alt preț. În ambele cazuri însă vedem repetându-se ruperea șărbilor de pe moșiile lor. Tot așa poate fi interpretat și documentul cel straniu din 1624 în care călugării din Rohaid cer niște rumâni din satul Bănești pe motivul că și posesorii născuți în satul mănăstirii în Hotinești „cum au mers mumănila (mamele) lor greale cu dânșii în satul călugărilor din Rohaid”. Cererea călugărilor însă este respinsă și rumânii se atribuie satului de unde erau mamele lor, nu acelea în care văzuseră lumina zilei¹⁵².

La acelaș rezultat conduceau alte împrejurări, prin care se aducea rumânilor o favoare. Anume se întâmplă adeseori, că un proprietar iertă de șărbire pe vecin sau pe rumân, *însă numai pentru capul lui, fără de moșie*, desigur faptă miloasă, dar care aveă de efect a aruncă pe vecin în voia soartei. Astfel Neașa Logofeteasa iartă de rumânie pe toți rumânii din Golești, să fie în pace, pentru sufletul reposatului părintelui ei Iani postelnicul; iar ocina pământului o dă fiului ei Radu logofăt Dudescu¹⁵³. În 1720 găsim pe Anica Vorniceasa vân-

¹⁴⁶ 1628, *Acad. Rom.*, XLII, 43. Publicat în *Documente românești*, ed. Bianu p. 149.

¹⁴⁷ 1638, *Ibid.*, Manuscripte, 500, p. 17.

¹⁴⁸ 1640, *Ibid.*, XXIX, 35.

¹⁴⁹ 1732, *Ibid.*, XVIII, 89.

¹⁵⁰ 1633, *Ibid.*, XXXI, 130.

¹⁵¹ 1551, *Acad. Rom.*, XX, 242.

¹⁵² *Doc. românești*, ediția Bianu.

¹⁵³ *Doc. românești* ed. Bianu, p. 92.

zând $\frac{1}{2}$ din Pomârla lui Dumitru Macri, încă fără vecini, căci pe vecini i-a iertat¹⁵⁴, bine înțeleș numai pentru capetele lor, fără de moșii.

În aceeași stare cădeă șarbul, când dorința lui de libertate îl făcea să-și răscumpere el singur capul, precum se vede lucrul într'un document prin care rumânul Dragomir din Bogdăneștii iea bani cu împrumut dela logofătul Alexandru ot Costești, spre a se răscumpără de rumănie: „ca să fim slobozi în lume noi și feciorii noștri”, și apoi trece moșia lui, creditorului, rămânând într'adevăr „slobod în lume”¹⁵⁵. Caracteristic este încă următorul document din 1678 în care se spune, că „am fost noi vecini d-lui Ilie Sturza și dumnealui ne-a iertat, să fim volnici să ne hrănim și să ne ducem unde ne-a fi voia noastră”¹⁵⁶.

Acești vecini, așa aruncați în lume, umblau pribegind din sat în sat, până când sătui de asemenea viață, se vindeau șarbi iarăși unor boieri de astădată însă fără de moșie, și deci aproape de a fi amestecați cu Țigani care și ei își vindeau numai trupurile, sau cum se spunea în un limbagiu mai figurat, și poate mai adevărat, sufletele lor. Un document din 1641 constată, că mai mulți oameni se vând rumâni lui Matei Basarab, spunând, că „ne-am vândut noi fără ocină”¹⁵⁷. Alt document din 1652 arată pe Vlad Țurcanul și pe alții mărturisind, că au fost megieși și au locuit în satul mănăstirei Micșuneștii, căci acum ne-am vândut rumâni însă fără de moșii, că n'am avut”¹⁵⁸. Tot așa ne arată un doc. din 1690 pe doi boieri judecându-se dela un vecin. Domnul întreabă pe acest vecin, dacă are moșie în satul boierului reclamant. Vecinul răspunde că nu are moșie, și domnul îl lasă dus în satul pârâtului, unde el se oploșise¹⁵⁹. Acești șarbi nestatornici își dau ei singuri numele de *venetici*¹⁶⁰, precum o fac într'un document din 1671, în care niște oameni din Brăgăgești, reclamați ca rumâni de mănăstirea Snagovul, spun că ei nu sunt de moșie din acel sat, ci venetici din altă parte¹⁶¹.

Șarbi încă se mai rupeau de pe pământurile lor, prin fugă, pentru a scăpa de greutățile birurilor sau de apăsarea boierilor. Am citat mai sus documentele în care domnia porunceă ca să readucă pe șarbi la satele lor, ca să și plătească

¹⁵⁴ 1634; *Ibid.*, XLIII, 3.

¹⁵⁵ 1720; *Ibid.*, *Condica lui Bașotă*, p. 43. De aceste doc. sunt multe.

¹⁵⁶ *Ibid.*, *Condica mân. Arnata*, p. 79.

¹⁵⁷ 1678; *Ibid. Condica mân. Barboșii*, XVIII, 13.

¹⁵⁸ 1641; *Acad. Rom.*, XXI, 229.

¹⁵⁹ 1652; *Ibid.*, XX, 225.

¹⁶⁰ 1690; *Ibid.*, LXV, 104.

¹⁶¹ 1671; *Ibid.*, XX, 157.

cisla¹⁶². Sunt nenumăratele documentele care constată fuga șarbilor și părăsirea ocinelor lor de răul vremilor. Așa am văzut că una din cele mai vechi amintiri despre rumâni, îi pomeneste ca fugari, acei care fugiseră pe timpul lui Mihnea¹⁶³. Prin un document din 1631 Irimia Moghilă spune lui Toderășcu Cămărașul, să-și strângă vecinii cu toate bucatele lor, ori unde s'ar afla, și să-i ducă înapoi la satul Șcheia¹⁶⁴. Un alt doc. din 1679 conține ordinul lui Șarban Cantacuzen către Murguleț Moldovanul „a-și strânge a lui oameni care sunt rumâni dela Moldova, ori unde s'ar afla, în țară”¹⁶⁵. În 1780 Grig. Ghica dă o carte lui Miron Cuza, „să prindă vecinii și Țigani, să-i ducă la moșia lui”¹⁶⁶. Asemene vecini fugiți erau adese ori strămutați de boieri, poate spre pedeapsă, pe altă moșie decât pe a lor de baștină. Așa Neculai Mavrocordat dă o carte lui Solomon Botez ca să adune vecinii, de unde vor fi răsiți, și să-i așeze iar *unde-i va fi voia*¹⁶⁷. Un alt document fără dată ne spune, că niște vecini ar fi fost strămutați din Șarbană în Bușila¹⁶⁸.

Pe lângă acești șarbi, desrădăcinați din pământurile lor, boierii mai primiau, pe moșiile lor, adese ori oameni străini care nu erau priviți ca șarbi la început; ba erau tratați chiar mai bine decât șarbi, de oarece erau liberi să se strămute și nu erau îndatoriți a munci decât 6 zile pe an¹⁶⁹. Copiii și coboritorii mai depărtați ai acestor oameni vor fi intrat însă în rândul vecinătății, dovadă procese în care sunt trași la vecinătate, chiar acei așezați de curând ca străini pe moșiile boierești. De asemenea și cu slugile. Așa un document din 1711 dela divanul Knejeii Moldovei, în timpul ocupației rusești, spune, că oamenii bejănari ce au stat câțiva ani pe moșia Căuțeștii și s'au hrănit acolo, să s'aducă îndărăpt și să nu-i lese să se ducă afară dacă s'ar dovedi, că au aparținut altor stăpâni¹⁷⁰. Videm deci cum oameni străini erau trași în șarbire, dacă zăboviau câtva timp de se hrăneau pe o moșie. De asemenea un document din 1636 conține judecata asupra unui om reclamat de Malcociu ca vecin pe când el susține că n'a fost vecin ci slugă¹⁷¹.

¹⁶² Mai sus, p. 131.

¹⁶³ Mai sus, p. 130.

¹⁶⁴ 1631; *Acad. Rom.*, IV, 156.

¹⁶⁵ 1679; *Ibid.*, XLV, 27.

¹⁶⁶ 1730; *Ibid.*, XXII, 42.

¹⁶⁷ 1712; *Ibid.*, IV, 218.

¹⁶⁸ *Ibid.*, II, 68.

¹⁶⁹ Așezământul pentru desrobirea vecinilor din Moldova. *Mag. ist.*, II p. 290.

¹⁷⁰ 1771; *Acad. Rom.*, II, 277.

¹⁷¹ 1636, *Ibid.*, IV, 234.

Pe de o parte deslipirea sătenilor de pe pământurile lor și așezarea lor pe alte moșii, undé boierul le împărțea pământ spre a se hrăni, pe de alta aceeași împărțire făcută la străini sau la slugile boierești, ai cărora urmași intrau apoi în rândul șărbilor, nu mai puțin învechirea șărbilor adevărați, ai celor cu pământurile lor sub stăpânirea boierească și amestecarea lor cu ceilalți oameni venetici de pe moșie, *toate aceste împrejurări explică întunecarea în mintea proprietarului a vechiului raport ce lega pe șărbul originar de pământul lui, și considerarea lui ca om ce se hrănia pe moșia proprietarului.*

Mai este apoi de luat în privire o altă nevoie a săteanului care-l împingea chiar pe el, a preferă să fie considerat ca împărțit cu pământ de către boier, decât ca având pământ propriu. Aceasta era înmulțirea copiilor săi. Cum era să 'i așeze, dacă aveă mai mulți, pe bucata lui de pământ, și ce le-ar fi rămas din ea, la o repetită împărțală? Dacă, dimpotrivă, boierul considera pe noii veniți la ospățul vieții, ca pe niște venetici pe moșia lui, și le dădea pământ, toți copiii săteanului erau asigurați în traiul lor. Așa se stabili cu încetul obiceiul, ca boierul să fie dator a da însurățeilor o câtime de pământ, pentru a se hrăni pe ea. Odraslele șărbilor contribuira deci și mai mult la întunecarea dreptului acelora din care ei se trăgeau.

Schimbarea raportului dintre boier și țăran și considerarea acestuia ca un om ce se hrănia pe moșia celui dintăi, este deci rezultatul unui proces psihologic, determinat prin prefacerea faptelor exterioare, și nu atăta acel al unui abuz conștiut, repetat în curs de veacuri. El se poate privi ca încheiat în legiuirea lui *Caragea* care spunea, că „claca este un chip de clădire (traducere necorectă a cuvântului grecesc ἐμψυτεύησι, care însemnă embatic, adecă închiriere veșnică) obișnuită în Țara Românească și se întocmește când stăpânul moșiei primește pe clacaș, adecă pe săditor, să șază pe moșia lui” (Cap. VI § 1). Dar dacă se schimbase în mintea boierului, cugetarea asupra raporturilor dintre țăran și pământul pe care stătea, ce se petrecuse în mintea acestui din urmă?

Era peste putință de stărpit din cugetul țăranului ideia, că pământul este al lui, chiar în cazul când îi era împărțit de iznoavă de boier; căci fiecare din țărani fusese proprietar sau fiu de proprietar și, dacă el pierduse proprietatea, privise totdeauna această pierdere ca rezultatul unei nedreptăți, unei asupriri, după cum și fusese lucrul în nesfârșita majoritate a cazurilor. Apoi cei mai mulți din țărani se coborau din fosti proprietari ai ocinilor lor. Acei ce se așezau între ei, fie străini, fie slugi, fie însurăței, cu trecerea timpului și amestecarea împrejurărilor, începeau și ei a se privi drept băstinași pe moșia pe care stăteau, și se îmbrăcau și ei cu tradițiile adevăraților

băştinaşi. Aceiaşi strămutare a poziţiilor care împinsese pe boieri a nu vedea în locuitori decât oameni ce se hrăneau pe moşile lor, adusesse pe ţărani a se privi cu toţii de stăpânitori cu dreptate ai pământurilor lor. În fiecare clasă, dreptul se răsfrânsese după îmboldirea interesului individual şi sădise în mintea fiecăreia din ele, cu atâta mai adânc cu cât se scurgea timpul, idei protivnice asupra naturii relaţiilor juridice ce legau pe locuitori de pământul pe care stăteau. Pe când boierul înglobase majoritatea sătenilor de rădăcină în minoritatea veneticilor, săteanul cuprinsese minoritatea venetică în masa celor de băştină. Pentru proprietar, toţi sătenii deveniseră oameni fără pământ dela început, sau pe care'l înstrăinase desăvârşit către proprietari. Sătenii din protivă se priviau cu toţii, ca vechi proprietari ai pământului pe care ei îşi duceau traiul.

Cine aveă pentru el dreptatea? Cum s'ar mai putea deslega această întrebare, când veacuri întregi o împleticise şi o încălceise într'un chip nedescurcat? Dacă este însă să se hotărască lucrul după majoritatea cazurilor, este învederat că dreptatea stătea pe partea ţăranilor, care mai aveau apoi pentru ei şi argumentul fără răspuns, că nu se putea ca temelia popoului tocmai să fie privită ca deslipită de pământul ţării sale. Istoria însă nu este câmpul unde se realizează ideia dreptăţii. În lupta între formaţiunile ce se împing la lumină, izbândeşte formaţiunea cea mai tare, cea mai cu rost de a trăi. Relaţiile între proprietari şi ţărani împinsese la suprafaţa apelor trecutului, cele două concepţiuni protivnice asupra raportului ţăranilor cu pământul pe care stăteau, concepţiuni oglindite în mintea celor două clase şi ele protivnice, ba chiar vrăjmaşe, ale proprietarilor şi locuitorilor. Era vorba nu atât de văzut care din ele era mai întemeiată pe dreptate, cât mai mult de aşteptat care din ele era să repoarte izbânda în lupta pentru viaţă, şi istoria trebuie tocmai să arăte pentru ce concepţiunea ţărănească izbuti să încalce pe cea boierească, şi aceasta tocmai în o societate condusă şi stăpănită de boieri. Din cauza acestei conştiinţi totdeauna vie, de şi întunecată, pe care ţăranul o avea despre dreptul său asupra pământului, el privea starea lui de şarb şi de rob al stăpânilor nu ca o bătae a lui Dumnezeu, căreia trebuia să se supună, ci ca o apăsare a căreia nedreptate el o simţea. Înainte ca protestările în contra acestei stări să iee în Transilvania şi în Țările Române forma silnică a răzvrătirii, mai multe rostiri însemnătoare dăduseră pe faţă cugetele lor nemulţumite. Aşa într'o scrisoare a birăului de Dorna către acel de Bistriţa de pe la jumătatea veacului al XVII-lea găsim cuvintele „şi noi am mers cam de frică, că ne-au mânat cum ne țin de păr, cum merg şi iobagii d-stră unde-i mânati”. Ba mai însemnat este încă cunoaşterea stării şarbilor de peste

munți din partea rumânilor și a vecinilor de dincoace de ei, și cum ei se interesează unii de alții când de o parte când de alta a Carpaților, întinzându-se tot mai mult convingerea că „Dumneavoastră nu veți fi fără țara noastră nici noi fără a Dumneavoastră”. Aceste vorbe sunt mai limpede tălmăcite în altă scrisoare din 1669: „Când va fi greutatea la noi să se ocrotească de Dumneavoastră și când va fi la Dumneavoastră greu, cu noi să puteți trăi”¹⁷².

În perioada de care ne ocupăm, se îndeplinesc două mari transformări în clasele societății românești care se accentuează cu atâta mai puternic cu cât ne apropiem de sfârșitul ei, și schimbă cu totul condițiile de viață ale poporului român, anume: *boierii în majoritatea lor devin dregători, iar țărani șarbi*. Libertatea și neatârănarea atât ale unora cât și ale altora devine excepția. Pe când însă cei d'întâi trag din alipirea lor către domnie însemnate foloase care le îmbogățesc casele, țărani legați de pământ cad într'o supunere tot mai mare către boieri, prefăcută cu timpul într'o adevărată robie.

Ambele aceste schimbări în starea locuitorilor trebuiau să aibă cele mai fatale urmări pentru neatârănarea țărilor române. Ele se bucurase de dânsa cât timp și elementele lor sociale de căpetenie fusese neatârănate, încât starea lor din afară oglindea numai decât pe cea internă. De îndată ce în lăuntru începe a predomini linguşirea și robia, trebuie și în afară să se manifeste aceleași însușiri. *Nu se putea doar răzâma libertatea pe robie și neatârănarea pe slugărie.*

Dacă însă și decăderea clasei boierești din oameni liberi în aspiranți la dregători făcû un rău nespus statelor române prin intrigile nesfârșite pentru domnie, care-și aveau motivul principal în rivalitățile boierilor dela ocuparea posturilor, fără îndoială că pricina de căpetenie a căderii lor stă în distrugerea elementului militar, pe care se răzâmasse la început lupta pentru neatârănarea lor și crearea unei poziții însemnătoare în sânul statelor ce le înconjurau. Clasa cea întinsă și numeroasă a proprietarilor mici care formau sâmburele cel puternic al oștirilor lui Mircea, Țepeș, Ștefan și Ioan se împușină pe fiecă an. Căzând cei mai mulți moșneni în starea de șarbi, aceștia deși cu durere vedeau dispărând odată cu moșiile lor și traiul neatârnat, deși din oameni liberi deveneau slugile unui stăpân, totuși adeseori găseau o compensare a acestui rău în scutirea lor de a mai merge în oaste. Boierii care aveau interes a-și reține șarbi pe moșiile lor, nu le puteau învoi înrolarea în armată, pentru a nu se înstrăina de moșia boierească. Elementul de baștină dispărea tot mai mult din rândurile oștirilor române, fiind înlocuit cu legegii. Odată ce se schimbă sistemul, cel nou

¹⁷² Aceste scrisori în *Doc. Bistriței* de N. Iorga I, p. 99, 102 și 16.

ajunse în curând predominant, în sensul că armatele naționale începură chiar a fi desprețuite. Domnii aveau mai mare încredere în sângele cumpărat decât în acel al copiilor țării însăși. Acel care aduse mai ales la vază pe legegii, fu Mihai Viteazul. Sub el erau încă destui moșneni în Muntenia spre a constitui o oștire de valoare, după cum se poate vedeă aceasta din faptul că numai cu 20 de ani mai înainte Ioan Vodă cel Cumplit putuse lupta cu atâta energie în contra Turcilor, sprijinit aproape numai de armata țărănească. În loc însă ca eroul muntean să-i întrebuițeze spre apărarea țării, socotea pe knejii și moșnenii Munteniei numai ca o materie bună de stors pentru a scoate banii cu care să-și plătească numeroșii mercenari, aruncând el însuși pe moșneni în șărbire, când nu puteau plăti uriașele dări, și contribuind el însuș la dărâpănarea puterilor militare, pe temeiul cărora vroia cu toate acestea să-și clădească mărețele sale planuri.

Astfel Muntenia și Moldova despoiate de bani prin jafurile ne mai pomenite ale stăpânirii turcești, cu o clasă boierească prefăcută în bande dușmane de competitori la dregătorii, slăbite în puterea lor de împotrivire prin scăderea și desconsiderarea armatelor naționale, ce puteau ele deveni de acum înainte de cât o jucărie din ce în ce mai ușoară în mâinile asupritorilor lor? Numai cât în adâncul cugetării se făureau strunele ce erau să răsună cândva, sub arcușul vremilor viitoare.

II

ORGANIZAREA POLITICĂ

1. DOMNUL ȘI BOIERII

După ce am studiat clasele poporului român în privirea raporturilor lor economice, să încercăm a schița pe acele politice, care nu erau decât o urmare a le celor d'întâi. Înainte de toate să cercetăm în ce legături politice stăteau cele două elemente domnitoare a le societății românești, domnul și boierii.

Nobilimea a jucat în toate țările un însemnat rol în conducerea afacerilor publice. Bine înțeles, caracterul înrăuririi ei în trebile statului s'a modificat pretutindeni după timpuri și după deosebitele împrejurări, atât statornice cât și schimbătoare a le mijlocului în sânul căruia nobilimea trăia și făptuia. La poporul român înrăurirea ei precumpenitoare fu datorită mai ales unei împrejurări, sistemului electiv ereditar al domniei¹, care punea în mâinile boierimei așazarea puterii supreme a țărilor române, și prin urmare, în un timp de absolutism, soarta însăși a poporului ce le locuia.

În primele timpuri a le istoriei române, când se întâmplă de rămânea pe urma unui domn reposat un singur fiu, el urmă oarecum de drept în scaun; alegerea lui era numai o formă, și rălele urmări a le sistemului nu puteau eși la iveală. De îndată însă ce rămâneau mai mulți copii, alegerea boierilor trebuind să hotărască care din ei era să se urce pe tron, dânșii se împărțiau în partizi, fiecare cu câte un pretenedent în frunte, aruncând țările în cele mai periculoase frământări. Primele lupte de acest fel de care amintește istoria Românilor, sunt acele ce se pornesc între Ștefan II și Petru II fiii lui Ștefan I din Moldova în anul 1395. Despre acel Petru II spune Neculai Costin: „macară că era frate mai mic, iar pentru blândețile și obiceiurile sale mai mult plecat spre inimile a mai mulți”²,

¹ Asupra originii acestui sistem în țările române, vezi Vol. III, p. 161.

² *Letopisetetele*, I, p. 101, nota.

adecă el știuse prin purtarea lui să atragă pe majoritatea boierilor. Insemnătatea dobândită de boieri prin certele pentru domnie petrecute atât în anul 1395, cât și după aceea până la suirea în scaun a lui Alexandru cel Bun, se vede de pe aceea că Polonii nu se mai mulțămesc numai cu jurământul de credință a domnului moldovan, ci pretind ca boierii însuși să jure și ei alături cu domnul; „și dacă câțiva din sfetnici nu vor veni, aceștia să depună jurământul înaintea solilor regelui”³, măsură luată spre a îndatori pe boieri „să păstreze credință regelui polon chiar în cazul când domnul lor s'ar abate dela aceea credință”⁴.

În Muntenia găsim cea d'întâi pomenire a unui rol politic al boierilor îndată după moartea lui Mircea I, 1418. Între urmașii săi și acei ai fratelui său Dan se începe o luptă pentru tron, care desbină pe boieri în două partizi: Drăculeștii sprijiniți de Turci și Dăneștii de Unguri. Pe lângă căderea Munteniei sub aceste popoare, ceea ce se vede mai ales din darea de 500 de copii în corpul Ienicierilor, atari lupte avură de efect a ridică mult însemnătatea nobilimei, când era vorba de a se da tronul. Nu mai era în stare să se măntină un domn în scaun din pricina uneltirilor partizilor boierești. De aceea Vlad Țepeș își propune, din cele întâi zile a le domniei sale, stârpirea din rădăcină a acestor uneltiri, înțapă în dreapta și în stânga, înneacă în sânge orice soiu de împotrivire, și despoind familiile celor uciși, îmbogățește cu averile lor pe soldații ce alcătuiau garda lui personală. Când Mohamed veni în potruva lui, fratele lui Vlad, Radu cel Frumos, cel adus de sultanul spre a fi pus în locul domnului răsvrătit, vroi să atragă în partea lui o samă de boieri, spre a'l cere ca domn. Dânșii însă refuzară cu toții asemenea propunere de frica lui Țepeș⁵.

Trebuie însă brațul de fer al unui Țepeș pentru a înfrâna pe boieri. De îndată ce domni mai slabi ocupau tronul, intrigile pentru domnie reînviau numai decât și boierimea eră tot deauna cuibul unde cloceau asemenea turburări.

Așa în Moldova, ne spune Ureche, că Roman Vodă fiul lui Ilie, celui orbit și gonit de fratele său Ștefan „neputând răbdă păgânătatea unchiului său Ștefan, s'au vorbit cu o samă din curtea domnească și au prins pe Ștefan și i-au tăiat capul, în 1448”⁶.

³ Doghiel, *Codex diplomaticus regni Poloniae*, I, p. 599.

⁴ Jurământul lui Petru al II-lea din 1448 în Doghiel, I, p. 602. Compară jurământul valahului nobil din timpul lui Alexandru cel Bun: „et si forte palatinus eius regi rebellare vellet, se non velle assistere ei 1402”. Doghiel, I, p. 600.

⁵ Vol. IV, p. 26.

⁶ Ureche în *Letopisele*, I, p. 111.

Precum însă în Muntenia uneltirile boierilor fuseses trivite prin cruzimile lui Țepeș, așa și în Moldova ele fură stămpărate în tot răstimpul lungii domnii a lui Ștefan cel Mare. Numai într'un rând se amintește uciderea a trei boieri, anume Petrilă paharnicul, Alexa stolnicul și Isaia vornicul⁷.

Puțin timp deci după organizarea statelor române, de îndată ce se iviră condițiunile în care se puteau arăta urmările pierzătoare a le sistemului de succesiune electiv-ereditar, le și videm apărând cu o violență extra-ordinară, care lăsă a presupune de pe atunci până unde ele vor ajunge la deplina lor resfățare. Intrerupte însă prin domniile unor principii plini de energie, Ștefan cel Mare, Bogdan, Petru Rareș (1457—1546) ele sunt stavilite pentru un timp mai îndelungat în Moldova, decât în Muntenia, unde precumpenirea mult mai timpurie a stăpânirii turcești rupe orice frâne ambiției nesățioase a pretendenților de domnie. Muntenia aveă o existență mai veche decât Moldova, cu vr'o 60 de ani (1290—1349); dar ea eră și mai apropiată de țările ce cădeau una după alta sub stăpânirea otomană. Ea intră cu o sută de ani mai timpuriu decât Moldova sub jugul acestei puteri (1411 și 1513), care trebuia să devină în curând așa de apăsător. Pe când deci Muntenia intrase, după moartea lui Mircea, pe deplin în vălmășagul sistemului electiv-ereditar, Moldova se mai rețineă pe marginea prăspăstiei de brațul energetic a unor domni viteji. Am văzut cu toate aceste că de și încăpută mult mai târziu în vârtejul pierzător, ea se coborî în curând la același nivel de înjosire și degradare în care căzuse sora ei cea mai în vârstă.

Când începi a cădeă te oprești numai în fundul prăpastiei. Pentru ce oare când începi a urcă nu trebuie numai decât să ajungi și culmea?

În Muntenia, după alungarea lui Vlad Țepeș de Ștefan cel Mare, Sultanul se folosește de vacanța pentru a pune, în tron pe Radu cel Frumos, căruia boierii refuzase la început sprijinul lor la cuprinderea tronului fratelui său. Unii din boieri, dușmăniți de Radu Vodă, trebură să se retragă în țări străine, cu deosebire în Transilvania, și astfel începă era pribegirilor, care nu trebuiau să mai aibă sfârșit. În timpul luptelor lui Ștefan cel Mare cu Turcii, Ștefan răspinge întâi pe Radu cel Frumos, înlocuindu'l cu Laiot Basarabă, și apoi după ce și acesta trece în partea Turcilor, îl înlocuește cu Vlad Țepeș (1476), care așteptase 14 ani în Ungaria, reînțoarcerea lui în tronul muntean. Cât au ținut luptele cu domni impuși Munteniei de puterile dușmane, intrigile boierilor trebură să ațipească. După ce furtunile se mai liniștiră, reîncepu funcționarea regulată a punerii și scoaterii domnilor unul prin

⁷ Vol. IV. p. 41.

23. Boier din Muntenia. Dintr'un codice din veacul XVII, aflător în Muzeul Național din Budapesta.

altul, prin răscările alternative ale celor două mari partizi din Muntenia Mare și Mică, care regularitate avea tocmai de efect cea mai deplină neorânduială. Rolul boierilor, bine înțeles, reveni iar de asupra; intrigile și luptele lor cu domni reîncep a umplea istoria Munteniei.

Am schițat aiurea această luptă înversunată între urmașii Dăneștilor și a Drăculeștilor⁸. La început rivalitatea acestor două partizi determină schimbarea domnilor. Turcii fiind însă fără încetare tot mai mult amestecați în punerea și scoaterea domnilor, folosele bănești ce resăreau pentru ei din atare înlocuiri le schimbă în curând rolul din pasiv în activ. Incepură dâșii atunci a provoca strămutările domniilor fără a se mai ocupa de interesele partidelor, care după ce căutară câțva timp în zădar a face să mai precumpenească dorințele lor, se lăsară tot mai mult în voia Turcilor, ce puneau și scoteau domni după bacșișurile date de pretendenți dregătorilor Porței.

Rolul boierilor se schimbă odată cu poziția țării. Ingenunchiată cum era sub Turci, nu le mai era învoit a avea un rost hotărâtor la așezarea domniei. Ei își concentrară atunci toate puterile asupra mazilirei lor, sprijinind prin partidele lor pe candidații din Constantinopole dela care așteptau respălțire în împărțirea dregătoriilor care începeau tot mai mult a atrage pe boieri, prin îngustarea moșiilor domnești.

În Moldova în acest răstimp rolul boierilor în așezarea domniei ia acelaș mers, de și pe altă cale. După lunga domnie a lui Ștefan cel Mare, pe care am văzut-o aproape cu totul liniștită din partea boierilor, și în vremea căreia ei păruse că ei uitaseră foasta lor putere, urmează fiul său Bogdan, care bucurându-se de vaza pe care o avea ca fiu al marelui domn, ține în frâu boierimea. Fiul lui Bogdan însă, Ștefan cel Tânăr, ucigând pe fostul său episcop Arbore, pentru că acesta nu se învoia cu politica antipolonă a domnului, provoacă o răscăală a boierilor care însă „nimic n'au isprăvit, că lui Ștefan Vodă i-au venit țara în ajutor și boierii s'au risipit în alte țări; iară pe Costea paharnicul și pe Ioan logofătul și pe Sima vistiernicul și pre alții mulți i-au prins vii și le-au tăiat capul în târg în Roman”⁹. Boierii își răsbună punând pe soția lui Ștefan însuși să otrăvească pe bărbatul ei. În timpul lui Petru Rareș, o samă de boieri moldoveni văzând că faptele domnului stâr-nise asupra țării cumplita mânie a sultanului Soliman, se sfătuesc să părăsască pe Petru, pentru care inimosul domn e nevoit să fugă în Transilvania. El se teme mai ales cum spune Miron

⁸ Vol. III, p. 95 și urm. și IV, p. 184 și urm.

⁹ Ureche, *Letopisețe* I, p. 155.

24. Nevasta unui boier (Dintr'un codice din veacul XVII,
aflător în Muzeul Național din Budapesta)

Costin „să nu-l prindă boierii și să-l dea pe mâna sultanului”¹⁰. Soliman punând domn din propria lui autoritate pe Ștefan Lăcustă, boierii fac un complot și-lucid, ridicând în locul lui pe unul Alexandru Cornea, care este însă răsturnat de Rareș, ce se întoarce trimis de Turci și este primit de boieri, rugându-se ei să le erte greșelele făptuite.

În timpul fără de legilor comise de Iliși fiul lui Rareș (venit la tron în 1546) care la urmă se turcește și se duce la Constantinopole, se formează în Moldova o opoziție între boieri, de oarece vedem că Iliși taie pe Vartic hatmanul¹¹. Atât în timpul lui Ilie cât și a fratelui său Ștefan „mulți boieri sunt pribegiți în Polonia de multe nevoi”¹². Acei rămași în țară, ne mai putând suferi răutățile lui Ștefan, îl omoară în o răsccoală. Boierii aleg pe unul Joldea, pe când cei pribegi din Polonia urcând în fruntea lor pe Petru Stolnicul (Alexandru Lăpușeanul), vin în contra lui Joldea, dar nici lui Lăpușeanu nu rămân boierii mult timp credincioși. Când Iacob Eraclidă Despotul vine la curtea lui Lăpușeanu, ei nu stau la gânduri a se încrede unui venetic, și luând cu el înțelegere îi ajută la răsturnarea lui Lăpușeanu. Acesta însă recăpătând domnia prin bani dela Poartă, face în boieri acel îngrozitor măcel, care rămase pentru totdeauna întipărit în memoria lor. Văzându-se ei atât de rău snopiți, pun iarăși otrava în lucrare spre a se mântui de tiranul lor.

Pe Ioan Vodă cel Cumplit care vroise să reînnoiască printre boieri vremile lui Țepeș sau Ștefan cel Mare, îl trădau și-l fac să piardă bătălia cea mare dela Cahul, împreună cu viața.

Și în Moldova boierii cad în curând, ca și în Muntenia, dela apărătorii îndrăzneți și turburători ai unor drepturi uzurpate la intrigile josnice a le punerii și scoaterii domnilor, pentru folosul de a se împărtași la slujbele statului. Acest rol al boierilor a făcut pe un observator al vieții românești să zică că „boierii nu au fost nici odată credincioși vre unui domnitor”¹³.

Aceste vecinice lupte pentru domnie susținute de boieri cu atâta îndărătnicie trebuiau să îndușmănească până la moarte pe fiecare domn, cu o parte din clasa stăpânitoare a țărilor române. Fiecare domn avea partizanii săi, fiecare avea și dușmani. De aici favorarea unei părți și prigonirea celeilalte, în Muntenia întâi sub forma unei lupte între două partizi teritoriale, care se schimbă cu încetul sub apăsarea turcească în niște partizi personale; în Moldova sub aceea a revoltei boie-

¹⁰ *Ibidem*, I, p. 162.

¹¹ *Ibidem*, I, p. 173.

¹² *Ibidem*, I, p. 175.

¹³ „Nunquam enim et nulli waiwodae hi fideles fuerunt”. Raportul lui Bergkovicz către Maximilian 8 Apr. 1562. Hurm. *Doc. II*, I, p. 404.

rilor contra unor domnii tiranice, care și acolo se sfârșește prin împăcarea unei părți din ei cu oarecare principii, îndrumând și aice domnirea partizilor personale.

Față cu o asemenea poziție a boierilor găsim din când în când încercarea unor domni de a căuta un sprijin în clasa de jos, în contra omnipotenței boierilor. Așa în Muntenia pe Mihnea cel Rău, în Moldova pe Ioan Vodă cel Cumplit; în ambele cazuri însă domniile aceste se sfârșesc prin trădare și răsturnare. Nu era încă timpul democrației, și de aceea orice încercare de a se sprijini pe elementul cu totul fără considerație a poporului de jos, trebuia să se sfârșască într'un chip fatal.

Această predominare a boierilor trebuia să aibă cele mai rele urmări asupra mersului statelor. Lăsând la o parte căderea exterioară a țărilor române din pricina competițiilor rivale, pe care am constatat'o, ne vom ocupa numai de pierzătoria înrăurire lăuntrică a rolului jucat de boieri. Dușmăniile domnului contra unei partide și prietenia lui cu acea care-l susținea trebuia să aibă de efect abuzurile cele mai deochiate față cu protivnicii și tolerarea celor mai văzute nelegiuiri făcute de partizani. De aice provine depășirea neconținută a vechiului obicei al pământului, uciderea fără judecată. Rare ori numai domnul rostiă osânda supremă asupra vre unui protivnic al său, în divan. Cele mai de multe ori călăul puneă în lucrare nu o hotărîre judecătorească, ci o răsbunare domnească, și cruzimele unui Vlad Țepeș, Alexandru Lăpușneanu sau Ioan Vodă cel Cumplit lasă să se întrevadă, prin însuși modul cum erau săvârșite, că ele nu puteau să fie rodul unei chibzuiți judecătorești. Un semn al domnului eră în destul spre a aruncă pe un om din viață în mormânt, și acest domn, atât de cumplit prin puterea sa, nu era sigur pe tronul său nici o singură zi, putând fi răsturnat prin intrigile boierești și banii vărsați la Constantinopole.

Unde s'a împreunat vreodată atâta slăbiciune cu atâta putere?

Intru cât în sferile superioare a le ocârmuirii și societății predomneă ca principiu violența și siluirea, cum puteau fi raporturile acestor sfere însuș către acele de jos, decât o rostire a acelorasi puteri? Cea mai fatală înrăurire a unui asemenea sistem, era destrugerea aproape totală a uneia din ideile cele mai delicate ale minții omenești, acea a dreptății și a bazei pe care dânsa se înalță, convingerile morale. Și cum putea să fie altfel față cu nămolul de nedreptăți ce se comiteau pe fie ce zi, nedreptăți mari, uriașe, de acele ce strigau răsbunare la cer. Ce însemnătate mai puteau aveă pe lângă ele, acele mai mici și mai ordinare? Când se tăia cu așa ușurință capul unui om, fără a'l judecà, când domnii cei buni chiar se răsturnau din scaun prin corupție și trădare, cum s'ar fi putut cere ca

oamenii aceluia timp să pună o mare valoare pe chibzuirea unei hotărâri privitoare la avere? Și cu toate acestea statul nu este o întocmire întemeiată numai pe putere. De aceea chiar în statele absolute totdeauna omeneirea au lăudat pe domnii buni și au ocărât pe tirani. Și dreptatea este un element esențial al constituirii sale, cauză pentru care și videm în statul modern tendința de a înlocui pe cât se poate mai mult manifestările puterii prin acele ale dreptății. A se nimici cu totul ideea dreptății dintr'un stat, este a-l arunca în anarhie, a reîntoarce societatea în starea de natură din care tocmai a căutat s'o scoată constituirea statului, a deslănțui iar în toată goliciunea ei lupta pentru existență ce frământă natura inferioară, fără acea temperare pe care mintea și rațiunea omenească o poate introduce în cumplita ei desfășurare. De aceea lucru în destul de extraordinar într'un timp atât de religios și plin de superstițiuni ca acel de atunci, videm numele lui Dumnezeu luat în fiecare moment în bataie de joc; jurămintele cele mai sfinte căcate la fiecare moment.

Petru Rareș, când se întoarce pentru a doua oară în scaun jură boierilor iertare înaintea mitropolitului, și cu toate aceste pedepsește pe capii împotrivorilor, logofătul Trotușanu, hatmanul Mihai, și boierii Crasnăș și Cosma. Tot el când vroeste să prindă pe Gritti, îi jură pe cele patru elemente că nu'l va tradă, și abia pune mâna pe dânsul că 'l și trimite în lagărul Ungurilor înfuriați pe el pentru omorul episcopului Țibac¹⁴. Când Ioan Vodă cel Cumplit trimite pe Ieremia Golia către Dunăre spre a se opune Turcilor, de și acest boier eră legat de el prin o lungă prietenie, totuș domnul se îngrijește de a'l jură pe cruce și evanghelie că i va fi credincios și cu toate aceste Ieremia tradează pe domnul său și anume în chipul cel mai mișelesc, pentru o sumă de bani dată lui de Turci¹⁵. Insuși Mihai Viteazul, de și hotărât în gândul său să lovească pe Andrei Batori, jură înaintea solilor aceluia pe unul Dumnezeu, tatăl, fiul și duhul sfânt că va fi cu aceeași credință către Andrei, cu care fusese către fratele lui; iar când cardinalul trimite să-i ceară socoteală pentru adunarea de oștire pe care Mihai o concentră la poalele munților, acesta face un jurământ și mai strașnic, înaintea superstiției dacă nu înaintea religiei, anume ca să 'și bea sângele unicului său copil, și să-i mănânce carnea dacă ar avea vreun gând rău asupra lui Batori; și cu toate aceste trei zile după aceea Mihai trece munții în contra lui¹⁶, și asemenea exemple s'ar putea înmulți după voință.

¹⁴ Vol. IV, p. 254, și 239.

¹⁵ Vol. V, p. 103.

¹⁶ Vol. V, p. 207.

Cu toate că jurămintele erau așa de puțin respectate, tot la ele trebuiau să recurgă atât domnii spre a și asigura credința boierilor, cât și aceștia spre a se garanta comtra răsbunării principiilor. Și unii și alții le călcau în picioare cu cea mai mare liniște de suflet, pentru că jurământul era numai o formă ce nu putea avea nici o valoare, cât timp nu era o sancțiune a lui mai reală și mai apropiată din această lume, ci numai aceea îndepărtată și necunoscută a lumii celeilalte. Boierismul era însă astfel organizat încât să învoiască reînnoirea și înlăuntrul lui din elemente venite din straturile de jos ale societății. Fiecare boier avea un număr mai mare sau mai mic de slugi, (adecă de clienți), recrutați din fii de negustori de preoți și de vătafi, feciori boierești adevăți care au ajuns în aceste slujbe, care se învârteau în orbita soarelui boieresc, făceau patronului deosebite îndatoriri și slujbe mai de rând sau mai de seamă, după felul oamenilor și încăpeau prin proteguirea boierului întâi la boierii mai mici care le mijloceau puțința înavuțirii și prin aceasta tocmai urcarea mai sus a treptelor boierimei. Adesea ori pentru a încăpea slugi la vreun boier omul de rând dădea boierului întregul său comand. Unul Mărzia feciorul Hotnogului de Costești se roagă de un mare logofăt ca „să-l primească să-i fie ca un fecior al D-sale și să-l slujească ca și alte slugi a dumisale, că a rămas sărac de părinți și este neînsurat și nu se poate sprijini. Dacă-l va primi îi va sluji dumisale cu sfântă dreptate și-i va dărui un loc de pisacă cu casa gata și zemnic carele este în Costești lângă Docolina”¹⁷.

Astfel erau liniamentele generale ale societății aceluși timp sub raporturile politice, adevăți de putere. Elementele cele mai brutale și mai silnice se mișcau în sânul ei, departe de orice idee înălțătoare de suflet, departe mai ales de ideea dreptății, chitul cel mai puternic al societăților, care singură face cu puțință apărarea celui mai slab de asuprașirile celui mai tare.

2. OCĂRMUIREA

Autoritatea domnului era absolutismul cel mai nețăr-murit, nefiind mărginită în exercitarea ei prin nici o normă apărătoare al interesului ocărmuiților. Acest principiu absolut predomină însă în întreaga întocmire a ocărmuirii țării române căci pretutindene, în funcționarea tuturor organelor sale, se întâlnește aceeași lipsă de norme fixe și precise care să hotărască atribuțiile lor. Legi scrise lipsiau, și totul se urmă după niște deprinderi învechite, cunoscute sub numele de obiceiul pământului. Se știe însă cât de greu, chiar îngrădită de niște

¹⁷ Regest dela Sf. Spiridon din Iași în N. Iorga, *Studii și Doc.*, V, p. 7.

regule scrise și deci stătătoare, se poate feri societatea de abaterile autorităților, întru cât omul este din firea lui chiar plecat la încălcare; dar încă atunci când numai niște țărnuiri de tot nehotărâte trebuie să pună o stavilă depășirilor lor! Răul deci cel mai mare al vechei noastre ocărnuiri era mânuirea ei, în cele mai multe cazuri, după bunul plac al celor însărcinați cu ea.

Astfel domnul era încunjurat de un divan cu care se sfătuia în cazurile grele, și fără îndoială că domnii înțelepți care știeau să asculte de sfaturi, găsiu uneori în ele măsuri pe care poate nu le-ar fi descoperit prin propriile lor puteri. Luca Cârjă în ambasada lui la regele polon, pentru a da mai multă autoritate vorbelor sale, arată pretutindene că în grelele împrejurări în care țara fusese pusă prin cererile impuse de Turci creștinilor, domnul său Ștefan ar fi luat totdeauna sfat dela divanul său. De și tocmai prea tânărul Ștefăniță era un domn din acei ce puneau mare valoare pe părerile boierilor, totuși videm în această repetare necontenită a gândirei favorite a ambasadorului moldovan: „domnul meu și cu tot divanul său stătură pe gânduri”, „domnul chieamă divanul și ținū sfat”¹⁸, că așa ar fi trebuit să fie lucrurile într’o stare normală, sub domni ce ar fi respectat într’adevăr obiceiul pământului. Dacă însă aice întâlnim numai zugrăvirea unei stări ideale, sunt în destul de numeroase și izvoarele în care domnul într’adevăr e arătat ca sfătuindu-se cu divanul adunat în jurul său. Așa Petru Aron se înțălese în 1456 cu divanul, ce ar fi de făcut, când Turcii cerură tribut dela Moldova¹⁹; Alexandru Vodă fiul Chiajnei (1567—1577) judecă în divan procesul vornicului Ivașcu cu călugării dela Ezer²⁰; postelnicul Cozma Șerpe face o dăruire mănăstirei Neamțului înaintea domnului Ștefan cel Tânăr și a întregului său divan²¹, Petru Șchiopul consultă divanul în chestia daniei unui loc mănăstirei Sf. Sava de lângă Ierusalim²², Miron Barnovski cere sfatul divanului spre a împopora satele pustietate prin răua ocărnuire a predecesorilor săi²³. În sfârșit pentru a mai aminti încă o îndeletnicire a divanului, care pare nici măcar a se fi ținut sub președința obiicinuită a domnului, aducem cercetarea făcută de înaltul sfat al țării în chestia falșificării unui document, după inspirația egumenului grec dela Pângărați, de către unul popa Pavel, în dauna mănăstirei Bisericanilor²⁴. După cum videm din aceste câteva documente culese din sutele în care s’ar putea

¹⁸ *Arh. ist.*, I, 1, p. 9 și 13. p. vol. IV, 217 și urm.
Vol. III, p. 144.

¹⁹ Document din 1586. *Arh. ist.* I, 1, p. 69.

²⁰ Document din 1517, *ibidem*, p. 28.

²¹ Document din 1583 *ibidem*, p. 127.

²² Document din 1628, *ibidem*, p. 175.

²³ Document din 1631, *Arh. ist.*, I, 1, p. 106.

constată participarea divanului la lucrările domnului, îndeletnicirile aceluia erau cele mai deosebite, *fără nici o competență bine definită*, amestecându-se și la judecăți, și la lucrări politice, și la de acele cu caracter administrativ. Treaba însă de căpetenie a divanului era cercetarea judecăților, fără ca însă, după cum vom vedea, căderile sale nici în această ramură să fi fost bine determinate. Totuș de ce folos și garanție putea să fie participarea divanului la asemenea judecăți, dacă tocmai în cele de căpetenie, acolo unde era vorba de capul unei persoane dușmănite de divanul Domn, adesea ori nu era consultat. Când domnul știe că va dobândi consimțământul divanului la omorul proiectat, făcea o formă de judecată; când însă credea că ar putea întâlni o împotrivire, luă asupra-și întreitul rol de învinuitor, judecător și călău, și făcea astfel ca iute să treacă pragul morții jărtfa pe care își pusese ochii. Așa făcu Ștefan cel Tânăr cu Luca Arbore, care condusesese trebile în timpul minorității sale și tindea să epitropisască pe domn și după ce el însuși luase în mâni frânele ocârmuirii; omorârea lui Arbore fără întrebarea boierilor face pe aceștia să se răscoale în contra lui Ștefăniță. Așa făcu Lăpușneanu când jărtfi răsbunării sale pe cei 47 de boieri; așa Vlad Țepeș, Mihnea cel Rău în Muntenia, Aron Tiranul în Moldova și câți alții, chiar din domnii cei buni și mari.

Lipsa deplină de determinare a unei competenți mai amărunțite, care singură hotărând preciz căderile fiecărei autorități, poate garantă în contra încălcărilor, se observă în toate celelalte daraveri ale statului de atunci. Ca exemplu vom luă cercetările la fața locului, foarte numeroase pe atunci, din cauza multelor procese de delimitare între moșile cele cu hotare firești tot așa de puțin stabilite, ca și hotarele juridice între autoritățile însărcinate a le pune la loc. De obicei întinderea moșiei se determină prin un număr de oameni *buni și bătrâni*, care jurau pe sufletele lor, și umblau cu *brazda în cap* pe unde fusese hotarele vechi ce trebuiau restatornicite²⁵. Dacă era vre o mănăstire în joc, luă parte și mitropolitul, care jură pe oamenii ce erau aduși ca marturi. Raportul asupra cercetării era făcut sau de însuș marturii, sau de ancheta domnească delegată, pe lângă care se alipea și *cine se întâmplă* să fie față din boieri, mazili sau orășeni²⁶. Tot ce se căuta părea a fi adevărul, fără a se preocupă de nici o formă anumită spre a'l descoperi. Tocmai această nesocotire deplină a formei compromitea fondul, a cărui apărare se căută. Omenirea este așa

²⁵ Vezi documentele din 1620, *Arh. ist.*, I, 1, p. 22 și 1642, *ibidem*. I, 1, p. 24. Mai vezi și un hrisov din 1820 în *Uricariul*, X, p. 267, dovadă cum se păstrau obiceiurile vechi.

²⁶ Mai vezi și un document fără dată. *Arh. ist.*, I, 1, p. 36.

făcută, că numai cu paza strictă a unor regule precise, poate să se garanteze în contra nedreptăței. Oamenii aceluși timp tocmai în tendința lor de a căuta să ajungă la dreptate fără înconjur, o încălcau pe fie ce zi.

Aceeași lipsă de determinare statornică a căderilor se vede în întărirea actelor, pe care am aflat'o și la judecarea lor. Un document putea fi întărit sau de domn singur, sau de domn cu divanul său, sau de un număr de boieri, sau de șoltuzul și pîrgarii orașelor, sau de părcălabii ținuturilor, singuri sau în unire cu autoritățile municipale, amestecându-se adese ori și persoanele private *ce se tâmplau* față la întocmirea actului²⁷. Deasemeni am văzut mai sus la cercetarea așezămintelor oștășești, cum conducerea oștirii eră dată oricărui dregător care se nimeriă mai la îndemână²⁸.

Pretutindene deci paza numai acelor regule ce erau dictate de bunul simț. De aice valoarea cea exagerată a mărturiei, care se întâlneă în toate daraverile, fiind adese ori lăsată soarta oamenilor și mai ales cea a averei lor în spusele a doi sau trei indivizi. Nu e vorbă aceștia erau jurați, și cu mult mai mare pompă decât astăzi. Știind însă ce valoare aveă jurământul în mintea celor mari, cum ne putem închipui că el să fi fost mult mai sfânt pe buzele celor mici? Pretutindene deci puțință, ba chiar îndemnul către nedreptate, iată caracteristica ocârmuirii aceluși timp.

Funcțiunile cele mai însemnate a le autorităței, precum strângerea dărilor și dreptul de judecată, tocmai acele care astăzi sunt socotite de nedespărțite de ideea statului, erau adese ori concesdate unor privați ca folos sau răsplătire, încât astfel cele mai delicate atribuții a le puterii suverane, acele ce ating averea și simțimântul de dreptate al locuitorilor, deveniau obiecte de speulă, dând loc la toate încălcările putincioase, și dacă timpul de atunci nu simțiă așa de adânc atare anomalie, era numai din pricină că și statul era organizat tot pe abuz și încălcare, că neputând fi mai rău de cum era sub el, une ori chiar s'întâmplă să se nimerească mai bine, anume atunci când proprietarul căruia se conceda punerea în lucrare a acelor căderi era un om bun și temător de Dumnezeu.

Chiar din timpurile cele d'întâi a le organizării statelor române, găsim unele sate scutite de oarecare dări în folosul proprietarilor lor, care scutire nu puteă aveă înțelesul că lo-

²⁷ Vezi d. e. documentele următoare; pentru întărirea domnului singur: 1400 (?) Mircea cel Mare, *Arh. ist.* I, 1, p. 4; 1424, Dan, *ibidem*, I, 1, p. 20. Pentru acele întărite de divan împreună cu domnul cele mai multe. Pentru acele întărite de părcălabi, șoltuzi și pîrgari; 1591, *ibidem*, I, 1, p. 105; 1603; Melchisedek, *Chron. Romanului*, I, p. 227; 1636, *Arh. ist.*, I, 1, p. 15. *Uricarul* II, p. 258.

²⁸ Vol. IV, p. 146.

cuitorii lor să nu mai plătească de loc contribuți, ci numai acela că dreptul de a le percepe să treacă dela domn la proprietar. Astfel Mircea cel Mare, printr'un hrisov din 1399, scutește satul Pulcăuții cel închinat de jupănul Galea mănăstirii Strugalea, „de oierit, de porcărit, de albinărit, de găletărit, de vinăriciu, de gloabă, de cai de olac, de boi de cărat, mai pe scurt de toate slujbele și dările mari și mici, care să rămână în folosul acelei mănăstiri, precum îl mai emancipăm și de legea de a păscui moron trei zile pe an pentru domnia mea, lăsând și aceasta în folosul mănăstirii”. Conform cu această scutire domnul amenință pe slujbașii săi „trimiși pentru strângerea ajutorințelor cuvenite domniei și în alte trebi, că acela care va face strâmbătate zisului sat măcar pentru un fir de păr va suferi mult rău și urgie”²⁹.

Dintre numeroasele documente care conțin astfel de scutiri în favoarea mănăstirilor mai amintim pe unul privitor la mănăstirea Probata din Moldova. Această mănăstire se bucură alături de cea dela Bistrița de o deosebită favoare pe timpul lui Alexandru cel Bun și a urmașilor sai, dintre care Petru Voda scutește în 1448 satele ei Ciulineștii, Ghereștenii și Roșca de lângă Hârlău „să nu plătească bir, nici posad, nici podovadă, nici iliș, nici mori să nu facă, nici în soldă să nu ămble, nici buțile noastre să nu care și nici o altă slujbă a noastră. Toți cojocarii și alți meșteri din acele sate să fie venit numai mănăstirii; în sfârșit nici judecătorii dela Hârlău, nici gloabășii lor, nici pripășarii să nu aibă a judecă pe acei oameni, nici să-i prade, nici gloabă sau tretin să nu le iee, nici pentru neascultare, ci în oricare treabă între acei oameni să-i judece călugării, luând tot venitul cât va fi”³⁰. Pe lângă această favoare se mai găsește hărăzită aceleiași mănăstiri, toată ceara din zecimea domnească dela Târgul Ftumos, și pe tot anul câte 6 buți de vin din acea dela Hârlău sau dela Cotnari, „ca să se poată da fraților câte un adaos de băutură”³¹.

Se mai află apoi dăruite mănăstirilor adeseori vămile unor orașe megieșite sau chiar îndepărtate, precum Bistriței vama din Bârlad de către Alexandru cel Bun, acea dela Bacău și Tazlău de către Ștefan cel Mare, de către același domn mănăstirii Tazlăului vama tazlăoană³². Dăruirea veniturii unor vămii nu trebuie amestecată cu scutirea de vamă a oamenilor din satele mănăstirești, conținută în un document dela Ștefan cel Mare, care scutește pe locitorii satului Negoști a epis-

²⁹ Arh. ist. I, 1, p. 97.

³⁰ Ibidem, p. 153.

³¹ Documente din 1442 și 1447, Arh. ist., I, 1, p. 102 și 113.

³² Documente din 1442, Arh. ist., I, p. 132; 1458, ibidem, p. 154; 1460, ibidem, I, 2, p. 6. I. Nistor. *Die Moldauische Zollwesen in Jahrbuch für Gesetzgebung* al lui Schmoller.

copiei de Roman de plata oricărei vămi, fie la exportul mărfurilor precum, „din pește proaspăt sau din majă sărată, sau din sare, sau din fier alb, sau din vase de lut, sau din vase de lemn, sau din curechiu, sau din miere, sau din ceară ce vor avea să vînză, sau iarăși unde vor cumpără, ori marfă vie ori moartă, sau boi, sau ialovițe, sau berbeci, sau cai, sau epe, sau fiere, sau jderi, sau veverițe, sau orice marfă, ori unde și ori în ce loc, sau la târguri, sau la lacuri, sau la Nistru, sau la Cetatea Albă, sau la Chilia, sau la Dunăre, sau ori unde în țara noastră, să le fie slobod și fără vamă, sau fiind vama vîndută ori nevîndută”³³. De această scutire de vamă *internă*, adică de plata oare căror taxe se bucurau într’adevăr locuitorii, întru cât dânsa se percepea aiurea decât în satul scutit, cu toate că fără îndoială o asemenea scutire aducea un folos și mănăstirei, punând pe locuitorii satelor în poziție de a vinde mai ieftin, și deci de a-și trece mărfurile lor în mai mare câtime, ceea ce-i îmbogățiă îmbogățind și mănăstirea.

Pe lângă atare scutire de dări și de taxe și pe lângă atribuirea unor venituri a le statului, precum unele vămi, în folosul mănăstirilor, mai găsim însă și alt sistem de a le spori câștigul, anume concedarea dreptului de judecată asupra locuitorilor așezați pe proprietățile lor. Am văzut cum documentul citat mai sus din 1448, oprea pe judecătorii din Hârlău, globașii și pripășarii să nu judece, nici *să prade*, nici globabă să nu iee dela satele mănăstirei Probata. Un alt document din 1459 ordonă juzilor dela Bacău, să nu judece nici globașii să globească pe oamenii din satul Lucăceștii, care să fie dați în judecata egumenului Bistriței. Un alt document din 1529 dela Petru Rareș încuviințează unui sat dat de călugărul Evloghie mănăstirii din Sălăgeni ca „judecătorii domnești să nu judece pe locuitori ci să fie legea acelu sat cum este legea celorlalte sate mănăstirești”³⁴.

În timpurile mai vechi se întâlnesc asemenea scutiri de dări a unora sate și în favoarea unor proprietari privați, nu mai puțin și concedarea jurisdicției lăsată tot lor de domn, pentru oamenii de pe moșiile lor. Astfel întâlnim un document dela Dan Vodă din 1430, prin care domnul dăruiește boierilor Stoica, Dimitrie, Vlăscan, Petru și Șisman satele Ciurileștii, Dâmbova, Turcineștii și jumătate din Balomirești, scutindu-le de oierit, porcărit, albinărit, găletărit, vinăriciu, dijme, gloabe, cosit fân, cărat, podvezi și alte slujbe și dăjdii mari și mici”, pentru care domnul ordonă „să nu cuteze a-i băntui nici jude,

³³ Document de la Stefan cel Mare în *Melchisedek*, Chron. Romanului, I, p. 127. Vezi un altul relativ la mănăstirea Probata din 1471 în Arh. ist., I, p. 116.

³⁴ Orest Popescu, *Câteva doc. moldovenești*, p. 36.

nici globaş, nici birar, nici din alte slugi şi dregători ai domniei mele, ce se trimit în slujbele şi trebile domneşti, iar cel ce-i va nedreptăţi pe ei sau pe oamenii lor, unul ca acela va păţi mare reu şi urgie dela domniea mea”, după cum se vede o danie şi scutire făcută în tocmai după terminii scutirilor mănăstireşti³⁵. Un alt document din 1433 conţine hărăzirea către un boier din partea lui Ştefan fiul lui Alexandru cel Bun, a unui sat în susul Sărutei, „cu dreptul propriei judecăţi locale în atârnare însă dela Curtea din Iaşi”³⁶. Pe când însă asemenea scutiri de dări şi concesiuni a dreptului de judecată se întâlnesc foarte des în hrisoavele date mănăstirilor, ele formează o rară excepţie în acele încuviinţate feţelor private, şi dacă ele sunt așa de rari chiar în timpurile mai vechi, când domnul nu era constrâns de nevoi, şi putea dărui însă în largul lui din veniturile sale, apoi în timpurile mai noue ele dispar cu desăvârşire. Religiozitatea Domnilor îi împinge însă mereu a se arăta darnici către mănăstiri, urmând înaintea a le încuviinţa asemenea concesiuni în cuprinderea şi întinderea daniilor celor vechi. Astfel întâlnim bunăoară de aceste danii făcute de Mihai Viteazul ca domn al celor trei ţări române, prin un uric al său din Iaşi, 1600, în care el dăruieşte mănăstirii Bistriţa „decima albinelor dela toţi vecinii din toate satele sântei mănăstiri”³⁷. De asemenea mai găsim pe Constantin Movilă ordonând slugilor sale vameşii din târgul Trotuşului „ca să nu mai învăluiască pentru vamă nici o marfă de a sântei mănăstiri numită Bistriţa, câte vor fi mergătoare la ţara ungurească, ci să rămână în folosul sântei mănăstiri, fie boi, fie vaci, fie grâu, fie orice”³⁸. Totuşi găsim destul de târziu în 1725 în documentul care ne arată pe Mihail Racoviţă Domnitorul Moldovei apărând satul Prelipcea de amestecul Vornicului de Dorohoi spunând că să nu globească pe oameni din acel sat „ci stăpânul lor Stroici să-i certe pentru unele ca acele; iar de s’ar întâmplă să se facă între acei oameni nescareva fapte care este să se globească dela scaun, atunci Părcălabii den ținutul Hârlăului vor cercă acele³⁹. Vra să zică pentru vinele mai mari să-i globească pe oameni Părcălabii; iar pentru cele mici proprietarul; un drept de judecată delegat unui boier.

Pe Miron Barnovski îl aflăm însă scutind pe satul Bori-leştii de mai multe dări anume de iliş, sulgiu, unt, lup, pentru

³⁵ *Arh. ist.*, I, 1, p. 73 şi 113. Alt document de acelaşi fel este destul de nou din 1613. Prin el satul Bialoizvor (Izvorul Alb) este dăruit lui Pătraşcu Postelnicu cu iertarea tuturor dărilor. *Doc. rom.* ed. Bianu p. 86.

³⁶ *Arh. ist.*, I, 1, p. 81.

³⁷ *Ibidem.* I, 1, p. 117. Data documentului pusă de Hasdeu 1599 Iulie 27 este greşită, vol. V, p. 226, nota 133.

³⁸ Documentul din 1610. *Arh. ist.*, I, 2, p. 21.

³⁹ N. Iorga. *Studii şi Doc.* V, p. 539.

alt motiv decât acela că ar fi fost călugăresc, anume pentru că ținea strajă pe apa Tazlăului. Totuși este de însemnat că el numai poate întinde scutirea în larga măsură în care o făceau domnii din vremurile mai vechi, căci lasă pe locuitorii aceluia sat, să plătească înainte cîșta adevărat birul, tocmai darea cea mai de seamă „câtă va fi scrisă în vistierie”⁴⁰. Se găsesc uneori și scutiri de slujbe militare în parte sau chiar în totul. Așa prin un document din 1444, Ștefan al II-lea dispune în favoarea mănăstirii Horodnicul ca oamenii din satul Balacineștii pe lângă scutirea de dări „nici la oaste să nu meargă niciodată, nici măcar a luptă”. Alt document din 1458 hotărăște ca locuitorii satului Bostinești „să meargă unul sau altul cînd se va întîmpla să merg însuș Domnia mea la oaste; alte date însă nu”. Al treilea document din 1475 confirmă dania lui Ștefan al II-lea adăogînd că locuitorii Horodnicului „nici la strajă să nu meargă, nici la mori să nu lucreze, nici la oaste să nu meargă”.

În Țara Românească, Mircea cel Bătrîn scutește de asemenea satele mănăstirii Srugalea de toate slujbele afară de oastea cea mare adevărat de scularea întregă a țării la vreme de grea cumpănă”⁴¹. Scutirile de slujbe militare se prefăceau în prestații de deosebite feluri în folosul călugărilor.

Altfel de scutiri erau acele concesate însuși locuitorilor și care erau spre folosul lor. Așa se urmă totdeauna la înființarea de Slobozii adevărat la colonizări ale locurilor pustii sau pustiite prin năvăliri, războaie, molime, etc. Formula obiștească de scutiri eră că cutare boier este „volnic cu cartea Domniei mele a chemă și-a strînge oamenii străini și dacă ar veni și s'ar așeză în acea siliște ori câți ar hi, dela Domnia mea vor hi cu pace de toate dările și angăriile pînă în”⁴² (atâți ani). De obicei termenul eră de doi ani.⁴³

Despre organele cărora eră încredințată ocărnuirea din acest timp, aflăm numai puține lămuriri din documentele cunoscute.

În fruntea țării stătea domnul, concentrînd în mîinile sale toate puterile atît militară cît și administrativă și judecătorească, cea mai absolută autoritate ce a fost pusă vreodată în mîna unui om. În un asemenea sistem înțelegem că nu poate fi vorba de nici o mărginire a ei legală, ci numai de una morală sau obicinuelnică, care prea ușor putea fi depășită. Domnul

⁴⁰ Document din 1629, *Arh. ist.*, I, 1, p. 119.

⁴¹ Documente citate de I. Bogdan în studiul său. *Documentul Răzenilor din 1484* în *An. Acad. rom.* XXX, 1408 p. 409—410.

⁴² Mai multe doc. privitoare la înființarea de Slobozii în Al. Papadopol Calimah. *Sloboziile Conv. lit.* XVII 1884 p. 445 si urm.

⁴³ Iorga, *Studii și doc.* V p. 34-35. Cel mai vechiu document care învoeste lui Galiș înființarea unei slobozii pe un loc pustiu, cel dela Alexandru cel Bun din 1412 *ibidem*. p. 530.

eră deci autoritatea supremă dela care atârnau toate interesele supușilor săi, dela cel mai mic până la cel mai mare. Avere, onoare, viață, totul stătea în clipita ochiului său. In contra unei puteri atât de arbitrare și de care se abuză cu atâta ușurință, țara ne având nici un mijloc legal de împotrăvire, alergă la cele extra-legale. Nicăiri în lume nu s'a abătut poporul atât de des pe calea revoluțiilor, ca în istoria mai veche a țărilor române.

Această autoritate, atât de absolută a domnului, era delegată *slugilor sale*, adecă dregătorilor care îi ajutau la ocârmuirea țării. Din aceștia se deosebeau întâi organele centrale, acele care după terminologia de astăzi ar fi reprezentate prin miniștri, precum : banul (în Muntenia), logofătul, vornicii, postelnicul, vistiernicul, spatariul, (hatmanul în Moldova) și aga. Pe lângă aceștia mai erau și dregătorii însărcinați cu slujbe personale pe lângă domn precum : paharnicul, stolnicul, comisul și cei mai mici încă, medelnicerul care turna de spălat principelui, și ciohodarul, „mai marele peste papucii și ciubotele lui”, timpurile de atunci nefăcând nici o deosebire între slujbașii statului și slugile domnului. Să nu se creadă că sub numele de *slugi* se înțelege numai oameni mai mici. Și boierii chiar cei mari erau așa numiți de Domn, slugile lui. Ștefan cel Mare în un document din 1481 vorbește de „slugile noastre Sima, Șteful și Macsico feciorii boierului Rotunpan care vând niște moșii slugei noastre boierului Sbiera”. Alt document din 1570 pomeneste de sluga lui Bogdan Voevod, credinciosul boier „Petrea Albotă logofăt”. Dar tot ca slugi domnești sunt arătați și oamenii de jos. Așa un document din 1638 vorbește de „slugile noastre Vasile Drăguș biv. Părcălab (boier mare) alătura de Ionașcu din Ionășeni (răzeș) „Petre Hurjia staroste de casapi din Iași de Larion din Dragotești și de Mihalcea din Blandești (rozeși) ⁴⁴.

Dintre slujbașii Țării, vornicii în Moldova, acel de țara de jos și acel de țara de sus și banul Craiovei în Muntenia, aveau, la început cel puțin, o autoritate întinsă asupra unui teritoriu anumit; ceilalți aveau sub mânele lor întreaga țară, întru cât se atingeă de căderile lor. Aceste căderi însă nu erau nici ele preciz hotărâte. In afară de împrejurarea că fiecare boier era și militar, videm că ei adese ori sunt însărcinați cu niște lucrări ce nu intrau în a lor cădere. Astfel găsim într'un rând pe mi-

⁴⁴ 1481 Vart. Măzăreanu în *An. Ac. Rom.* II, tom. XXXIV 1911 p. 310; 1570 Ghibănescu, *Ispisoace și Zapise* I, 1, p. 34. 1638, *ibidem* II, 2, p. 3. Alt doc. care vorbește de *slugi domnești sunt*: 1507 un Stolnic slugă domnească, *ibidem* I, 1, p. 49, 1600 Părcălab de Soroca *ibidem*, p. 449; 1589 Armaș *ibidem* p. 177; 1592 Părcălab de Roman, *ibidem* p. 208; 1634 Părcălab Pătrașcu Boldescu sin Toader Boldescu Vornici, *ibidem*, II, 1, p. 26, 1628 *ibidem*, II, 1, p. 465. 1642, *ibidem* p. 121.

tropolitanul țării Atanasie, și pe cămărașul Sekeli, unul cap al bisericii, celalt însărcinat cu „îngrijirea tesaurului privat al domnului și cu pedepsirea neguțitorilor ce vindeau fals după cântar”⁴⁵, rânduți împreună într’o cercetare pentru limpezirea hotarului satelor Petrișanii și Iugăreștii între vornicul Ureche și mănăstirea Agapia⁴⁶. Vasile Lupu rânduiește în o cercetare de aceeași natură pe vel logofătul Gavrilaş, a cărui dregătorie era doară întocmirea documentelor⁴⁷. Cu toate că de obicei logofătul va fi întocmit documentele, vornicul va fi judecat și vistiernicul va fi încasat bani, se pot prea ușor întâlni cazuri când un dregător îndeplinește căderile unui altuia, fără ca atare eșire din sfera lui de activitate să fi părut cel puțin nepotrivită. Întâlnim doară într’un document pe hatmanul Constantin Razu, adevă capul oștirii, care mergând cu o slujbă domnească la Suceava, este însărcinat și cu judecarea unui proces între mănăstirea Slatina și locuitorii din satul Rădășanii⁴⁸. Altă dată un medelnicer, a cărui treabă era de a turna domnului apă când se spală, este însărcinat cu judecarea unui proces⁴⁹. De aceea este cam zădarnic a se încerca să se determine cu ce afaceri se îndeletnicia fiecare dregător, întrucât toți se puteau ocupa cu toate.

Sub dregătorii cei mari ai curței veniau acei ținutali, numiți în deobște *părcălabi*, în vremile mai vechi în unele ținuturi, *staroși*. Înainte de a cerceta caracterul acestor capi ai județelor, să căutăm a lumina pe cât va fi cu putință o întrebare de tot întunecoasă, anume originea sub-împărțirilor administrative ale țărilor române.

Împărțirea Munteniei și a Moldovei în județe, astfel precum o întâlnim în vremile mai noue, este de sigur în totalitatea ei posterioară descălecării, ceea ce se poate cunoaște chiar de pe numele de *județ* dat acestor cercuri de ocărnuire, care vine dela scaunele judecătorești înființate în ele, și are deci origine reflexivă, nu una neconștiută, istorică. Totuși noi credem că rețeaua pe care s’au întocmit asemenea împărțire este mai veche decât descălecarea, și că cele mai multe din regiunile ce constituiesc mai târziu județele purtau numele ce le au astăzi, din vremuri mult mai bătrâne.

Astfel în Oltenia, care a fost locuită de Români, neîntrerupt dela colonizare, întâlnim numirile a patru județe, care sunt fără îndoială mai vechi decât întemeierea statului mun-

⁴⁵ Cantemir, *Descr. Moldaviae*, p. 85.

⁴⁶ Doc. din 1610, *Arh. ist.*, I, 1, p. 22.

⁴⁷ Doc. din 1639 *ibidem*, I, 1, p. 87.

⁴⁸ Anaforaua boierilor cătră Gr. Ghica din 1765 Iunie în 3 în *Uricariul* X, p. 104.

⁴⁹ Doc. din 1742, *ibidem*, VIII, p. 9.

tean. Județul Mehedinți își derivă numele dela Mehadia ce făcea mai înainte parte din el, și această localitate după toate probabilitățile își trage numele dela Romani. Tot așa cu Județul *Romanași* a cărui nume vine tot din epoca romană⁵⁰. Numele *Gorjului* și *Doljului* sunt combinate din acel al Jiului cu cuvintele slave Gor=deal și Dol=vale, fără înțeles în limba română, deci date acestor regiuni de Slavoni, înainte de a se contopi ei în naționalitatea română, între veacurile VI—IX. Numai *Vâlcea*, cu un nume dat de Români, nu se poate hotărî dacă este anterior sau posterior descălecării. Este însă probabil că întru cât celelalte patru subîmpărțiri ale Olteniei sunt vechi, și acestea ce mai rămâne, a cincea va fi existat din o epocă contimpurană cu celelalte.

Județele din Muntenia Mare poartă mai toate numirele râurilor ce le străbat: *Oltul*, *Argeșul*, *Dâmbovița*, *Ilfovul*, *Ialomița*, *Prahova*, *Buzeul* (numit mai înainte și *Secuenii* dela vecinătatea Secuilor), *Teleormanul*, *Râmnicul*, unul singur acel al unui munte. *Muscelul* și un altul acel al orașului său de capitală: *Brăila*. Singur *Vlaşca* cu un nume slavon, fără înțeles în românește, este de felul acelor a *Gorjului* și *Doljului* din Muntenia Mică.

Inprejurarea că cele mai multe județe ale Munteniei, poartă numiri împrumutate dela elementele naturale și nu dela așezări omenești, ne arată că regiunile reprezentate prin ele sunt mai vechi decât întemeierea orașelor ce mai târziu ajunseseră capitalele lor.

În Moldova din potrivă aflăm mai toate județele numite după orașele lor de reședință: *Dorohoi*, *Hârlăul*, *Suceava*⁵¹, *Iași*, *Roman*, *Bacău*, *Vaslui*, *Tecuci*, *Neamț*⁵², *Fălciu*⁵³, *Orhei*, *Lapușna*, *Soroca*, *Tighinea*, *Hotin*, *Cetatea Albă*.

Numai patru județe din Moldova, *Tutova*, *Covurlui*, *Putna* și *Chigheciul* poartă numiri deosebite de acele ale capitalelor, numiri derivate dela apele ce le udă, unul, Chigheciul dela un codru din cuprinsul lui.

Este firesc lucru de admis, că la acele județe unde numele concoardă cu acel al capitalei mai întâi s'au înființat aceasta și apoi s'au întins numele la circumscripția administrativă a căruia centru ea devenise. Chestiunea deci dacă existența acelor județe este anterioară sau posterioară descălecării va atârna de data la care au fost întemeiate asemenea orașe. Așa bună oară Neamțul se știe că este mai vechiu decât des-

⁵⁰ Asupra Mehadiiei și a Romanților. Vezi Vol. I, p. 222—223.

⁵¹ Capitala județului fu Suceava, până la răpirea Bucovinei de Austriaci. Județul Hârlău, au devenit Botoșanii.

⁵² Peatra ajunse capitală mai târziu.

⁵³ Tot așa cu Hușii.

călecarea, de oarece cetatea Neamțului dela care își trage numele și orașul așezat în poalele ei fu înființată de cavalerii Teutoni încă înainte de 1232⁵⁴. Tecuciul care poartă un nume slavon fără înțeles în limba română, trebuie să fie iarăși mai vechiu decât întemeierea domniei în Moldova. Despre Roman din potrivă s'ar părea că a fost întemeiat după descălecare, și în orice caz și-a primit numele dela Roman Vodă (1391—1393) care'l numește orașul său⁵⁵. Orașul Hușii s'au întemeiat de sigur de Husiții refugiați în hotarele Moldovei, de oarece papa Eugeniu al V-lea, prin o bulă a sa din 1446, spune că „ar fi aflat cu cea mai mare neplăcere cum că în regatul Moldovei s'ar fi adăpostind o mulțime de eretici, din secta cea scârboasă a Husiților”⁵⁶. Forma plurală a numelui întărește și mai mult originea husită a orașului. Asupra existenței județului însă a căruia capitală astăzi este Hușii, chestiunea aceasta nu poate hotărî nimic, întru cât numele județului este luat dela alt oraș, din sânul lui, *Fălciul*, care a fost prima lui capitală⁵⁷.

Cât despre județele moldovenești a căror nume nu este împrumutat dela orașele de reședință observăm, lucru în destul de curios, că în două din ele, Covurluiul și Tutova se întâlnesc tocmai două din cele mai vechi orașe ale Moldovei, Galații și Bârladul, ambele cu numiri slavone fără înțeles în limba română și din care Bârladul este adevărit chiar din cronici rusești a fi existat încă de prin veacul al XII-lea⁵⁸.

⁵⁴ Vol. II, p. 219.

⁵⁵ Vol. III, p. 120.

⁵⁶ Reprodușă de Kerneny Kurz, *Magasin für Geschichte Siebenbürgens* II, p. 49. Aceiași origine o dă și Bandinus în 1646 vezi *Codex Bandinus* în An. Ac. Rom. II tom. XVI 1895 p. XXXX și 23.

⁵⁷ Nu este de admis părerea Episcopului Melchisedek că *Hușii* și-ar trage numele de la un boier *Husul* sau *Huus* (slav = gîscă). Arhiva ist. I, p. 1, Vezi mai pe larg discuția în G. Ghibănescu, *Originea Hușilor, studiu istoric* Bârlad 1887.

⁵⁸ Existența Bârladului se poate urmări în izvoare încă de prin veacul al XII-le. Diploma lui Ivancu Rotislavovici din 1134, îl pomeneste alături de Tecuciul și Galați (Vezi Vol. II, p. 204). Autenticitatea diplomei bârlădene a fost însă contestată mai ales pe motive limbistice de I. Bogdan, *Diploma bârlădeană din 1134, principatul Bârladului*, o încercare de critică diplomatică slavo-română, București, 1889. De și bănuirea autenticității ei numai pe motive, că limba în care e scrisă nu ar corespunde cu cea a documentelor sau cronicelor slave contemporane ei, nu ne par de tot hotărâtoare, chiar dacă am lăsa deo cam dată la o parte diploma, încă Bârladul este amintit în cronica din Chiew, pe la anul 1144—1146 și anume în legătură cu Ivancu Rotislavovici, numind pe acest principe cu epitetul de *Berladnik*, (Bogdan, l. c. p. 31). O cronică din Nowgorod spune la anul 1149 că Gheorghe Vladimirovici din Chiew trimise pe *principele de Bârlad* contra Novgorodenilor, ibidem, p. 32, nota 1). Tot cronica din Kiev pomeneste în mai multe rânduri de *Bârladnici* ca de un popor deosebit, care nu pot fi decât locuitorii Bârladului, ibidem p. 39). Pe baza acestor texte și a altor împrejurări D-1 Radu Rossetti, în *Revista nouă*, București II, 1890, p. 464 și urm. apără existența principatului Bârladului.

Aceasta ne ar dovedi numai faptul că atari regiuni erau individualizate încă înaintea întemeierii oraşelor din sânul lor. Dacă ele s'ar fi constituit în corpuri deosebite, după ce oraşele ar fi început a înflori, ar trebui numai decât ca ele să le fi împrumutat numirile. Din această împrejurare se poate încă deduce un argument pentru vechimea împărţirilor în regiunile judeţelor sale ale Munteniei şi a parte din Moldova, a căror nume nu concoardă cu oraşele lor de reşedinţă.

Din discuţiunea de mai sus ar urmă că regiunile din care s'au format după descălecarea şi organizarea Țărilor române judeţele lor, se delimitase încă înainte de acest eveniment, în cele mai multe puncte ale suprafeţei lor, şi că împărţirea administrativă a Munteniei şi Moldovei reproduce numai o împărţire provincială mai veche decât întemeierea Țărilor însăşi.

Autoritatea supremă în aceste judeţe eră încredinţată în fiecare la câte doi *părcălabi*, care îşi aveau scaunul în oraşul de reşedinţă. Aşa bună oară se ştie că Târgul-Frumos, care era capitala judeţului Cârligătorei, (acuma înglobat în al Iaşilor) eră reşedinţa unui părcălab⁵⁹. Aceşti capi ai judeţelor, cum am zice astăzi prefecţi, mai purtau şi numele de *uriadnici*, *dirigători* şi în unele din ele pe acel de *starostii*. Aşa în un document dela 1617 găsim pe dirigătorul, şoltuzii şi pângarii din Târgul-Frumos, jăluindu-se contra vornicului Ureche şi călugărilor de Secul pentru stăpânirea nedreaptă a acestora asupra unei mori⁶⁰. Miron Costin ne spune în poema polonă că părcălabii Putnei şi a Cernăuţului se numeau starostii, şi conform cu această arătare aflăm un document din 1623, care pomeneşte despre starostii de Putna⁶¹. Acest nume de pe urmă pare a fi fost însă întrebuintat şi pentru alte judeţe în locul celui de părcălab, de oarece Miron Costin ne vorbeşte în aceeaşi poemă despre veniturile starostelui Bârladului, a starostelui Dorohoiului şi a stărostiei Cotnariului⁶². Părcălabii erau însărcinaţi cu adunarea contribuţiilor şi aveau şi căderi judecătoreşti, precum şi îngrijirea de alte afaceri, din care unele atingeau uneori interesele comunale. Aşa am văzut mai sus cum părcălabul Târgului Frumos, apără împreună cu autorităţile municipale interesele celui oraş contra călugărilor dela Secu.

Sub părcălabi erau o sumă de agenţi inferiori însărcinaţi în special cu încasarea dăjdiilor. Este în totul firesc de a întâlni vechea noastră ocârmuire îndeletnicindu-se aproape numai cu încasarea dărilor şi împărţirea dreptăţii. Aceste sunt singurile

⁵⁹ Cantemir *Descr. Moldaviae*, p. 11.

⁶⁰ *Arh. ist.*, I, 1, p. 13.

⁶¹ *ibidem*, I, 1, p. 144.

⁶² *Ibidem* I, 1, p. 170.

afaceri publice de care se îngrijesc ocârmuirile rudimentare; căci celelalte interese ale obștei sau sunt lăsate în deplină părsire sau sunt date în sama unor așezăminte speciale. Cultura câtă va fi fost, eră încredințată bisericei, care avea organizarea ei autonomă, cu regulile, jurisdicția și veniturile ei; căutarea de interesele publice, precum căi de comunicație, poduri și altele, erau lăsate cu totul la îndurarea privaților, care dispuneau uneori prin testamentele lor, să se facă câte un pod peste o apă sau să se întocmească o fântână la cutare răspântie. Comerțul, agricultura, industria mergeau cum puteau în sânul stărei chaotice a societăței. În scurt ocârmuirii din acele vremuri nu-i rămânea alt ceva de făcut de cât de încasat contribuțiile și de cercetat pricinile, fără de care îndeletniciri nici se poate măcar concepe ideea de stat.

Pentru a putea îndeplini aceste trebi trebuia menținută ordinea de aceia și găsim și urme de poliție preventivă precum străji în sate pentru prinderea furilor și împiedecarea neorânduilor.

Așa, o scrisoare a șoltuzului de Suceava către birăul din Bistrița vorbește de niște oameni ce s'ar fi îmbătat „ce oameni fuse de ispravă și apoi au ieșit noaptea de au umblat ca niște tâlhari cu săbii, cu corduri (sic?) și cu topoare și întrebându-i straja ce oameni sunt de umblă așa cu arme goale prin trăg (târg) ei au dat în strajă și au tăiat pe un fecior al străjilor și așa făcând au sărit străji de i-au prins”. Tot așa trebuie înțelese dispozițiile cele foarte înțelepte și care s'ar putea reînvia astăzi de a se pedepsi pe acei ce ar lăsa locuri desgrădite unde s'ar găsi unele vranite (granițe, hotare) sau pârliazuri deschise ⁶³.

Fiindcă despre organizarea justiției ne vom ocupa într'un capitol special, cu prilejul studierii legislației lui Mateiu Basarab și Vasile Lupu ⁶⁴, apoi aici spre a complecta cadrul ocârmuirii, ne rămâne numai a enumăra felul dăjdiilor. Contribuțiile se adăogiră necontenit potrivit cu sporirea nevoilor țarilor române, și anume în două îndreptări, intensiv prin mărirea nartului dăjdiei, apoi extensiv, înmulțindu-se numărul lor și iscodindu-se fără încetare dări noi peste cele vechi.

Documentele răstimpului studiate până aici ne arată următoarele contribuții ce se luau de la locuitori: În primul loc *birul*, dare directă impusă pe capul omului și care se ridica sub forma *cislei* de la țărani fie liberi (megieși, knezi, moșneni sau razeși) fie supuși (rumăni sau vecini); iar de la mazăli coborătorii boerilor uitați la țară prin impunere personală iar nu sub forma obștească a *cislei*. Pe lângă contribuția directă, mai erau o sumă de altele indirecte, răspunse de pe avere fără deosebire,

⁶³ N. Iorga, *Doc. Bistriței*, I, p. 66 și *Studii și Doc.* V, p. 342.

⁶⁴ În volumul al VII-lea.

de boieri anume chiar de acei dregători, și de țărani. Astfel erau *oieritul*, darea pe oi, *albinăritul*, pe stupi, numit și desetina, *porcăritul* sau *goștina*, *găletăritul* darea de pe numărul de găleți de grâne strânse de pe câmp. Veneau apoi *dijmele*, venituri foarte însemnate trase de domn în natură de la produsele pământului, precum de la miere, ceară (altă dare de cât albinăritul) sau vin. Aceste dijme erau acele din dări, a căror strângere se conceda adese ori către mânăstiri. Se mai întâlnește *vinăriciul*, darea pe crâșme, *ilișul* un soi de dare în bani a cărei natură nu poate fi determinată mai de aproape, *posadul* darea pentru întreținerea garnizoanelor prin orașele unde erau de trebuință.

În afară de aceste venituri regulate, mai erau și altele provenite din amenzi care se numeau în de comun *gloabe*, și erau iarăși de mai multe feluri precum : *tretina*, amenda de o treime din valoarea obiectului defraudat, *oșluca*, pedeapsa bănească impusă acelor ce nu vroiau să asculte de ordinele ocârmuirii, *pripășăritul*, amenda încasată de la vitele găsite de pripas, *șugubinele* sau deșugubinile, iarăși amenzi pentru deosebite abateri⁶⁵. Poporul de jos mai eră supus încă, în afară de plata dărilor, și la niște lucrări în natură pentru folosul domniei. Așa în locurile de fânaț eră îndatorit a cără fânul domnesc; în podgorii a cără buțile cu vin; lângă ocele de sare a transporta droburile scoase din mine; în preajma râurilor a drege morile; lângă Dunăre a pescui morun și pretutindeni a procura domnului boii pentru podvoade (căraturi) și caii de olac pentru transmita ordinelor domnești⁶⁶. Pentru adunarea acestor dări și amenzi erau deosebite clase de strângători care să numeau uneori *vătămari*⁶⁷, vechii juzi sau knezi, alte ori își împrumutau numele de la darea ce încasau; astfel birarii, pripășarii, oșlucarii, deșugubinarii. Cu cât cădeau mai mult țările române sub stăpânirea turcească, cu atâta se înmulțea numărul dărilor și se adăgea cătimea lor. Pe la sfârșitul veacului al XVI-lea am văzut bună oară pe Iancu Sasul și Emanoil Aron, luând unul a zecea din boi, celalat chiar câte un bou de om în toată țara. Pe la începutul veacului următor întâlnim o nouă dare, *fumăritul*, impusă pe fiecare fum ce eșiă din o casă; apoi o alta de 8 aspri de fie-care familie, sporită de Iacob Eraclide Despotul la cifra de un galben,

⁶⁵ Asupra acestor diverse dări și amenzi, vezi Melchisedek, *Cron. Romanului*, I, p 121—123.

⁶⁶ Asupra tuturor acelor îndatoriri, vezi documentele din 1399, de la Mircea cel Mare în *Arh. ist.*, I, 1, p 97; 1430. Dan al II-le, idem, I, 1, p. 73; 1448, Petru al III-le din Moldova idem, I, 1, p. 153 și 1490, Vlad al VI-le, idem. I, 1, p. 5. Adaoge documentul din 1458, Ștefan cel Mare, Melchisedek, *Cron. Rom.*, I, p. 117 și altul de la Ieremia Movilă, 1595, *Arh. ist.*, I, 2, p. 7.

⁶⁷ Doc. de la Miron Barnovski, 1629, în condica episcopiei de Huși Melchisedek *Cron. Hușilor*, p. 33.

adecă 12 aspri ⁶⁸ o taxă pentru tăierea vacilor și a oilor, o dare de unt în natură pentru aprovizionarea Turcilor, câte o câtime de lupi de fiecare sat, o dare nouă pe laptele vacilor numită *sulgiu* și altele felurite, care de care mai arbitrară, mai nedreaptă și mai distrugătoare de producțiune.

Din aceste dări, birul ajunsese pe timpul lui Mihaiu Vi-teazul la o înălțime așa de mare, în cât moșnenii ne mai putându-l plăti, li se luau moșiile pe sama domniei. Tot așa întâlnim și în Moldova pe Petru Schiopul, luând ca domnesc satul Urinceștii din ținutul Lăpușnei, pentru că nu putuse răspunde darea de 70,000 de aspri aruncată asupra lui. Satul devenit domnesc, este apoi vândut de Petru Schiopul mitropolitului Movilă, de la care domnul ia acea sumă de bani, spre a împlini cifra tributului îndoit pe care se îndatorise a-l răspunde către Turci, după răs-turnarea lui Ioan Vodă.

În cazurile excepționale când se aruncau dări neașteptate asupra satelor, mergea câte un boier mare în ținuturi spre a privilegia încasarea lor, de unde se desvoltă în curând abuzul de a face pe acest boier răspunzător pentru deplina încasare a contribuțiilor ⁶⁹. Astfel când se aruncă acea dare extraordinară de 70,000 de aspri asupra satului Urinceștii, *logăfătul* Solomon fû însărcinat cu încasarea dărei, pe care el neputând-o împlini de la acel sat, pentru a scăpa de cumplita răspundere, îl confiscă pe sama domniei ⁷⁰. Abuzul de a face pe vistier răspunzător pentru încasarea dărilor aduse la un mare discredit slujba Vistieriei, care ajunsese un strângător mijloc de căpătuială numai pentru cei ghibaci și hrăpareți, cum erau mai cu seamă Grecii. Boerii români fugiau de ea, încât întâlnim fenomenul cel foarte straniu că pe cât dregătoriile erau îndeobște mai căutate, acea a Visteiriei va fi privită ca o pacoste pentru acel căruia i se impunea. Mai multe documente adevăresc această neașteptată împrejurare. Așa vedem într'un zapis arătarea că Lupu Bogdan rugă pe socrul său Constantin Cantemir Vodă să facă pe Ilie Enache, dușmanul lui Bogdan, vistier al doilea „ca să-l sârăcească

⁶⁸ Sigismund c. Petru Rareș 1532 Hurm. Doc. supl. II, 1, p. 66 : „cent vingt mille aspres, ce qui fait dix mille florins en or” Florinul în aur era duca-tul sau galbenul austriac.

⁶⁹ Vezi două documente, unul de la Petru Schiopul din 1588 și altul de la Ieremia Movilă în Wickenhauser, *Geschichte und Urkunden des Klosters Solka*, 1877, p. 63 și 69. Într'un document din 1665, *Uricariul*, X, p. 230, găsim pe boierul *Mihăilașcu Beldiman*, vânzându-și niște moși pentru că rămăsese la pagubă mare din niște zlotări (împliniri de dări) de la ținuturile Bacăului și a Neamțului, și avea strânsoare mare de bani, căci fusese dat la lefegii, adică pe mâna mercenarilor, ca ei să-și scoată lefile de la el, ce nu îngrijise a aduna contribuțiile din care să se plătească.

⁷⁰ Și aici repetăm observația, de mai multe ori făcută, asupra lipsei desă-vârșită a ideei de competență, întru cât întâlnim un logofăt însărcinat cu încasarea dărilor.

și să-i stângă casa”. Mai mulți boieri sfătuiesc pe Enache ca „mai bine să-și dea moșiile, să scape de acea boierie”. Despre Todirașcu Iordache Cantacuzino mare Vistier în domnia a 2-a a lui Dumitrașco Cantacuzino spune Neculcea că „a rămas dator din Vistiernicie cu vr'o 20 de pungi de bani. Așa sunt de bune boierii dela Vasile Vodă încoace”. Intr'o condică veche se vorbește despre niște datorii „ce nu ar fi ale casei noastre (a unor boieri) ci au fost a Visteriei Moldovei puse asupra casei noastre de la o samă de domni”. Tot așa se tânguește fostul mare vistier Nicolae Bașotă ce a cheltuit mai mult de 7000 de galbeni în trebile vistieriei și „nici un ban nu mi-s'a orânduit și din pustiirea ce a dat peste mine mi-s'a stâns casa”⁷¹.

Acești slujbași ai ocârmuirii însărcinați cu strângerea dăjdiilor erau pe capul poporului o adevărată nenorocire, din pricina lipsei depline de control și de dispoziții hotărâte în delicata lor menire de îndeplinitori ai dărilor, punct pe care ocârmuirea noastră caută tocmai să'l determine cât se poate mai lămurit. Strângerea mai ales a dijmelor, dărilor pe oi, porci, stupi, apoi gloabele a căror înălțime eră lăsată la aprețuirea agentului împlinitor, punând el cea mai bună parte în buzunarul său, pricinuiau nemulțumirile și tânguirile cele mai dese. De aceea mai mulți domni prevăd prin hrisoavele lor de scutire a unor sate de asemenea dări, concesionate mânăstirilor. ordine foarte aspre către slugile domnești, împunându-le a nu mai *bântui* acele sate, a nu le *face strâmbătate* și a nu le *prăda*. Așa un document din 1435 de la Ștefăniță fiul lui Alexandru cel Bun ordonă județelor Bacău și Trotuș să nu năcăjască pe Brașoveni „și ei mai mult nouă să nu să jăluiască ca apoi vor stă capetele voastre”. Un altul dela Alexandru al II-lea amenință cu mare chin și urgie pe ori ce dregător ar voi să iee măcar un gros dela Brașoveni peste vama obișnuită⁷².

Stefan Răzvan scrie în 1595 slugilor sale lucrătoare în ținutul Chigheciului, cum i s'au tânguit călugării de la Tazlău că în loc ca ei să primească bani de la locuitorii satului Tătărăanii, silesc pe locuitori la munci în natură, iar starostii, scutarii și deșugubinarii nu lasă în folosul călugărilor pripasurile, deșugubinele și gloabele câte s'ar întâmplă în satele călugărilor, ci le iau pe sama lor⁷³.

În un alt document din 1612 Ștefan Tomșa scrie către Lupu a Mariei, fost vătav de Bacău, „că s'au tânguit înaintea noastră rugătorii noștri, călugării de la sânta mânăstire Bistrița,

⁷¹ Toate aceste documente în comunicarea lui I. Tanoviceanu, *Marele spătar Ioan Țifescu* în An. Ac. Rom. s. II, tom. XXXII, 1910, p. 814 (8) și urm.

⁷² Nicolaescu I. c. p. 89 și 109.

⁷³ *Arh. ist.* I, 1 p 141.

pentru că domniile anteriori le au fost dat vama cea mică din târgul Bacău, pe care le am lăsat-o și domnia mea; iar tu când ai fost acolo vataș, le-ai luat acea vamă și-i tot superi și acuma. Deci îndată ce vei vedea această carte a domniei mele să-i lași în pace și să le întorci și cele ce ai luat până acuma, și să nu mai vină altă tânguire la domnia mea, căci atunci să știi că vom trimite să te spânzure pe loc”⁷⁴. Miron Barnovski primește o tânguire de la episcopii și egumenii de prin toate mănăstirile, de la mazili, feciorii de boieri de țară și de la jupănesele sărace de bărbați, adevă văduve⁷⁵, că „li s’au pustiiat satele și li s’au rășchirat vecinii prin slobozii și prin satele boierești, și că au rămas numai cu siliștele, din pricină mai ales că părcălabii de ținuturi întră în satele lor și le *pradă* vecinii și-i ciobotesc fără de ispravă; apoi umblă deșugubinarii în toată vremea de fac năpăști la femei și fete de oameni buni și la sărace pe minciuni, de *fac pradă* și-i bagă în fiere și-i ciobotesc; mai umblă în sfârșit și juzii țigănești de le învălesc țiganii, prădându-i și pe dânșii”. Tânguirea nu ne-ar miră atâta, întru cât totdeauna ocârmuirea au găsit de bănuț ocârmuitorilor. Ce să zicem însă de ordinul domnului dat asupra acestei jăluiri, care dispune pentru a îndrepta asemenea stare de lucruri, ca părcălabii să nu mai judece pe oameni din satele mănăstirești decât pentru vinele cele mari, iar deșugubinarii să umble prin acele sate *numai o lună pe an*, în Septembrie, pentru a apăra măcar astfel pe locuitori de prădăciunile organelor ocârmuirii, punându-i mai rar în atingere cu ele.

În sfârșit din numeroasele documente ce le am putea invoca în sprijinul acestor împrejurări, mai cităm încă trei: unul de la Mihail Viteazul din 1599, prin care ordonă lui Bogdan părcălabul din Albești să lese în pace un sat al mănăstirii Vieroșul, „căci nu va păți nici un om ceace vei păți tu”⁷⁶ al doilea de la Constantin Brâncoveanu, prin care domnul apărând niște rumâni ai mănăstirii Argeșului, de jafurile slugilor sale, poronțește acestora „să aibă de acum înainte a se feri de a mai băntui pe acei oameni, ca să nu mai vie la domnie jalobă asupra lor, când atunci ar petrece mare nevoie, „și cu tine, adaoge domnul, se vor părăsi toți ciocoii a mai face jaf săracilor”⁷⁷, al treilea este o carte a lui Vasile Lupu din 1645, îndreptată către municipalitatea Hușilor, privitoare la neamestecarea poslușnicilor episcopiei cu târgoveții, care sfârșește prin cuvintele amenințătoare: „de va mai veni jalbă la domnia mea că-i învăluți, cu tine șol-

⁷⁴ *Ibidem* p. 135.

⁷⁵ Că *sărace* nu înseamnă lipsite de avere ci *văduve*, se vede din însuși faptul că aceste jupănese sărace aveau moșii. Apoi într’un document din 1670 de la Duca Vodă, Uricariul, IX, p. 315, se vorbește de „Ileana comisoaea ce rămăsese *săraea* de giupănul său Andrieș”. Doc. în Arh. ist., I, 1, p. 175.

⁷⁶ Foiaia Societății Românilor, I, 1870, p. 474.

⁷⁷ Doc. din 13 Ianuarie 1693, Uricariul, IX, p. 153.

tuze mă voi întreba”⁷⁸. În sfârșit mai aducem încă o poruncă a lui Matei Basarab către un vameș, nostimă prin strășnicia rostirii ei: „Scris'am domnia mea ție Vasso Vameșule, ce porc de câne ești tu de cărțile domniei mele nu le bagi în samă. A făcut domnia mea cărți părintelui Sneagoveanu să și iee dreptul său după locul lui de la Spanțov, cum a fost legea și obiceiul, iar tu fecior de lele ce ești, nu bagi cărțile domniei mele în samă; să cauți dar să lași să și iee ce-i obiceiul, că vom trimite domnia mea, acolo, de te va spânzura”⁷⁹.

De aceea întâlnim repetat poruncile cele mai aspre ca slugile domnești să nu se amestece în satele apărute, sub amenințarea de „a suferi mare rușine, de a fi aduși legați”⁸⁰, sau cum am văzut mai sus, de a fi chiar spânzurați.

Tristă priveliște ne înfățișază o ocârmuire care mărturișește ea însăși, și oare cum ca lucru de la sine înțeles, abuzurile neiertate ale agenților ei, fiind nevoită să-i înfrâneze de la ele prin cele mai strașnice amenințări, și care în sfârșit pentru a ușura poporul de încălcările lor, chiar în satele cele apărute, le ordonă a nu le mai prăda decât o lună pe an.

Să se adauge cătră aceste despoieri ale drăgătorilor, și acea legală, consfințită prin obiceiul pământului, de a se apuca un sat sau un om pentru dările neplătite de un altul, căruia îi rămânea dreptul de a se despăgubi dela cel pentru care plătia și din această pricină se și găsesc hrisoave domnești, care scutesc unele sate privilegiate de această uriașă nedreptate⁸¹.

Mitropolitul Matei al Mirelor în sfaturile sale către Alexandru Iliăș (1616—1618), spune că „ciocodniții” (ciocoi) ard pe săraci ca cu focul, cu mulțimea dărilor și apăsarea care-i fac să fugă în Ardeal, compătimentește și pe preoți, pe bieții muncători de colivă care nu știu carte fiindcă nu au unde învăța.

Mitropolitul mai observă cum drumetul nu întâlnește în Țara-Românească nici drum, nici fântână, și cum a trebuit unora să scoată din noroiul țarinelor carul și boii săracului ceceace făcea să i-se întristeze inima. La judecăți și la divan trebile mergeau iarăși pe bacșiuri⁸².

Asemenea fapte socotite astăzi ca lipsă de îngrijire și fără de lege, pe atunci erau îngăduite de morala mai largă a vieții de stat.

⁷⁸ Document din condica episc. Hușilor, Melchisedek, *Cron. Hușilor*, p. 35.

⁷⁹ Revista Română, 1862 p. 390 Doc. din 24 Oct. 1644.

⁸⁰ Doc. din 1602 April în 6 și 13, Hașdeu, *Cuvinte din bătrâni*, I, p. 117 și 128.

⁸¹ Doc. de la Ieremia Movilă 1603, *Arh. ist.*, I, 1, p. 117; alt doc. delă Radu Vodă prin care „ordonă să lase dabilarii lui în pace satul jupănesii lui Dumitru Goia să nu învalue vecinii nici bucatele vecinilor și să nu le fie luate pentru alți oameni sau pentru alte sate” doc. din 1624 în Documente românești, ed. I. Bianu, p. 94.

⁸² N. Iorga, Studiul citat.

Aşa bunăoară găsim pe Logăfăţul Teodosie al lui Mihai Viteazul cerând pe faţă de la Bistriţeni un cal făgăduit lui, pentru o stăruinţă pe lângă domn în care stăruinţă izbutise, făgăduind Bistriţenilor că şi de acolo înainte îi va sluji bucuros⁸³.

În un izvod de cheltueli al Stolnicului Neculai dintre anii 1619—1628, găsim trecuţi: „lui Gravilaş Vornicul un inel de aur când s'au părât cu Spătaru Dumitru şi o solniţă de argint şi un brâu de arşin Logăfăţului Gheanghea ca să ţie cu mine⁸⁴”.

Nu numai atâta, dar însăşi Domnul eră bănuir în darave-
rile sale private, că se foloseşte de autoritatea sa domnească spre a jăfui lumea. Interesant e în această privire hrisovul lui Mihnea Voevod din 1589. Domnul cumpărând satul Stăneşti dela Radu Postelnicul şi sora lui Frăsina, întrebă în divanul lui pe vânzătorii înaintea Vlădicăi şi înaintea tuturor dregătorilor şi boierilor, dacă cu voia lor vânduseră satele ca să nu spună mai apoi după petrecerea lui Radu din viaţă, că ar fi făcut vre'o siluire vânzătorilor pentru că fusese domnitorul ţării şi să nu reiee vânzătorii acele sate de la mânăstirea căreia Mihnea le dăruise⁸⁵.

Dacă trecem acuma la organizarea municipală cu sfatul pârgarilor, având în fruntea sa în Muntenia pe judeţ, în Moldova pe şoltuz, şi acăreia origine am cercetat'o aiurea⁸⁶, constatăm că numărul pârgarilor eră în deobşte de 12, uneori de 6⁸⁷. Acest fel de dregători se află însă numai în oraşe. În sate se întâlnesc nişte capi ai sătenilor numiţi *juzi* sau *judefi* în âmbile ţări sau şi *vătămăni* şi *kneji*, şi care sunt mai mulţi la număr, fără să se arăte dacă unul din ei eră mai mare, în felul şoltuzului sau a judeţului din oraşe. Aşa un document din 1586, conţine o mărturie pentru vânzarea unei moşii, întărită de „Tămaş, Bascanu, Vasile Răjicin, Mateiu Butnariu şi Cristea *judefii de la Balomireşti*”⁸⁸. În foarte multe documente se pomenesc satele după numele judeţului lor, desemnându-le ca acele unde este sau au fost cutare sau cutare jude, cum am văzut mai sus⁸⁹.

Căderile sfatului oraşănesc, întru cât poate fi vorba de competenţă în vechea ocârmuire a ţărilor române, erau în deobşte următoarele:

Mai întâi el eră organ al autorităţii centrale şi aduna banii

⁸³ Hurm. Doc. XII, p. 753, Log. Teodosie c. Bistriţeni din 18 Martie 1600.

⁸⁴ G. Ghibănescu, *Ispisoace şi Zapise*, I, 2, p. 120.

⁸⁵ St. Nicolaescu, *Doc. slavo-rom.*, p. 285.

⁸⁶ Vol. II, p. 232. Se întâlneşte şi în Moldova numele de judeţ dat capului unui oraş, obicnuit mai ales în Muntenia, în locul celui de şoltuz în-
trebuinţat în Moldova. Aşa într'un doc. dela Ştefan cel Mare din 1459, el
ordonă ca *juzii* (судии) de la Bacău să nu judece şi globaşii să nu globească
satul Lucăceştii a mânăst. Bistriţa. *Arh. ist.* I, 1, p. 114.

⁸⁷ Mărturia hotarnică a Plopenilor din 1673 în condica episc. Huşilor.
Melchisedek, *Cron. Huşilor*, p. 35.

⁸⁸ Melchisedek, *Cron. Romanului*, I, p. 220.

⁸⁹ Asupra acestor denumiri a satelor vezi mai sus, vol. III, p. 151 şi urm.

de la contribuabili oraşului, hotărând şi cât se cuvinea să dea fie-care din oraşeni după răfuiala cislei, bine înţeles pentru acea parte a populaţiei oraşului care eră supusă cislei. Aşa găsim un document de la Miron Barnovski, în care domnul dojdeşte pe „şoltuzul şi pârgarii din târg din Huşi că s'au jăluit satele sfintei episcopii de acolo, zicând înaintea domniei mele, că le este cisle într'un loc cu a târgului; de ce strângeţi banii şi nu-i aduceţi voi aice la domnia mea, ci trimeteţi banii pre oamenii şi pre vatamanii din satele santei episcopii, de-i aduc şi voi nu-i aduceţi. Ce munciţi oamenii? Pentru aceea dacă veţi vedea cartea domniei mele, iar voi să strângeţi banii satelor santei episcopii, şi să-i aduceţi voi cu dăjdile târgului, şi să nu mai munciţi oamenii santei episcopii”⁹⁰.

Pe lângă adunarea şi ducerea banilor birului la domnie, şoltuzul şi pârgarii mai erau ţinuţi a îndeplini şi încasarea altor venituri, precum şi a execută slujbele la care erau obligaţi locuitori faţă cu ocârmuirea. Prin un document din 1621, li se ordonă a lăsa în pace satele episcopiei anume Plopenii, Hrubenii, Cârliğaţii, Criteştii, Băsăştii, Coziacii şi Podenii de toate celelalte angării, precum podvadă, jold, cai de olac, gloabe şi numai „cisle lor câtă va hi să plătească”⁹¹. Şoltuzul eră ca dregătorul cel întâi al municipalităţii răspunzător cătră domn, pentru neexecutarea ordinilor acestuia.

Şoltuzii şi cu pârgarii aveau însă şi căderi judecătoreşti. Ei judecau procesele mici, precum ocările şi bătăile, osândeau la amenzi, care erau apoi încasate de globaşii lor. Aşa un document de la Ştefan cel Mare din 1458 dispune că „oamenii aceia ce ascultă de mitropolia de Roman, să nu aibă a-i judecă nici şoltuzii, nici pârgarii, nu cumva să iee de la ei nici pentru sfadă, nici pentru ziua lui Ilie, (taxa ce se plăteă de acei ce vindeau mărfuri în ziua de iarmarocul de 20 Iuliu)”⁹².

Juzii satelor aveau aceleaşi atribuţii financiare şi judecătoreşti în satele lor, pe care le aveau şoltuzii şi pârgarii în oraşe; şi ei cisluiu oamenii şi îi străfueau pentru vini mici, precum sfezi, pripasuri, neascultare etc.

În afară de aceste atribuţii ce cădeau asupra şoltuzilor, pârgarilor şi juzilor ca organe a le ocârmuirei centrale, ei mai făceau încredinţarei la deosebitele alaceri ce se încheiau înaintea lor şi mai ales la tocmelele de vânzare, spre a le da o putere mai mare. Cele mai multe din documentele ieşite de la şoltuzi şi pârgari conţin asemenea daraveri, cărora consiliul comunal le dă încredinţarea, sau singur, sau întovărăşit de un număr

⁹⁰ Document din 1629 din condica episcopiei Huşilor în Melchisedek, *Cron. Huşilor*, p. 34.

⁹¹ Document din 1621 Melchisedek în *Cron. Huşilor*, p. 32.

⁹² Melchisedek *Cron Romanului*, I, p. 120.

de oamenii buni și bătrâni. Astfel „*Tamaș șoltuzul* cu 12 pâr-gari și cu alți oameni bătrâni din târg din Troțuș, anume Cos-tantin Buhociu și Neculai Chihna și Dumitrașcu Condrea și Mateiu de Filipești și alți oameni buni întăresc vânzarea făcută de Sandru din Ruși, feciorul Cupariului din Filipești, o jumătate de parte din partea părintelui său, Cupariul, din vatra satului și din câmp și din țarină și din apă și din pădure și din tot locul cu tot venitul, lui Dragan fiul Nechitei din Filipești, punând șoltuzul pe acest act drept încredințare pecetea orașului⁹³. Un alt document din 1620, de pe timpul lui Gaspar Grațian, arată că „în zilele cuviosului domn al nostru Ioan Gaspar Vodă cu mila lui Dumnezeu domn țarei Moldovei, și în zilele lui *Gricorcea Lapte-acru* cu 12 pâr-gari, venind înaintea noastră panul Vitold logofătul, de bună voie a vândut a sa dreaptă ocină și moșie, o casă cu tot locul împrejuraș în ulița ungurească lângă Mihaiu drept 30 de taleri, care casă a cumpă-rat o panul Nicoriță, mare vornic de țara de sus, cu nevasta lui; deci noi înscriind vânzarea în catastrile orașului Iași după obiceiul vechiu, eliberăm tot odată această a noastră scrisoare de încredințare sub pecetea orașului, fiind de față oameni buni, anume Lazăr șatraru, Mihăilescu vornicul, Simion comisul și Macri⁹⁴.

Interesanta împrejurare a existenței unei condici orășănești, în care se însemnau trecerile de proprietăți, mai este adevărată și de alt document din 1617, prin care Radu Vodă întărește mănăstirei Sf. Sava din Iași o prăvălie și trei fălci vie din podgoriile Epurelui de lângă Iași, „iar acele vii și prăvălii înregistratu-s-au și în catastrihul orășănesc, după obiceiul cel vechiu“. O altă trecere în condica Iașului este aceea a cumpă-rătoarei unor vii la Coțnari ce se găsește în un document din 1643. Mai aflăm o altă trecută în 1632 în catastrihul orașului Bârlad. Se găsește însă și adevăriri de șoltuzi și de pâr-gari, din care una tot din Bârlad în care nu se pomeneste despre tre-cerea actului în Condica orașului, ceea ce ne arată că deși lucrul se făcea el nu era totdeauna amintit în document; așa în anul 1620, șoltuzul din Bârlad Ioan Carapotorna și 12 pâr-gari și preotul domnesc și toți oamenii bătrâni, târgoveți din Bârlad mărturisesc prin o carte a lor, cum că jupâneasa Zamfira lui Dumitrașcu Chiriac cu fii săi Toader și Maria vând de bună voia lor lui Ghenciu Părcălabul, mai multe părți de pământ, punând pecetea târgului „până când își vor face și alte pri-vileghii” (adecă hrisov domnesc). Un document din Târgoviștea

⁹³ *Arh. ist.*, I, 1, p. 105, 1541. Unu din cele mai vechi documente, în limba română.

⁹⁴ *Arh. ist.*, I, 1, p. 181. „In zilele lui Grigorcea Lapte-acru“ este în-tr'adevăr omeric!

din 1636, constată de asemenea că Tudoran județul și 12 pâr-gari din acel oraș întăresc jupânului Hrizea cumpărătura unei vii de la Stanciu Șoimaru pentru 110 galbeni ungurești, fiind „mulți boieri și preoți și bătrânii orașului marturie” după care înșiră vr'o 30 de nume „și alți mulți oameni buni și bătrâni”⁹⁵.

Ar rămâne o interesantă chestiune de desbătut; cum dobândeau puterea acești dregători comunali, șoltuzii și pâr-garii în orașe, județii în sate; prin alegeri sau prin numire din partea autorităților superioare? Din nefericire documentele cunoscute până acuma nu ne dau absolut nici o indicație asupra acestei împrejurări⁹⁶.

Sfera de atribuții care în alte state este privită ca de căderea ocârmuirii, dar care la noi în țară a fost la început lăsată mai ales în îngrijirea privaților, este căutarea de bolnavi și de neputincioși. În niște timpuri atât de religioase ca acele ale trecutului țările române, se înțelege că atare îngrijire era lăsată mai ales în seama mănăstirilor înzestrate adeseaori de boieri și domnitori cu îndatorirea a priveghea asemenea treburi așa știm că la mănăstirea de la Sân Mitreni există încă de prin 1524 un ospitiu pentru bolnavi și altul pentru săraci la mănăstirea Argeșului, cărora amândouă ospitii Vladislav Vodă le hărăzește toate brânzeturile din județul dimprejur: jumătate unuia și jumătate celuilalt⁹⁷.

Mănăstirea Golii din Iași înființată pe la jumătatea veacului al XVI de marele Logofăt Ioan Golia și închinată în 1606 mănăstirii grecești Vatopedul din Muntele Sinaia era îndatorită după cum se vede din fapte posterioare la întreținerea unei bolnițe de nebuni⁹⁸. Cel întâi spital propriu zis se înființează întâi în București pe la sfârșitul veacului al XVII-lea de către spătarul Mihai Cantacuzino; al doilea spital fu acel de la Pantelimon tot în București înființat de Grigore Ghica în 1735, dispunând ca din venituri să se țină a doua bolniță pentru bolnavi săraci și fără de rude⁹⁹. Spitalul Sf. Spiridon din Iași s'a înființat la 1741 de Mihai Racoviță.

⁹⁵ *Arh. ist.*, I, 2, p. 19, 1643 Ghibănescu *Isp și Zapise*, II, 2, p. 30; *Revista de cercetări istorice* (Aug. 1913), p. 5 doc. 1632 și *Arh. ist.* I, 1, p. 15 doc. 1636.

⁹⁶ Un studiu asupra breslelor cu care să se completeze cercetarea ocârmuirii vechi, se va face mai potrivit la expunerea obceiului pământului.

⁹⁷ *Arh. ist.* I, 1, p. 104.

⁹⁸ Mai sus p. 29. Domnia lui Cuza Vodă de mine I, p. 127, 128, 329.

⁹⁹ Gălășescu, *Eforia spitalelor civile* din București, 1900.

III

MIȘCAREA INTELECTUALĂ

I. LIMBA SLAVONA ȘI LIMBA ROMÂNĂ

Nici la un popor din Europa nu a fost mersul ideilor atât de împiedecat ca la acel al Românilor. De la dispărerea Daciei în noianul năvălirilor barbare, când se stinse facla culturii care începuse a străluci în provincia romană până în timpurile ce ne ating mai de aproape, poporul român s'a svârcolit mai cu deosebire în mișcări fizice, iar cele intelectuale frământară mai puțin decât toate a lui ființă.

Poporul român moștenise de la Romani, elementul de căpetenie din care se zămislise, limba sa neolatină și religia creștină, două pârghii de cultură care îmbinate ar fi putut grăbi, îndată ce vremurile se mai liniștiră, reîndrumarea civilizației. Timpurile furtunoase ale năvălirilor aduseser însă, în afară de sălbătăcirea deprinderilor, provocată prin o stare bântuită și neașezată, și întemeierea unei înrăuriri străine statornice și trainice, care trebuia să dăuneze mult mai puternic spiritului român decât zdrobirea vieții sale civilizate de altă dată. Dacă starea chaotică produsă prin prăbușirea barbarilor asupra Daciei avuse de efect nimicirea vieții culturale trăită de Daco-Romani în țara lor, introducerea limbii slavone în biserica și statul român împedecă pentru secolii îndelungați reînnoarea firului cultural, rupt prin violența năvălirii.

Predomnirea acestei limbi străine în forma principală de cultură a timpului, religia, începând după căderea țărilor nord-dunărene sub stăpânirea Bulgarilor, și anume după ce acest popor însuși primi ritul slavon, introdus de Methodiu și Ciril mai întâi în Moravia, și apoi în biserica lui, cum am văzut-o aiurea, în timpul imperiului întâi al Bulgarilor care dispăre de pe scena lumii în anul 1018¹. Creștinismul roman fu

¹ Vol. II, p. 115.

suplantat cu violență prin acel bulgăresc, și de atunci înainte exprimarea gândirii românești în chipul trainic al scrierei deveni slavonă. Limba latină în loc de a se menține în sfera închinării religioase, fu alungată cu totul din întrebuintărea reflexivă a poporului român, și el în loc de a-și păstra comunitatea sa intelectuală cu popoarele latine a le Europei apusene, din care făcă parte prin origina lui, intră în legătură prin forma cultului său, și în curând prin acea a întregii sale vieți culturale, cu popoarele slavone. El se apropie încă și mai mult de aceste, când la 1054 despărțindu-se biserica ortodoxă de cea catolică, Românii ca unii ce profesau creștinismul bulgar, luară și ei parte cu ortodoxii contra creștinilor apuseni.

De atunci și până pe la Mateiu Basarab și Vasile Lupu, forma superioară adecă scrisă a gândirii românești se rosti în limba slavonă. Ca un munte zăcù această limbă străină pe întreaga comoară intelectuală a poporului român timp de aproape opt veacuri, înăbușind orice manifestare mai înaltă a cugetărei, care chiar dacă s'ar fi putut ivi, nu putea să se desfășure.

Deși în sfera reflexivă, în păturile mai de sus a le societății, poporul românesc adoptase, silit de împrejurări, un organ de rostire străin, dânsul nu și-l însuși nici odată într'un chip viu, ci el rămase numai întins pe hârtie, sau răsunând din slujbele bisericesti, ca un limbagiu înțeles numai de acei ce le săvârșau și de puțini dintre închinători, din clasa înaltă, boierii. Graiul obicinuit rămase tot acel românesc, care se răsfiră nu numai pe buzele oamenilor neștiutori, ci și pe acele a le cărturarilor aceluși timp, de îndată ce ei lăsau cartea din mâni, spre a reintră în viața de toate zilele. Poporul român a vorbit în toate epocele istoriei sale limba românească, de și stratul care reprezintă cultura în sânul lui, a putut să se abată în deosebite timpuri de la această normă firească, și să vorbească slavonește în timpul slavonismului, grecește în timpul grecismului și franțuzește în timpul predominării civilizației franceze. Tot așa și poporul italian, cel francez și cel german, a vorbit tot deauna idiomul său propriu, cu toate că învățații desbăteau gândirea în graiu și în scrisoare în limba latină cea moartă de demult și tot așa este și limba slavă din cărțile noastre bisericesti. Greul poporului stă însă în acele straturi adânci care duc oare cum neconștiut și în chip mai mult vegetativ felul lor de a fi, și nu în pătura mult mai subțire a claselor înalte. Dacă însă cărțile bisericesti erau cu totul străine prin limba lor de sufletul poporului, iar limba în care ele erau scrise eră înrăurită numai de textele originale grecești din care fuseseră traduse, limba documentelor slavone din țările române eră supusă și înrăuririi minței românești a diecilor ce le alcătuiau, căci afară de formularul înțepenit al hrisoavelor erau în ele părți originale căci se dădeau afacerile încheiate, aprețuirea unei mărturii, întin-

derea hotarelor, unele notițe istorice asupra prilejului în care fusese dat hrisovul, care erau concepute de dieci în mintea și graiul lor românesc și numai cât traduse în limbă oficială a timpului. De aceea se întâlnesc în documentele slavone ale țărilor române multe întorsături de fraze și forme gramaticale, multe cuvinte și mai ales nume proprii redată în spiritul și forma graiului poporan. Așa pentru a nu cită decât un caz din cele numeroase ce s'ar putea aduce, amintim hrisovul lui Ștefan cel Mare din 5 Martie 1493 în care se reproduce în arătarea hotarului satului Sfeteanii (Tețcanii de astăzi din Bacău), scrise în slavonește cuvintele: gura Ardzului, vadul Neğuțătorului, gura Călugăriței, lacul Puturos, obârșia Slatinei².

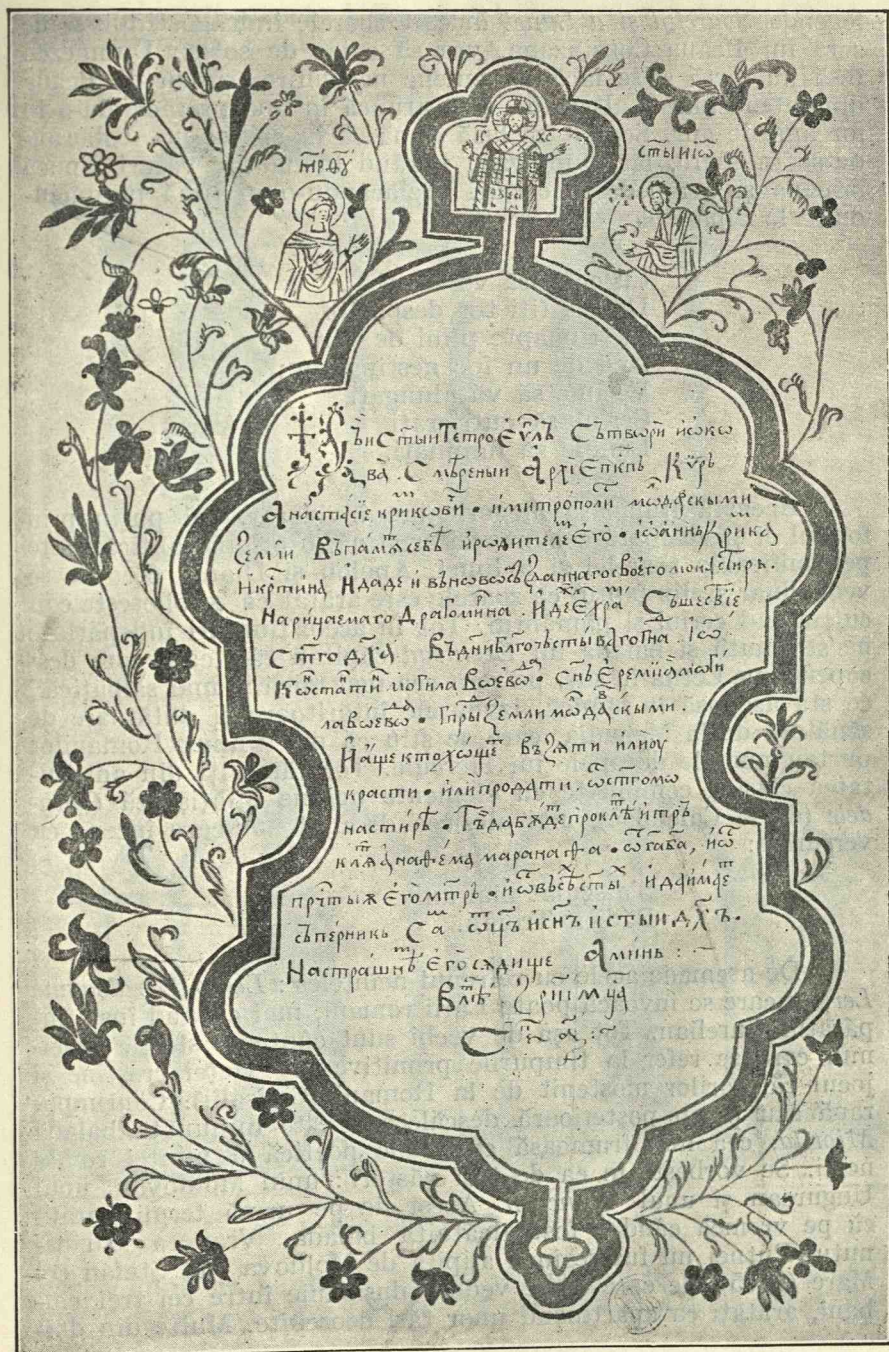
Dacă însă limba slavonă a fost limba bisericească la noi în țară, de unde apoi s'au introdus în chip neapărat și în viața statului, poporul român trebuiă să se slujească de limba lui națională nu numai în graiul comun, ci și în alte manifestări a le vieții sale intelectuale. De câte ori se cutremură în ființa lui câte o coardă răsunătoare, o durere sau o veselie — în limba română, singura ce avea pentru el noimă și răsunset, își exprimă el cugetările sale. De aceea poezia poporană și poveștile, din care una mulțamiă simțimântul, celelalte închipuirea, conțin une-ori dovezile unui vechimi foarte adânci din viața Românilor. Adesea se întrevăd în ele răsunete care întrec nu numai perioada romană ci și cea dacă, și ajung până la originile omenirii europene, în leagănul Arilor. Acest fenomen nu este mai extraordinar la Români de cât la celelalte popoare ale Europei; el arată însă că închipuirea unui popor este în totdeauna deșteaptă, că inima lui totdeauna bate, și că cele două forme a le rostirii sale, poezia și povestea, nici odată nu amorțesc.

Limbele ce s'au urmat după olaltă pe pământul Daciei s'au prefăcut cu totul: cea scită, cea dacă, cea romană, cea slavonă și altele încă din care s'au făurit încetul cu încetul graiul românesc. Comorile însă ale închipuirii și ale poeziei au rămas aceleași, schimbându-și numai vestmântul, și păstrând în esența lor aceeași formă și același cuprins.

Dintre poeziile poporane care au un caracter vechiu, și care s'au transmis deci din gură în gură, prin limba cea încet și pe nesimțite transformată a locuitorilor stătători ai Daciei, amintim balada *Cukul și Turturica* precum și *Povestea numelor* care avându-și originea lor în Persia, au înaintat treptet până la malurile Dunărei, și mai departe încă până în apusul Europei³. Tot așa din vechime s'a păstrat în gura poporului

² I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare*, II, p. 7. In deobște vezi Gh. Ghi-bănescu-Introducere la slovarul slavo-român în *Isp. și Zapise* III 2, către sfârșit.

³ Hasdeu, *Cuvinte din bătrâni*, 1879, II, apendice.

legenda *Soarelui și a Lunei* în care soarele îndrăgostindu-se de sora lui Ileana Consinzana, vra să o iee de soție; Dumnezeu însă nu iartă să se facă o asemenea nelegiuire, ridică pe Ileana dinaintea chiar a altarului, și o aruncă în ape prefăcându-o în mreană de aur. Soarele se lasă după ea în spre apus, coborându-se în mare, iar Dumnezeu vârând mâna în valuri apucă mreana și o repede în ceriuri prefăcându-o în lună poruncindu-le la amândoi :

Cu ochii să vă zăriți
 Dar să fiți tot despărțiți
 Zi și noapte plini de dor
 Arși de un foc nestingător;
 Vecinic să vă alungați
 Ceriul să cutrierăți
 Lumile să luminați.

Această frumoasă alegorie are învderat, cel puțin prin fondul ei și cu toată culoarea ei creștină, o origine antică. Este personificarea soarelui și a lunii, Apolon și Diana, ceea ce se vede chiar și din faptul că soarele este arătat că 'și obosește caii cutrierând ceriul și pământul. Tot în acele timpuri îndepărtate ne strămută și balada lui *Erculean* căpitan râmlean, care descopere „pe Cerna în sus, pe sora cea mai mică și mai sălbatică” ce sta ascunsă în stâncă, izvoarele întăritoare și dătătoare de sănătate de la Mehadia, care se știu că pe timpul Romanilor purtau numele de apele lui Hercule. Tot rămășiți din antichitatea clasică combinate cu elemente noi ne înfățișează *Colindele* (de la Calendae), mai ales cea de anul nou care începe cu versurile :

S'a sculat mai an
 Bădica Troian.

De asemenea acele cu refrenul neînțeles : *Ler o Leo doamne Ler*, în care se invoacă poate Larii romani, mai curând însă împăratul Aurelian. Tot așa de vechi sunt cântecul stelei, viciei-mul care se refer la timpurile primitive ale vieții creștine și jocul călușarilor moștenit de la Romani (Colisalii). Contemporană sau puțin posterioară descălecării este minunata baladă *Miorița*, cea mai frumoasă creațiune poetică a minței românești. Se vorbește în ea de trei păstori : unul Moldovan, unul Ungurean și unul *Vrâncean*. Acest de pe urmă termin arată că pe vremea când a fost alcătuită balada, Vrancea sau ținutul Putnei nu fusese încă alipită de Moldova sub Ștefan cel Mare (1475), de oare ce se vede o dușmănie între cei trei ciobani, arătați ca aparținând unor țări deosebite. Multe din doi-

nele haiducești precum *Mihu copilul*, *Toma Alimoș*, *Vidra*, *Român Gruie Grozovan* și altele pot să-și aibă originea lor în această

26. Din evanghelia dela Sucevița, 1605

epocă plină de bântueli, putând da naștere la asemenea ființe, care desprețuiau legile cele de toți încălțate și-și croiau un traiu

bazat pe voinicie, apărat de paloș și tăinuit la umbra codrilor. Fiind însă ca aceeași stare se menține și în perioada următoare, apoi cele mai multe din ele au împrumutat și elemente mai noi, care le modernizează, apropiindu-le de noi.

În partea de jos a poporului întâlnim deci limba română nu numai ca vo. bită, dar încă și slujind drept organ de rostire a frumosului.

În sferile superioare această limbă cu toate că slujia și aice de instrument firesc și normal al arătărei gândurilor, totuși pentru unele părți a le cugetărei, și anume toate acele care cereau o cunoștință de carte, eră înlocuită cu limba slavonă. Aceasta predomină exclusiv în slujba bisericească și în cancelariile domnești; de aceea toate cărțile ce se întrebuițau în biserică în veacurile al XIII-le, XIV-le, XV-le și cea mai mare parte din al XVI-le sunt scrise în limba slavonă; toate documentele ce ne-au rămas din aceste veacuri sunt redactate în aceeași limbă⁴.

Cunoștința limbei slavone există și la Românii de peste munți, unde ea eră răspândită înainte încă de descălecarea țărilor române, fiind întrebuițată nu numai în relațiile private, ci și în acele oficiale, pe la curțile voevozilor principatelor atât bulgare cât și române ce le-am întâlnit în țările de dincolo de Carpați. Tot așa va fi fost ea cunoscută și la curțile voevozilor din Muntenia anteriori descălecărei, precum le avea a lui Seneslau, Lytuon adevă Banului Basarab care ieși înaintea Tătarilor, precum și la micile state ce existau prin Moldova, în Vrancea, Câmpulung și Chigheciu. Dovadă că lucrul trebuie să fie astfel este împrejurarea că cele mai vechi documente din țările române sunt redactate în această limbă. Așa acel al lui Dan din 1385, hrisoavele lui Mircea cel Mare, al lui Roman Vodă și fără îndoială și acel al lui Radu Negru din 1292, amintit de actele posterioare. Întru cât cele mai vechi documente întâlnite sunt toate slavone, nu avem nici un motiv de a ne îndoi că ele să fi fost, chiar de la începutul înjghebărei vieței de stat la poporul românesc, redactate în această limbă, care început știm că s'a făcut sub înrăurirea slavo-bulgară. Care va fi fost limba scrisă înaintea de întemeierea vieței de stat la Români, nu se poate dovedi documental. Atâta se poate însă susține, din exprimarea noțiunilor referitoare la scriere cu termeni de origine latină, și mai ales din cuvântul *Sânta Scriptură*, că limba latină a fost cunoscută de Daco-Romani și după părăsirea Daciei și ca limba scrisă.

⁴ Documentul românesc din 1525 al lui Ștefăniță, *Arh. ist.* I, 1, p. 57, este învederat fals, ceea ce se recunoaște: 1) din limba lui foarte asemănătoare cu aceea a cronicii lui Huru; 2) din faptul că tăgăduiește străinilor și anume Armenilor și Grecilor dreptul de a cumpără case și vii, ceea ce vom vedea că eră învoit de obiceiul pământului. Vezi vol. VII.

Limba oficială urmând însă în tot deauna celei bisericești, trebuie admis că scrierile religioase slavone vor fi precedat în sânul poporului român documentele private și oficiale. Primele manuscrise ale cărților sfinte vor fi fost introduse din părțile unde se zemislise forma cultului slavon, și numai cât mai târziu se vor fi scris de aceste și prin mănăstirile țării. Astfel întâlnim manuscrise slavone alcătuite în mănăstirile românești : o Evanghelie scrisă în 1404 de popa Nicodim sârbul întemeietorul mai multor mănăstiri muntene⁵. În mănăstirea Neamțului găsim de asemenea între anii 1425 și 1445 mai multe manuscrise precum un Zbornic, un Mărgărint, un Mineiu în două volumuri și un Scărariu⁶. Pe timpul lui Radu Paisie, în 1537, găsim un tetraevanghel care începuse a fi scris de un meșter caligraf la mănăstirea Bistrița în țara Muntenească, dar întâmplându-i-se moarte înainte de săvârșirea lucrării, egumenul Mihail, ieromonahul numitei mănăstiri, ne putând găsi în țară alt meșter destoinic în știința pe atunci atât de rară a scrierei frumoase, incredințază manuscriptul unui călugăr din muntele Athos, care îl și ia cu sine în Sfântul Munte și-l isprăvește acolo⁷.

Dacă însă caligrafiile erau așa de rari în țara Muntenească, tipărirea cărților slavone pare a se fi introdus în ea îndestul de timpuriu, mai curând de cât în alte părți ale Europei răsăritene. Astfel încă pe timpul lui Mihnea cel Rău, 1507 — 1510 și pe acela al lui Neagoe Basarab, 1512 — 1521, întâlnim în Muntenia o liturghie și un tetraevanghel tipărite cu o îngrijire și un lux deosebit. Ambele aceste tipăriri, de și poartă în caracterele în care sunt făcute semnul înviderat al originii venețiane, totuși par a fi fost tipărite în Muntenia, de oare ce în o notiță pusă la sfârșitul celei d'întâi, a liturghiei, se spune că „s'a săvârșit această carte din porunca întru Hristos Dumnezeu bine credinciosului și de Dumnezeu păzitul și prea luminatul domnitor, Io Mihnea, marele voevod a toată Țara-Românească și părților de peste Dunăre, fiul marelui Vlad Voevod în anul d'întâi al domniei sale, ostenindu-se și smeritul monah și preot Macarie, în anul 7016 (1508) luna Noemvrie 1 zi” ; iar un adaos la sfârșitul tetraevanghelului arată, că „cu porunca domnului Io Basarab marele Voevod, eu întru Hristos rob preotul Macarie am ostenit pentru aceasta și am săvârșit cartea în anul 7020 luna Iunie 25 zile”.

Astfel de arătări par a exclude puțința ca aceste cărți să fi fost tipărite în Veneția, cu toate că și aicea eră o tipografie

⁵ Se află la Muzeul din București.

⁶ Melchisedek, Catalogul manuscriselor măn. Neamțului în Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie II p. 141—143.

⁷ Vezi introducerea la acest tetraevanghel reproducă de A. I. Odobescu în articolul său din *Revista română*. Despre unele manuscripte și cărți tipărite aflate în mănăstirea Bistrița, 1861, p. 732.

slavonă, înființată în 1519 de un nobil slavon din Podgorița în Albania, voevodul Bojidac Vucovici de Giurik, căci vine greu de admis că preotul Macarie, care se arată ca meșterul tiparnic ce au lucrat cărțile din ordin domnesc, să fi fost lucrător în o tipografie așezată tocmai în republica Adriaticei. Acest Macarie lucrase însă la tipărirea de cărți slavone, cu câți-va ani mai înainte de a veni în Muntenia, în Zenta și Cetinic capitala Muntenegrului, unde 'l întâlnim între anii 1453—1455. Este mult mai probabil că el își strămutase activitatea sa în Muntenia de cât în Veneția ⁸, aceasta cu atât mai mult că tot pe atunci ceva înaintea de 1508 se strămută în Muntenia, din Serbia care căzuse sub Turci călugărul Maxim, care mai pe urmă devine Mitropolit în Muntenia. Este de primit că el va fi adus și pe ucenicul său Macarie tipograful cu dânsul ⁹.

În decursul veacului al XVI-le se găsesc apoi tipărite în răstimpuri și alte cărți slavone în Muntenia, precum un Apostol și un Octoih în Târgoviștea tot din ordinul lui Mihnea Vodă. În afară de aceste două cărți s'a mai tipărit în 1510 alt Octoih și un al treile în 1535, un Molitfenic în 1545 tipărit de călugărul Moisa din porunca lui Petru Voivod carte arătată anume ca tipărită în Târgoviște, un Apostol din acelaș oraș în 1547 de Dimitrie Logofătul nepotul lui Bojidar tipograful muntenegrean de pe timpul lui Mircea Ciobanul; un Triod în 1550, un Zbornic tipărit de Coressi în 1568, un al patrulea Octoih în 1574 și un Triod din 1578 ambele aceste de pe urmă cărți căzând împreună cu tipăriturile cele dintâi românești ¹⁰.

Limba slavonă se mențină mult timp în țările române, și vom vedea mai târziu cum și prin ce împrejurări ea perdă stăpânirea, pe care la început o avea aproape exclusiv asupra spiritelor.

Alături cu limba slavonă apare însă și cea română chiar în scriere, de și numai ca excepții lângă regula generală care eră slavonismul. Limba română trebuia să fi fost întrebuințată încă din timpuri foarte adânci la scrierea unor acte private, când s'întâmplă să nu fie la îndămână vre-un piser slavon. Cel mai vechiu text românesc de acest fel este o scrisoare din 1521 a lui Neagu din Câmpulung către judele Brașovului Hanaș Begner în care scrisoare boierul muntean dă mai multe știri asupra Turcilor. Textul românesc este pretutindeni amestecat cu cuvinte și fraze slavone și caracterul limbei e mai arhaic

⁸ Asupra întregii acestei întrebări vezi Odobescu în *Revista română*, I. c. La p. 815 Odobescu spune că s'au găsit la mână. Bistrița 7 exemplare din Liturghia din 1508, nici o dovadă că această carte s'a tipărit în țară.

⁹ Mai sus vol. IV, p. 169, vezi și I. Bianu: *Din cărțile vechi în Prinos lui D. A. Sturdza*, p. 177.

¹⁰ Bianu și Hodoș-Bibliografia românească I, p. 1 și urm. Hașdeu în *Traian* 1869, p. 72 și 80.

decât acel al documentelor mai noi românești¹¹. Al doilea text cu 50 de ani mai nou este o însemnare făcută în 1571 pe o psaltire, care arată această carte ca dată unei biserici de vornicul Radu și legată de un meșter cu cheltuiala uneia Tămășoia Grecoaia „ca să aibă și ea pomană”¹². De la acea dată în coace se întâlnesc îndestul de des acte private și scrisori românești, pe lângă altele scrise în limba slavonă. Intre altele cităm una foarte interesantă și prin cuprinsul ei a unuia Mogâldea care luat prins de Mihai Viteazul la Hotin când cu expediția lui din Moldova, slujise în oștirea eroului muntean, fusese iarăși prins de Leși după Mirislău și aruncat în temniță de unde scrie în 1601 o scrisoare desperată tatălui său Simion Mogâldea Vornicul și mamei lui Costanda în care să roagă „ca lui Dumnezeu din ceriuri, să nevoiți să mă scoateți lângă voi în țară creștină că eu zac în temniță de mănânc lutul și piatre. Deci mă rog Domilor voastre să nu mă zăboviți aice, ci să mă scoateți, măcar numai de aș presi (sic) cu trupul, însă să mor în țară să nu mor de dorul vostru, că îmbătrânesc și am făcut și o barbă până în brău. Și sânt numai cu cămașa”¹³. Apoi de la veacul al XVII-le înainte, cele românești devin regula, pe când limba slavonă începe a cădea în neîntrebuințare. Ea se menține cu cea mai mare stăruință în documentele oficiale. Astfel cele întâi hrisoave domnești în limba română nu datează de cât de la începutul veacului al XVII-lea. Mai întâi se întâlnesc niște însemnări românești adause de domni în josul uricelor slavone; astfel acea pentru reîntoarcerea satului Surlanul către moșnenii de la care fusese confiscat, făcută în românește de Mihai Viteazul¹⁴. Tot deasemenea întâlnim în josul actului prin care Constantin Movilă hărăzește satul Vânătorii postelnicului Dumitrachi Chirița, o întărire scrisă de însuși mâna domnului, în cuprinderea : „cine va vrea să strice darea și miluirea noastră, acela să fie neiertat de Dumnezeu”¹⁵. Cele întâi documente redactate în întregul lor în limba română pornesc dela Simion Movilă ca domn în Muntenia în decursul anului 1600—1602. Din acest scurt răstimp ne-au rămas de la dânsul vr'o 5

¹¹ Hurm. Doc. XI, p. 843, în litere latine; St. Nicolăescu *Doc. slavo-române*, p. 25 în litere cirilice. Reproducem o frază : „Ipac (și iar) dau știre domnii tale... (pentru) lucrul Turcilor cum am auzit eu că împăratul au ieșit din Sofia și almintrelea nu e și se au dus pe Dunăre”.

¹² Noi înșine am aflat în arhiva Sf. Spiridon din Iași un zăpis de cumpărătură ce poartă pe el data foarte clar însemnată de 7031 = 1523. Totuși după limba și caracterul întreg al documentului bănuim că în însemnarea slavonă a datei se va fi uitat un ρ sau 100 cea ce coboară data documentului la 1623. Vezi și Densușanu *Istoria limbei și a literaturii române*, Iași, 1875 p. 76 nota 187. — Mai sunt niște scrisori ale lui Petru Șchopul (1574—1591).

¹³ N. Iorga, *Doc. Bistriței*, I, p. 7.

¹⁴ Vol. V, p. 323—325.

¹⁵ Document din 1608. *Arch. ist.*, I, 1, p. 16. *Correspondenz-Blatt des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*, 1881, No. 1.

documente, toate scrise în limba română și conținând deosebite danii făcute de el. Ne-au mai rămas două documente de la două domnițe tot din familia Movileștilor, unul de la Margareta văduva lui Simion Movilă din anul 1608, prin care înștiințează pe membrii municipalității din Piatra că doi butnari și doi puntași din acel târg au scutire de la domnie de ori ce anghării, și altul din 1615 de la Elisaveta doamna (repositului)

27. Din evanghelia dela Sucevița, 1605

Ieremia Voevod prin care întărește părcălabului Alexa Musteață satul Iurcenii, dăruit lui de Maria muma bărbatului ei¹⁶. Tot din acest timp avem o scrisoare a boierilor munteni partizanii lui Simion Movilă pribegiți în Moldova la curtea lui Ieremia Movilă, către comisarii împărătești din Ardeal scrisă în românește în anul 1604¹⁷. Acest început însă nu este hotărâtor; documentele slavone reapar mai târziu, amestecate cu cele române până în veacul al XVIII-le, și chiar cele române poartă mult

¹⁶ *Arh. ist.* I, 1, p. 70 și 128.

¹⁷ *Hurm. Doc.*, IV, p. 405.

timp după ce limba română pătrunde desăvârșit în cancelarii la începutul și sfârșitul lor câte-va cuvinte slavone, care păreau că le dă ceva sărbătoresc și sacramental¹⁸. În afară de aceste acte românești rămase în ființă sunt pomenite mai multe acte care s'au pierdut. Așa Doghiel ne vorbește de niște scrisori de închinare ale Palatinilor Moldovei din veacul al XV-le scris românește (*scriptae sunt valachica lingua*), pe care neînțelegându-le a dat numai rezumatul lor după inventarul documentelor din Cracovia. Acelaș inventar mai pomeniște și de salvul conduct dat de Ștefan cel Mare neguțătorilor poloni în anul 1464 care eră scris românește (*idiomate valachico scriptus*). În arhivele Galiției se aflau între altele din veacul al XV-le un document românesc din anul 1410, tratatul comercial al lui Mircea cel Bătrân cu Vladislav Iaghello. Jurământul de închinare al lui Ștefan cel Mare către Cazimir din 1484 în textul lui latin poartă adnotarea că fusese tradus din limba moldovenească. Despre o corespondență scrisă românește avem o dovadă în Socotelile Săbiului care vorbesc despre unul Philippus Piotar „*dolmatsch und schreiber walachischen Briefe*”¹⁹.

Limba română pe care am văzut-o că nu încetase nici odată de a fi organul de rostire al poporului român necărturar, pătrunsese cu încetul din însemnarea daraverilor private în cancelariile domnești. Pricina acestei întroduceri este ușor de înțelege. Am văzut că domnii când puneau câte o însemnare autografă pe un document, o scrieau în românește, pentru că nu știau limba slavonă. Cunoscătorii limbei slavice se răreau însă neconținut. Această împuținare a lor se vede mai ales din faptul că pe când în vremurile mai vechi se găsesc chiar zapisele private scrise în mare parte în slavonește, cu timpul această limbă este tot mai mult părăsită și înlocuită cu limba română, care eră mai la îndemână tuturor scriitorilor. Cu timpul se va fi micșorat așa de tare numărul piserilor slavoni, în cât ei vor fi început a lipsi și din cancelariile domnești, și domnii fură nevoiți a pune să și scrie documentele în românește²⁰. Când se întâmplă câte un cunăscător de carte slavonă limba documentelor relua

¹⁸ Doc. rom. încep totdeauna cu Io Bojiu milostiu N. Voevod i gospodar zemli Moldavskoi (sau Ungro-vlahiskoi); iar sfârșitul este totdeauna slavon: Sam gospodin veleal, și cu data în aceeași limbă.

¹⁹ Ilie Bărbulescu în *Conv. Literare XXXVI*, 1900 p. 872 și următ. Calvinismul și începutul de a scrie românește. Socotelile Săbiului în *Corespondenz-Blatt des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*, 1881, No. 1.

²⁰ Iată pricina simplă și rațională care făcu pe Smion Movilă a'și redacta documentele în românește. Hașdău *Cuvinte din bătrâni*. II, p. 105, crede că opoziția *democraticului* Simion contra *aristocraticului* Mihai Viteazul aduse această schimbare. Se știe că după *Tocilescu* din potrivă Mihai Viteazul avea simțiminte *democratice*. Vezi vol. V, p. 326. Oare pe care din aceste două autorități să credem noi, în această îmbrăcare a trecutului cu ideile și concepțiile noastre? Vom explica în vol. VII mai pe larg pricinile decăderii slavonismului.

vechiul ei caracter, care erà iarăși părăsit de îndată ce slavistul lipsià din cancelarii. Astfel se explică șovăirea de la început între slavonism și românism în documentele secolului al XVII, până ce în al XVIII-lea limba românească începe a predomini în un chip aproape exclusiv. Cât despre limba latină, ea erà întrebuițată în corespondența cu Ungaria, Polonia și Țările apusului. Diaci de latinie trebuie să fi fost totdeauna prin Țările române și aceștia trebuie să fi fost Români sau în ori ce caz să fi știut românește pentru a se înțelege cu domnul și cu boierii asupra întocmirii actelor. Apoi chiar din felul cum sunt scrise aceste acte să vadă că ele erau concepute de minți românești. Așa bunăoară în o scrisoare a unui pretendent Basarab către Brașoveni din 1459 găsim rostirea : „unde est vobis grave (= unde vă este greu) „debitis in brevis intimare (= trebuie să arătați în scurt) „quantas videtis quod possetis tenere (= veți vedeà cât veți puteà țineà”. Aiurea întâlnim „pro idiomate. . . . (= pentru a luà limbă). In alt doc. din 1479 cetim „ligant nos. . . . in cellum (= ne leagă ca în oțel”. Altă dată în 1511 „faciant quemadmodum sciunt (= să facă cum știu) ²¹.

Aceste scrisori latinești ieșite din cancelariile românești sunt în deobște foarte rău alcătuite încât se vede că diecii stăpâniau slab această limbă. In o scrisoare a lui Gheorghe Ștefan către Ioan Kemeny general ungar ce-i ajutase la dobândirea domniei Ștefan se roagă, să ne ierți că nu scriu latinește pentru neștiința pisarilor ce-i avem de limba noastră pentru că se întâmplă de nu înțeleg lucrul bine” ²².

Acești dieci de latinie care trebuiau să știe și românește pentru a fi întrebuițâți în cancelariile domnești erau cei mai mulți Români de peste munți care învățau latinește în școalele de acolo ²³.

2. CĂRȚILE BISERICEȘTI ROMÂNE

Poporul român fusese din vechime deprins a se ruga într'o limbă înțăleasă către Dumnezeu. Pe când el vorbeà încă latinește, aveà cărțile lui sfinte, scrise în această limbă, dovadă terminul de *Sânta Scriptură*. El nu se puteà mulțâmi deci numai cu limba slavonă ca organ de cugetare religioasă și de aceea alătura cu cărțile slavone impuse Românilor prin stăpânirea

²¹ 1459 Hurm. Doc. XV p. 51; 1479 *Ibidem*, p. 104; 1511 *Ibidem* p. 210.

²² Reproduse de N. Iorga în *Conv. Literare* XXXIV, 1900 p. 928 și în *Studii și doc.* IV p. 241.

²³ Vezi bunăoară scrisoarea lui Ioan Petrovay din Maramureș c. Bistrițeni p. trimiterea la învățatură latinească a unui copil de Român în școalele dela ei, 1620 Hurm. Doc. XV, 2, p. 882.

bulgară se vor fi mănținut în toate timpurile și cărți scrise pe înțeles, adecă în limba vorbită de poporul român, care însă nu vor fi fost întrebuintate decât prin excepțiune în slujba bisericească și vor fi fost cetite numai de acei doritori de a cunoaște prin ei înșii obiectul credinței lor. Asemine trebuință fiind totdeauna simțită de poporul românesc, întâlnim la el

28. Din evanghelia dela Sucevița, 1605

cărți de religie scrise în limba lui din vremuri îndestul de vechi, alătura cu de cele slavone.

Cele întâi texte de acest fel cunoscute până acuma sunt: acel al *Faptelor Apostolilor* conținut în manuscriptul dela Voroneț și acel al *Psaltirei scheeane*²⁴. Limba acestor texte are

²⁴ I. G. Sbiera. *Codicele Voroneșan*, Cernăuți 1886. *Psaltire scheiană* 1481), publicată de I. Bianu, București, 1889.

un caracter mai arhaic decât acel al tuturor celorlalte cunoscute cu siguranță ca aparținând jumătății a doua a veacului al XVI-lea, și ele vor fi fost scrise pe la începutul acestui veac, poate chiar pe la sfârșitul celui anterior. Aceste texte sunt traduse din slavonește și anume în Transilvania, după cum se poate vedea de pe unii termini ungurești particulari graiului român de peste munți : a *felului* (a da răspuns) dela fefelni (a răspunde), a *băsădui* (a grăi) dela beszed (vorbă), a *gilăului* (a râvni) dela gyülöl (a urî), a *izecleni* (a se învârtoșă) dela ezül (a se încheie într'una).

Tot la o origine din colo de munți ne duce o altă particularitate a limbei acestor manuscripte, anume fenomenul *rotacismului*, pe care-l prezintă într'un grad foarte pronunțat. În multe cuvinte și mai ales între două vocale, consona *n* este prefăcută în *r*. Așa de exemplu găsim *bire* în loc de *bine*, *adura*, în loc de *aduna*, *giurele* în loc de *giunele*, *înțelepciunea* în loc de *înțelepciunea*, *oamenii* în loc de *oamenii*, *marginire* în loc de *marginire*, une ori înfășoșind pe *n* combinat cu *r*, precum în *bunrătate* în loc de *bunătate*, *înălțimea* în loc de *înălțimea*, *plinru* în loc de *plin*, etc., etc.

Fenomenul rotacismului se întâlnește mai mult sau mai puțin în limbele acele ce stau în legătură cu vechea limbă a Tracilor, cu deosebire în dialectul toscic din limba albaneză, și dintre dialectele române cel istrian îl înfășoșază de asemenea foarte des; mai rar celelalte două : macedo și daco-românul. În acest de pe urmă se întâlnesc în deobște numai urme ale unui atare fenomen. Astfel la prefacerea cuvintelor latine în române găsim uneori pe *n* prefăcut în *r*, precum *rață*=*anas* (pronunțat și astăzi în împrejurimile Slănicului din Muntenia *nață*), *mărunt*=*minutus* (și *mănunt*, *amănușimi*), *cărunt*=*canutus*, *fereastră*=*fenestra*, *pără*=*penes* (până); în documentele mai vechi încă și altele din care astăzi *r* a dispărut, fiind înlocuit statornic cu *n*. Așa într'un hrisov dela Petru Vodă din 12 August 1453 se găsește numit satul cunoscut de altfel cu numele de *Fântânele* cu *r* în loc de *n*, *Fintîrele*, și numele propriu *Geamăn* scris cu *r*, *Geamăr*. Un document dela Ștefan cel Mare din 1489 vorbește despre niște hotare care s'ar întinde „până la siliștea lui *Radu Șirbul* și până la acea a lui *Bodea Rumîrulu*, în loc de *Ruminul*. Un document mai nou din 1644 conține *nimeri* în loc de *nimeni*²⁵.

Dacă însă fenomenul rotacismului este astăzi o excepție în graiul obștesc al poporului român, dela nordul Dunărei, există o regiune în cuprinsul vechei Dacii, unde el trăește încă

²⁵ Vocabularul istriano-român al lui Ion Maiorescu în *Convorbiri literare* VII, p. 402 și urm. Hasdeu, *Cuvinte din Bătrâni*, I, p. 8 și urm. G. Ghibănescu *Isp și Zapise*, II, 2 p. 70.

în toată floarea lui, anume într'un district din munții Bihorului la apusul Transilvaniei, locuit de Moți, cuprinzând Măhaciul și alte câteva sate învecinate precum Muncelul, Ormenișul, Dumbrăul, Highișul. Și astăzi se găsește în cătunele mai adăpostite, pe Bistra în sus în lăuntrul munților, rotacismul încă în deplină întrebuințare, și s'au putut adună aproape 300 de cuvinte în care *n* este sistematic înlocuit cu *r*, din care cităm ca cele mai caracteristice pe următoarele: *adura*=*aduna*, *agorisire*=*agonisire*, *alură*=*alună*, *bur* și *burătate*=*bun*, *ciră*=*cină*, *cremere*=*cremene*, *dumirică*=*duminica*, *fîr*=*fîn*, *furingire*=*funingine*, *găiră*=*găina*, *hairă*=*haină*, *jupîr*=*jupîn*, *lură*=*lună*, *mărîncă*=*mărîncă*, *mirurat*=*minunat*²⁶.

Două sunt deci insulele românești ce au păstrat până astăzi fenomenul arătat, care în timpuri vechi va fi fost mult mai obștește răspândit. Una încunjurată de Slavi și Italiani, Români Istrieni; alta de și aflătoare în plină apă românească, totuși izolată de atingerea mai vie cu restul neamului, prin așezarea ei în munți înalți, despărțiți de restul lumii prin păduri nestrăbătute, adăposturile firești ale Românilor din timpul năvălirilor barbare. Că numai această izolare au apărut până acuma particularitatea rotacismului din graiul Moților, se vede de pe aceea că treptat cu dispariția pădurilor se retrage și acest fenomen tot mai adânc în lăuntrul munților, pe când mai înainte el cuprindea o regiune mult mai întinsă. Faptul că fenomenul rotacismului se întâlnește mai puternic reprezentat la Români istrieni pe de o parte, pe de alta la grupul cel mai apusan al celor din Dacia Traiană, s'ar putea explica prin o continuitate geografică veche a acestor două grupe de Români, continuitate ce a fost ruptă prin interpunerea neamurilor slave²⁷.

Măhaciul a fost pe la sfârșitul veacului al XVI-lea și începutul celui al XVII-lea adăpostul mai multor preoți cărturari, din care cel mai însemnat este popa Grigorie, care au lăsat

²⁶ Teofil Frîncu și Gheorghe Candrea. *Rotacismul la Moți și Istrieni*, București, 1886 p. 29 și urm., sau lucrarea mai întinsă a acelorași autori intitulată: *Români în munții apuseni* București, 1888, p. 85. Se mai găsește rotacisme în multe scrisori păstrate în Arh. Bistriței provenite din Transilvania de sus, din Maramureș, din Suciul de sus și în un zăpis din 1628: *închirăciore. oamerii, mâre, dirainte* (N. Iorga, *Doc. Bistriței*, I, p. 1, 2, 29 și *Studii și doc.* IV p. 17). Aceste s'ar putea explica prin aceea că ar proveni dela indivizi originari din regiunile rotacizante. Tot așa se întâlnesc rotacisme în o scrisoare a Eghemenului măn. Voronețul dintre 1619-1630 c. birăul de Bistrița: *spure* în loc de spune N. Iorga, *Doc. Bistr.* I, p. 31. Poate că aici avem aface cu o tradiție voronețeană.

²⁷ I. G. Sbiera, *Contribuțiuni pentru o istorie*, p. 146 explică aceste insule de rotacisme prin rămășița mai deasă de poporație tracoilirică care ar avea această particularitate în graiul ei și a fost romanizată. Aduge Hasdeu Cuvinte din Bătrâni II, p. 9-18 și V. M. Burlă, *Studii filologice*, 1880 p. 28 și 69.

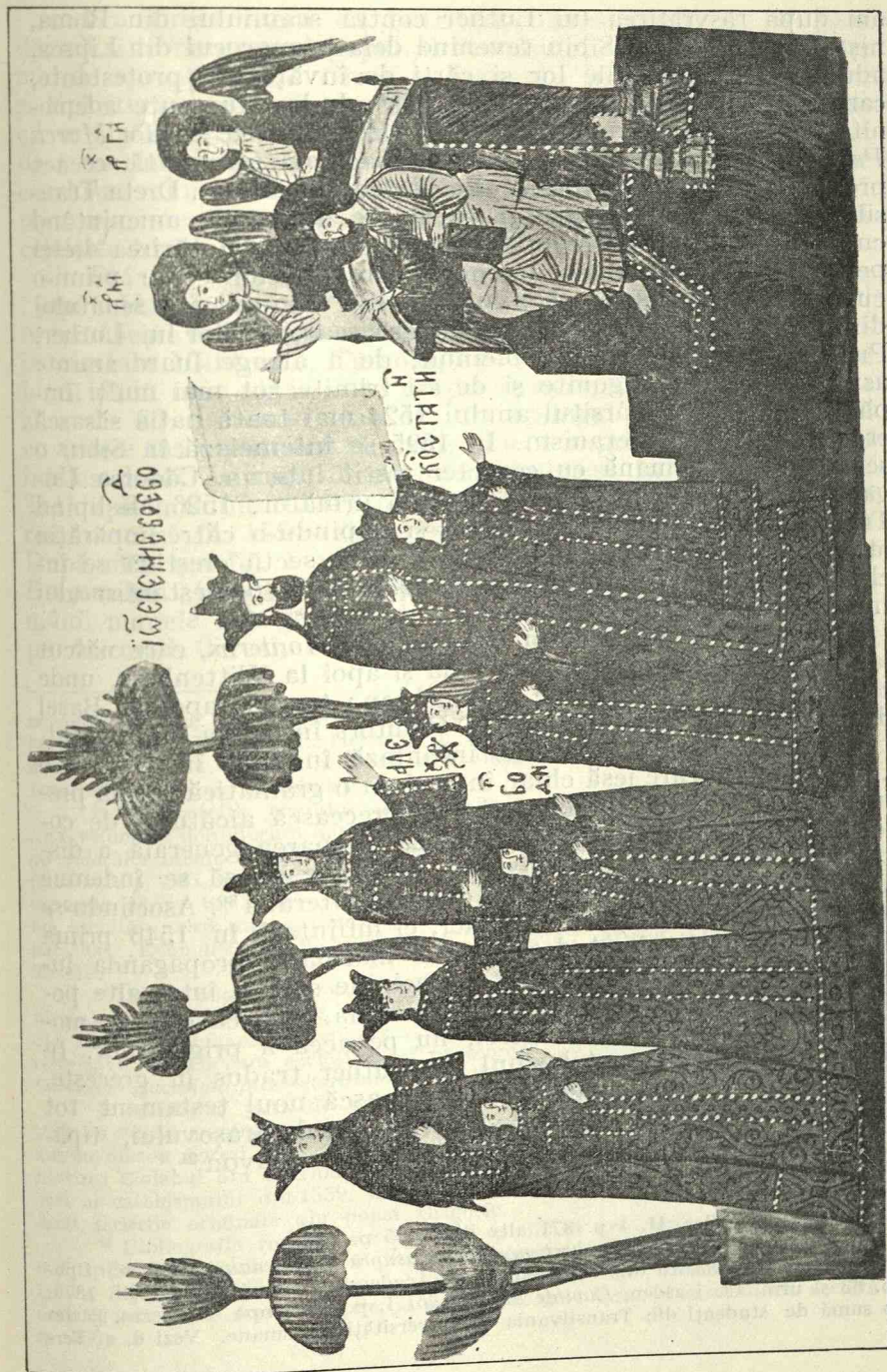
mai multe lucrări de cuprins religios, traduse din limba slavonă. Acești autori înfăptușază în scrierile lor particularitățile fonetice ale limbei districtului lor, și anume mai ales fenomenul rotacismului, pe când tot cărțile românești copiate de popa Grigorie, însă provenite din alte părți nu'l prezintă. Așa dar numai concepțiile eșite din propria minte a scriitorilor moțeni și din propriul lor graiu, conțin schimbarea lui *n* în *r*, pe care o întâlnim și în manuscriptele dela Voroneț și Scheea. Dacă mai adăugim la această particularitate și împrejurarea că ambele texte, și acele ale Moțenilor și acele conținute în manuscriptele pomenite, fac o deosebire constantă între cele două sunete apropiate *z* și *dz*, scriind ambele *dzi*, *dzece*, *dumnezeu*, *dzice iar zăbale*, *zidire*, *zori*, *dezleagă*, *răzvrătire*, etc., atunci nu vom putea face altfel decât să admitem că manuscriptul scheean și cel din Voroneț au văzut lumina tot în Măhaciu, care pare a fi fost un centru de lumină intelectuală ascuns în umbra codrilor seculari.

În afară de popa Grigorie, satul Măhaciu mai văzù răsarind din sânul său încă alți preoți cărturari; astfel doi ucenici ai lui popa Grigorie, care de și nu ne sunt cunoscuți prin numele lor, totuși arată individualitatea lor alta decât cea a învățătorului, în icoana deosebită a scrierei lor și în unele particularități limbistice și ortografice²⁸. Prin urmare e mai mult decât probabil că vr'un antecesor al popei Grigorie va fi scris tot în Măhaciu textele cele atât de pline de rotacisme, cuprinse în manuscriptele dela Voroneț și Scheea²⁹.

Alături cu prelucrările românești de texte religioase, din țara de baștină a poporului român, făcute din însăși îmboldirea lui, mai întâlnim în Transilvania și altele datorite unei inițiative străine. Anume țara din centrul Carpaților, deveni curând după ivirea Luteranismului, din pricina poporului Sas pe care'l conțineă, una din acele ce primi mai curând învățăturile nouă, fiind în atingere cu Germania prin daraverile comerciale, care nu încetară nici odată a legă pe îndepărtații coloniști germani cu patria mămă. Așa chiar în 1519, numai doi

²⁸ Hasdeu, I. c. I., p. 76, 213.

²⁹ Părerea lui I. G. Sbierea că numeroasele rotacisme din textul voronețan ar indegetă o origine mult mai veche de cât veacul al XVI-le sau al XV-le când se scrisă textul voronețan, un fenomen general limbistic la poporul român, nu ne pare întemeiată. Popa Grigorie care trăia după cum el însuș ne o spune pe la 1589—1609, scrie cu toate aceste cu rotacisme. Sunt de altă parte texte mai vechi românești de cât ale popei Grigorie, (vezi mai jos, nota 34), care nu conțin această particularitate. Rotacismul nu are deci drept pricină a lui vechimea textelor în care apare, ci dialectul în care sunt scrise. Tot așa de puțin este de admis părerea învățatului bucovinean, că manuscriptul voronețan ar aveă o origine sud-dunăreană, căci atunci de unde să înfățișeze în el termeni de origine ungurească?

29. Din evanghelia dela Sucevița, 1607

ani după răsvrătirea lui Luther contra scaunului din Roma, niște neguțitori din Sibiu revenind dela iarmarocul din Lipsca, aduc printre mărfurile lor și cărți de învățatură protestante, care se răspândesc printre Sași, făcându-le cunoscute ademenitoarele doctrine ce cuprindeau. În 1521 comitele Sașilor *Marcu Pemflinger* susține chiar pe față propagandă reformată, ceea ce provoacă măsuri de înăbușire din partea Catolicilor. Dieta Transilvaniei, curând și regele Ungariei se amestecă, amenințând cu strășnicie pe partizanii Luteranismului. Hotărîrea dietei pentru stărpirea ereziei, amenințătoare a celor ce ar primi-o cu moartea și confiscarea avuțiilor, este comunicată senatului din Sibiu, ordonându-se tot odată și arderea scrierilor lui Luther. Prigoanile avură efectul obicinuit, de a atrage luare aminte asupra doctrinei prigonite și de a-i trimite tot mai mulți împărtășitori. Pe la sfârșitul anului 1524 mai toată nația săsască era întoarsă la Luteranism. În 1525 se întemeiază în Sibiu o școală latino-germană cu caracter rostit luteran. Căderea Ungariei la Mohaci, întâmplată în anul următor, 1526, deslipind Transilvania de puterile catolice, și alipindu-o către împărăția otomană, căreia îi era indiferent la care sectă creștină se închinău locuitorii ei, întărește înrădăcinarea protestantismului în țara din centrul Carpaților.

În 1533 se întoarce în Brașov *Ioan Honterus*, care născut la 1498, învățase întâi la Cracovia și apoi la Wittenberg, unde cunoscuse pe Luther și pe Melancton; trecuse apoi la Basel deprinzând aice arta tipografiei. Reîntors în patria lui, învățat, tipograf și luteran, Honterus înființază în 1535 în Brașov o tipografie, din care iesă chiar în acel an o gramatică latină preluată de el însuș, precum și una grecească alcătuită de colegul său Wagner. În 1544 găsim că adunarea generală a districtelor săsești din Transilvania hotărăște ca să se îndemne toate orașele săsești să introducă doctrina luterană³⁰. Asociindu-se Honterus cu Fuchs și cu Benkner, ei înființază în 1546 prima fabrică de hârtie în Ardeal. Astfel înarmată, propaganda luterană începe în curând a lăți principiile sale și între alte popoare decât acel german din Transilvania, însă cu o mare moderație și pe calea convingerei, nu pe acea prigoanilor. În 1550 ese din tipar catehismul lui Luther tradus în grecește, și în 1557 Wagner pune să se tipărească noul testament tot în limba grecească. Ioan Benkner, județul Brașovului, tipărește apoi cu cheltuiala lui un evangheliar slavon³¹.

³⁰ Hurm. *Doc.* II, 1 p. 371 alte din 1545 p. 383.

³¹ Vezi Gh. Baritz, *Excursiune istorică asupra catehismului calvinesc*, tipărit în limba românească din 1657, editat de Academia română, București, 1879, p. 83 și urm. Cf. Hasdeu, *Cuvinte din bătrâni* I, p. 93. După Honterus, găsim o sumă de studenți din Transilvania la universitățile germane. Vezi d. e. *Ver-*

Era firesc lucru ca Luteranii Transilvaniei să se gândească și la numerosul popor al Românilor, care îi atingea mult mai de aproape decât Grecii și Slavonii. În curând vedem deci și tipărituri românești de cărți religioase. Încă din 1544 găsim că se tipărește un catehism românesc, tradus din germană și deci conținând de sigur doctrina luterană³². În 1559 iese un alt catehism românesc tipărit în Brașov, care devenind pe la 1607 prea rar, este copiat de popa Grigorie din Măhaciu alături de celelalte texte conținute în scrierile sale³³.

Doi ani după eșirea acestui catehism găsim pe același „jupân Hanoș Begner” punând pe diaconul Coresi să traducă în românește cele patru evanghelii împreună cu alt diacon Tudor, în capitala Munteniei, Târgoviștea, și apoi luând manuscrisul lor îl dădu spre tipărire în orașul Brașov, care fu săvârșită în ziua de 30 Ianuarie 1561³⁴. În epilogul Evangheliei cetim cuvintele însemnătoare că: mai bine e a grăi cinci cuvinte cu înțeles decât 10 mii de cuvinte neînțelese în limbi străine”. Tot după îndemnul Luteranilor tipări Coresi în 1563 un Apostol românesc și în 1564 Tălcul evangheliilor și un molitfenic³⁵. După moartea lui Ioan Benkner, un urmaș al său în județia Brașovului „jupânul Hărăjilă Lucaci”, cum transformară Români numele său german de Lucas Hirscher, însărcinează tot pe diaconul Coresi, cu redarea pe limba română a psaltirei,

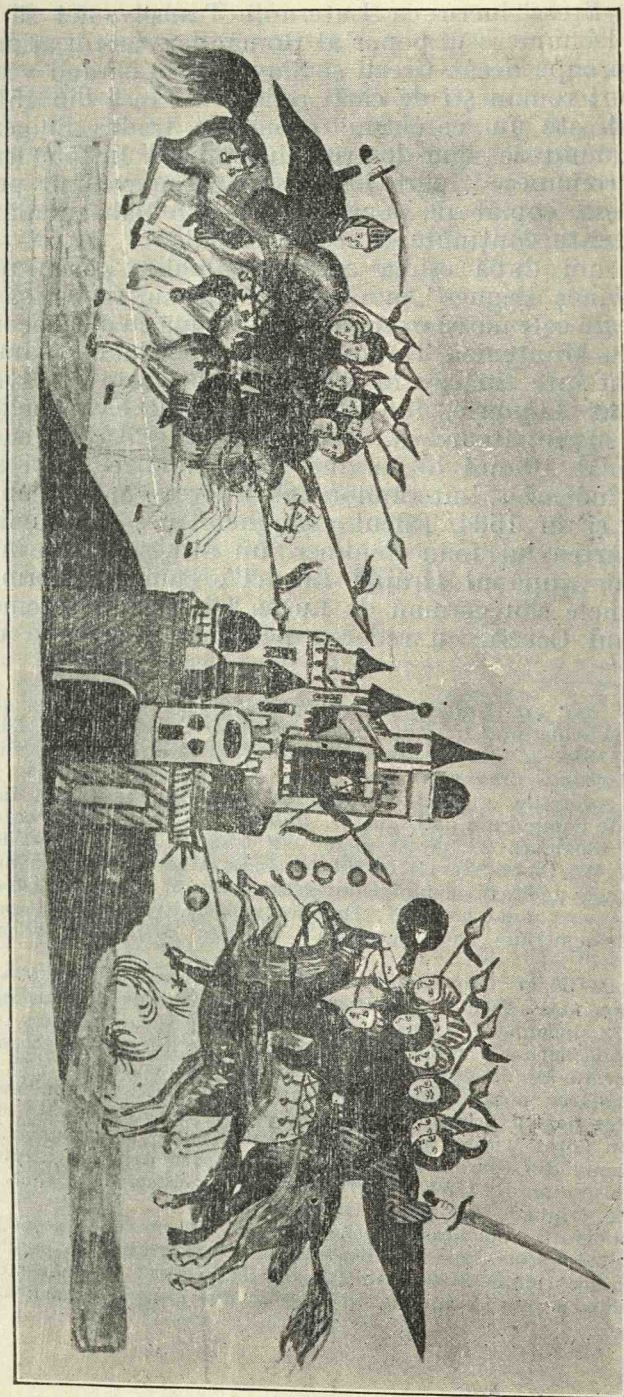
zeichniss der auf der Universität zu Iena immatriculirten Ungarn und Siebenbürger von G. Schiel und L. Herfurth in Archiv für siebenbürgische Landeskunde, neue Folge, 1874, p. 312 și urm., Cel dintâi student transilvănean înscris la Iena este Stephanus Clausenburgensis.

³² În socotelile orașului Sibiu găsim notat sub anul 1544 Iulie în 16: „Ex voluntate dominorum dati sunt M. Philippo Pictori, pro impressione catehis mi valachici bibale fl. 2”. Acest pictor era traducător și a scrisorilor române (mai sus, p. 625, nota 32). Că textul românesc a fost tradus din nemțește se cunoaște de pe unele inversiuni caracteristice limbei germane: „ce ne va pre noi ascultă = wird nun erhören?”; Dumnezeu deade Evanghelie să apară = Gott hat das Evangelium herausgegeben”. Sbiera: *Mișcări Culturale*, 1897, p. 99—103.

³³ Copia popei Grigorie reprodusă de Hasdeu, l. c. p. 99—107. Cronicarul Simion Massa † 1605, spune despre acest catehism: „eodem anno (1559) die Martii 12 Iohannes Benknerus iudex coronensis cum reliquis senatoribus reformavit valachorum ecclesiam et praecepta catecheseos illis proposuit”. Cf. *Chronicon fuchsio-lupino-oltardinum*, ed. Trausch. Coroniae, 1867, p. 61.

³⁴ Adnotarea pusă de traducători la începutul tetraevanghelului a căruia text s'a editat pentru prima oară de Const. Erbiceanu București, 1889 („scriu am eu diacon Coresi”) după un exemplar, unicul aflat până acuma, de la mănăstirea Ciolanul din eparhia Buzelui. Nici în textul tetraevanghelului, nici în acel al catehismului din 1559, nu se întâlnesc rotacisme, de și sunt mai vechi decît scrierile originale ale popei Grigorie.

³⁵ Bibliografia românească veche I, p. 43 și urm. unde se află și toate indicațiile bibliografice. În Molitfenicul românesc (vezi frag. publicat de N. Hodoș în Prinos lui. D. Sturza p. 235 și urm.) cetim: „Românește am scris acest Molitfenic ca cum să înțeleagă și popa ce zice însuși și oamenii ce ascultă (p. 250).

30. Din evanghelia dela Sucevita, 1607

pe care el o îndeplinește cu ajutorul preoților dela biserica din Schei în Brașov, Ioan și Mihai. Este interesant de a cunoaște cele ce le spune însuși jupânul Hărăjilă, asupra chipului cum au ajuns să dea ființă gândului său. „Și foarte ma sfătuii cu luminatul mitropolit marele Ghenadie din ținutul Ardealului și al Oradiei și cu mult cliros de preoție că le trebuie această carte, încă și cu alți sfetnici mici și cu voia tuturor acestora, și cu voia mitropolitului Serafim, noi o detem lui Coresi diaconul ce erà meșter învățat într'acest lucru de o scoase de în carte sârbească pe limba românească, împreună și cu preoții dela biserica Scheilor de lângă cetatea Brașovului, anume popa Ioan și popa Mihai”. Invoirea mitropolitului Munteniei o luase Hirscher, fiind că împrumutase originalul sârbesc dela „arhimitropolitul Serafim în cetatea Târgoviștea”³⁶. Luteranii lucrau cu mare osârdie la convertirea Românilor. Ei numiau Episcopi asupra bisericii Românilor cu numele de superintendenți, care căutau să îndrumeze doctrina reformată. În 1567 găsim un ordin foarte aspru către toți preoții ortodoxi valahi să vină la soborul convocat de superintendentul bisericii române George de Sangeorge să îi plătească dările cuvenite. În același Principale Ioan Sigismund face cunoscut că a înțeles din plângerea eredinciosului său popa George Mitropolitul românesc că mulți dintre popii și călugării români nu vor să facă slujba bisericească și laudele lui Dumnezeu pe înțelesul obștii, în limba română ci vreau să slujească în limba sârbească. Acești popi îndrăzneți și neascultători care nu vor să slujască în limba română să fie siliți numai decât la aceasta sub orice pedeapsă³⁷. Inlocuindu-se apoi superintendentul de Sangeorge cu Pavel din Turda, Principele impune și acestuia „să propovăduiască cuvântul lui Dumnezeu în bisericile valahe”³⁸. Niște articole de orânduire a noiei biserici valahe reformate, după ce se dispuseseră că din slujbă conform cu noua doctrină să se scoată toate cele adaose de oameni la cuvântul lui Dumnezeu, ordonă ca sfinția sa să se iee grije ca fiecare popi să lămurească obștii și temeiturile credinței și să nu se împărtășască în ceasul morții acei ce nu se vor duce la biserică.

La sfârșitul orânduiei se citește articolul cel însemnat pentru introducerea limbii române în biserică, anume cu „popii de limbă sârbească cari slujesc ca preoți Români, dacă nu vor învăța obștia pe românește în cele sfinte aceia să nu mai poată fi preoți”³⁹. Tot atunci în 1568 găsim că Gheorghe (de San-

³⁶ Reproduse aceste locuri din precuvântarea lui Hirscher de Baritz, catehismul calvinesc, p. 99, nota 2.

³⁷ Hurm. Doc., 2, Oct. 11 Noemvr. 1567, XV p. 625—626.

³⁸ *Ibidem*, p. 630 din 8 Fevr. 1569.

³⁹ Articole aprobate de Sigismund, *Ibidem* p. 638 din 20 Noem. 1569.

george) scrise Bistrițenilor, mulțumind orașului că a învoit popilor a veni la soborul care a hotărît să se slujască românește în biserică, adăogând că la Brașov Români au de trei ani acuma predicator în limba lor⁴⁰.

Este în destul de curios a constată că pe când primarul sas al Brașovului, se osteneă a aduce pe limba românească cărțile sfinte a le bisericii creștine, în Muntenia domnii contimpurani Alexandru al II-lea fiul Kiajnei și cu fiul său Mihnea al II-lea puneau pe acelaș diacon să tipărească psaltirea în limba slavonă, fără a se gândi măcar la întoarcerea ei pe românește. Un exemplar al acestei tipărituri care poartă aceeași dată cu psaltirea română a lui Coresi din Brașov, 1577, se află acuma la biblioteca din Praga și poartă pe ea însemnarea în limba slavonă ca și întreaga tipăritură, că „din porunca domnului Ioan Alexandru Voevod și Ioan Mihnea Voevod și a prea milostivului mitropolit Serafim, păcătosul diacon Coresi a scris aceste sfinte cărți, numite psaltiri, către care au adaos sinaxarii de peste an, troparii și condacii sfinților, de asemenea și ceaslovul cu slujba de noapte și de zi, scriindu-se la anul 7085 (1577)”⁴¹. Tot pe atunci Luteranii mai luară măsura în 1566 ca să se predice credința luterană în bisericile românești : „dacă nici Români nu ar voi să primească noua religie să fie invitați la o desbatere publică, și dacă nici prin acest mijloc nu se vor da rămași atunci Episcopii, preoții și călugării români să fie scoși din funcțiile lor și să fie înlocuiți cu alții, iar dacă poporul se va opune să fie dat în judecată pentru trădare”⁴².

Diaconul Coresi, meșterul traducător al acestui timp, a cărui nume trădă o origine italiană, sau mai bine grecească, se trăgea din insula Chios, unde se află trăind pe la jumătatea veacului al XVI-lea mai mulți membri ai acestei familii, între alții învățatul medic Ioan Coresi mort la 1570⁴³. O vârstare însă a acestei familii se strămutase cu mult mai înainte în Muntenia, întru cât găsim un Coresi, piser de documente pe la începutul veacului al XVI-lea, și anume redactând un document al lui Moise Voevod din 1529 și trei a le lui Radu Voevod din

⁴⁰ N. Iorga, *Doc. Bistriței I*, p. LXIX din 14 Ian. 1568.

⁴¹ *Traian*, 1869, p. 40 Hasdeu admite însă fără temei, din această însemnare slavonă, că și versiunea română a Psaltirei ar fi fost tipărită de Coresi în Muntenia. Noi credem din potrivă, că întru cât ambele tipărituri s'au făcut în acelaș an, și una și alta au fost tipărite în Brașov, unde se lucrase și traducerea românească, la care luase parte și preoții de la biserică din Schei.

⁴² Rezumatul unui doc. unguresc din 1566 Hurm. *Doc. II 5*, p. 601. Altul analog din 1571 *Ibidem*, p. 693.

⁴³ Σάββα, Νεοελληνική φιλολογία, Αθήναις, 1868, p. 201. Coresi eră căsătorit cu Diica fiica lui Jelează din Mirislavești având de fiu pe Coresi logofătul care s'a însurat la rândul lui cu Slăvița fiica lui Bunea logofătul. Vezi Nicolescu l. c. p. 268. (*Rev. p. istorie X* 1909).

1536 și 1538⁴⁴. Chiar de prin acest timp membrii familiei Coresi ce-i întâlnim în Muntenia, vor fi fost românizați, deprinzând între altele și limba oficială a țării. Alte hrisoave mai noue ne arată pe mai mulți Coresi ca boieri, deci pe deplin intrați în corpul nației române. Astfel unul din 1567, vorbește de Coresi logofătul fiul diaconului cu feciorii lui care cumpără moșiile Bărcăneștii și Vlăduleștii; un altul din 1570, ne dă pe același Coresi logofătul ca încuscrit cu Stan Creștinul și cumpărând încă alte părți de pământ, și aceste cumpărături sunt parte întărite, parte adaose prin alte documente, unul din 1577 dela același Alexandru Voevod, și două dela fiul său Mihnea al II-lea din 1581 și 1582, iar unul dela Petru Cercel din 1585⁴⁵.

Cu toate că s'ar părea după cele spuse până aici că numai în Transilvania, se cultivase limba românească, fie prin stăruințele scriitorilor din Măhaciu, fie prin acele ale pristașilor luterani din Brașov, se întâlnesc manuscrise românești bisericești vechi și în țările române, și anume în Muntenia, unde aflarea unuia ne urcă în timpuri îndestul de ridicate.

S'au găsit anume un evangheliar manuscript care au scăpat ca prin minune de urgia timpurilor, ajungând după o bântuită soartă tocmai pe malurile Tamisei, în British-Museum din Londra. Data acestui manuscript este 1574. Imprejurările în care el a fost însă alcătuit și arătările cuprinse în el dovedesc că este numai o copie după un original mai vechiu.

⁴⁴ Vezi dovezile citate de Hasdeu în *Col. lui Traian*, pe 1877, p. 571. Altele citate de Nicolaescu (l. c.) p. 267 nota 1. S'ar părea chiar că s'ar reafila un Coresi în un document din 1492, vânzând o moșie Cucutenii, Odobescu în *Rev. română*, 1862, p. 112, dacă documentul nu ar inspira bănueli în privirea cetirei datei, întru cât Odobescu ne spune că el ar fi scris pe hârtie, pe care material nu ni s'a păstrat absolut nici un act din veacul al XV-le.

⁴⁵ Reproduse toate aceste documente în Cipariu, *Arhiv.* p. 102 și 181. Asupra familiei lui Coresi vezi studiul lui St. Nicolăescu în *Rev. p. Istorie* X 1909 p. 265 și urm. Iată după Nicolăescu tipăriturile diaconului Coresi:

1. *Evangheliar* românesc, tipărit la Brașov, în 1561.
2. *Evangheliar* slovenesc „ „ „ „ 1562.
3. *Apostol* românesc, „ „ „ „ 1563..
4. *Tâlcul evangheliilor și Molitvenic românesc*, tipărit la Brașov, în 1564.
5. *Psaltire* românească, tipărită în 1568.
6. *Sbornic* slovenesc partea II tipărit în 1568.
7. *Psaltirea românească*, tipărită la Brașov în 1570.
8. *Octoih slovenesc* partea I. (glas 1—5), tipărit în 1574.
9. *Octoih slovenesc*, partea II, (glas 5—8), tipărit în 1575.
10. *Psaltire* slavo românească, tipărită în 1577.
11. *Psaltire* slovenească, tipărită în 1577.
12. *Triod* slovenesc, tipărit în 1578.
13. *Evangheliar* slovenesc, tipărit în unire cu Mănăilă la 1579.
14. *Sbornic* slovenesc, tipărit la Sas-Sebeș, în 1580.
15. *Evanghelie cu învățătură*, tipărită la Brașov, în 1580—81.
16. *Evangheliar* slovenesc, tipărit în unire cu Mănăilă la 1583.

Scriitorul evangheliarului ne spune în o notiță dată într'o limbă

31. Din evangheliarul dela Dragomirna, 1610

slavonă plină de greșeli⁴⁶, că era originar din satul Mănicești

⁴⁶ Hasdeu, *Columna lui Traian* 1882, p. 48 și urm.

lângă Rușii de Vedea, fiind de casa lui Pătrașcu cel Bun, mort în 1558. Persecutat de Mircea Ciobanul care înlătura dela tron pe fiul lui Pătrașcu, Radu Gramaticul fugi în Bulgaria în un sat Novaiceni, unde cum spune el, „am scris multe sante dumnezeesti cărți zise tetravangheli și sante psaltiri și pentacostare și minee și octoihuri și trioduri și metafraste și canoane și comentarii și sfinți apostoli, scriind multe mari și mici, până ce am străbătut în adâncul santei scripturi, întru cât nu poate cugeta mintea omenească”. El vroia să se întoarcă în Muntenia la Alexandru Vodă fiul lui Mircea, „dar se temu să nu se prăpădească”. Preferă deci a căuta un adăpost la fiul lui Pătrașcu cel Bun, pe care-l ajunge în sfârșit în 1574 în insula Rodos, unde trăia surgunit. Aice Petru Cercel pe care Radu îl numește tot Pătrașcu, îl puse să scrie evangheliarul pe care harnicul scriitor îl începù în ziua de 3 Iunie 1574 și-l dete gata în 14 Iulie acelaș an, adecă în o lună și 11 zile. Dacă ne gândim că acest manuscript este de 276 de pagini în octav, scris tot „cu frumoase caractere semi-unciale, cu viniete colorate și aurite, de asemenea unele inițiale ba câte odată chiar șiruri sau cuvinte cu roș, verde și cu albastru”⁴⁷, atunci vom înțelege ușor că caligrafierea acestui manuscript în un așa de scurt timp presupune o copiere și nu o traducere a lui. Apoi însuși Radu se roagă de cetitori, „preoți duhovnici, sau dascalii, sau dascălași, sau gramatici, sau anagnoști, câți citiți, sau scrieți sau cântați, de veți află vreo greșală, fie dela mine, *fie din izvod*, s'o îndreptați și pe noi care am muncit să ne bine cuvântați”⁴⁸. Se vede deci că scriitorul avuse dinaintea lui un izvod a cărui greșeli putea să le fi reprodus numai copiind și nu traducând. Este deci mai pre sus de îndoială că Petru Cercel luase cu el la Rodos un manuscript mai vechiu de tetravanghel, moștenit de la tatăl său, pe care îl dădu spre copiere lui Radu gramaticul. Ceeace dovedește existența unor scrieri religioase românești, pe la jumătatea veacului al XVI-lea cel puțin, dacă nu și mai sus. Notița lui Radu Gramaticul este însă prețioasă și din alt punct de vedere. Ea ne arată că aceste cărți erau cetite de preoți, ba chiar cântate de ei, ceace presupune că erau întrebuintate în slujba bisericească; în cât se vede că cel puțin la unele biserici mai ales în paraclise private eră introdusă limba română, încă din timpul slavonismului. Aflarea unui manuscript religios românesc încă de pe la jumătatea secolului al XVI-lea în Muntenia, înainte chiar ca județii sași ai Brașovului să fi luat măsura de a pune să tipărească cărți de religie în limba română, întărește mult părerea sprijinită pe manuscriptul voronețan, că Românii ar fi posedat scrieri românești referitoare

⁴ *Idem*, p. 49.

⁴ *Idem*, p. 56.

la religie cu mult înainte ca Luteranii din Transilvania să fi fost început și ei a împinge pe Români către întrebuintarea bisericască a limbei lor.

Pe lângă aceste texte mai întinse, aflăm și altele mai mult fragmentarii de cuprins religios, toate traduse din limba slavonă, substratul pe care s'a înălțat toată cultura reflexivă a poporului român. Astfel tot acel preot Grigorie Măhăceanul sau ucenicii lui traduc în românește deosebite bucăți de cuprins religios, precum un fragment din Ioan Chrisostom, un fragment liturgic și două predici⁴⁹. De și nu ni s'a păstrat dovezi pozitive despre existența altor texte religioase românești din această epocă, noi credem că trebuie să fi fost și altele afară de cele numerate, căci îndată ce vedem că poporul simția nevoia de a lua cunoștință prin el însuși de preceptele religiei sale, și că începuse atât de timpuriu cu punerea lor pe românește, nu este nici un motiv care să facă a se opri la aceste câteva rămășiți, scăpate de urgia timpurilor, tezaurul de cărți religioase românești ale acestui timp. Vom vedea că la aceeași încheiere ne duce și prezența unei literaturi religioase la Români, care arată și dânsa cât de iubitor era poporul de a regăsi în propriul său graiu plâzmuirile închipuirei creștine.

3. INCEPUTURI LITERARE

Pe când literatura poporană se ivește la un neam aproape de odată cu graiul său, formele reflexive ale frumosului nu apar de cât mai târziu. Așa este cunoscut că la Romani produsele literare reflexive se arată abia după al 2-le războiu punic, când aveau acuma o istorie politică veche de 500 de ani; la Franzeii pe lângă cântecele eroice, unele din ele mai vechi de cât Carol cel Mare, încep operile literare abia prin veacul al XVI-le, și așa la toate celelalte națiuni. Cauza acestei întârzieri a producerei literare reflexive stă în faptul, că o asemenea producere răspunzând unei nevoi de lux al poporului, dânsa nu se poate naște până ce producția avuțiilor nu întrece nevoile obicinuite. Atunci se pornesc din toate părțile razele frumoasului, încorporându-se în artă și în literatură scrisă, care sunt mai totdeauna îngemănate.

La Români arătarea unor produse literare reflexive trebuie să fie întârziată cu atât mai mult cu cât neliniștea și starea viforoasă a societăței se urmărește până în lăuntru timpulor moderne, încât astfel chiar acele rari producții literare, ce apar la ei în decursul veacurilor, sunt departe de a fi exercitat o mare înrurire asupra minței sale. Ele rămân mai

⁴⁹ Hasdeu, *Cuvinte din bătrâni*, II, p. 73, 115, 211, 221.

mult ca niște lucrări izolate, cetite poate și gustate de puțini privilegiați, și nu devin nici odată bunul comun al întregii națiuni.

Formele literare care răspundeau în tot cursul istoriei noastre până și trebuințelor claselor mai culte erau tot acele eșite din concepțiile straturilor de jos, în cât aceste straturi procurau în definitiv celor privilegiate nu numai existența prin munca lor, dar chiar și desfătarea prin cântecile și versurile lor. Astfel călătorul polon *Martin Strikovski* care lasă scrise amintirile călătoriei sale prin Moldova și Muntenia făcută în 1575, spune că „gloriosul obicei de a cânta vitejiile străbune se păstrează până astăzi în Grecia, Asia, Tracia, *Muntenia, Transilvania, Moldova, Ungaria* și în alte țări, precum mă încredințai eu însumi și auziu de ajuns cu propriile mele urechi în toate adunările acelor popoare, iar în Turcia pe strade și pe piețe, unde faptele oamenilor renumiți sunt celebrate prin cântece cu întovărășirea vioarelor, cobzelor și arfelor, căci poporul de jos se desfătează peste măsură ascultând marelui vitejii ale principilor și voinicilor⁵⁰. Ce erau aceste cântece ne le spune alt izvor tot străin care raportează, că la trecerea solului lui Gustav Adolf, Paul Strasburg, prin București, în 1632, Leon Vodă îl primi cu lăutari care cântau din plin gâtlej în limba română cântece naționale⁵¹. Tot așa vor fi făcut și lăutarii care împodobeau cu cântările lor intrarea triumfală a lui Mihai Viteazul în Alba Iulia⁵². De atunci s'a păstrat bună oară cântecul lui Ștefan cel Mare, precum și deosebitele legende asupra vestiților noștrii domni : Mircea, Ștefan și Mihaiu puse în versuri de poeții generației nouă, Asaki, Bolintineanu și Alexandri.

Pe lângă aceste produceri literare poporane, mai întâlnim și altele de origine reflexivă, îmbrăcând în hainele basmului și ale închipuirii niște motive religioase, dar în care predominarea fantaziei asupra credinței le dă mai mult un caracter literar de cât unul bisericesc.

În timpurile mai vechi asemenea legende de cuprins religios erau răspândite printre Români, ca și cărțile bisericești propriu zise, în limba slavonă, putându-se desfătă la cetirea lor numai aceia care cunoșteau această limbă. Incepând însă a se traduce în românește cărțile bisericești, se făcù acelaș lucru și pentru legendele religioase, din care unele se și găsesc puse pe românește încă din a doua jumătate a veacului al XVI-le.

⁵⁰ *Arh. ist.* II. p. 6.

⁵¹ *Monumenta Hungariae historica*, Strasburg Pal 1621—1623 iki követsége es Rakoczy György, p. 100 : „iuxta voyvodum citharoedi et musicorum chori erant qui Valachia lingua patrium carmen pleno gutture cantabant”.

⁵² Vol. V, p. 211.

32. Din evangheliarul dela Dragomirna, 1610

Pentru a da o idee despre felul de gândire care constituia pe atunci desfătarea intelectuală a știutorilor de carte, vom analiza pe acele dintr'însele ce se regăsesc încă în manuscrisurile existente. Dintre legendele traduse de Măhăceni, cităm pe cea a *sfintei Dumireci* (Dumineci): Intr'o zi căzù în Ierusalim o peatră nu mare, dar atât de grea de n'o putea nimene rădica, și veni glas din cer care spuse să desfacă piatra, ceea ce săvârșindu-se aflară în ea o carte scrisă de însuș Hristos, în care mustra aspru pe oameni pentru nerespectarea zilei sfinte a Duminecei. Partea fantastică literară în această bucată este de tot săracă, conținând mai mult o învățătură morală, desbrăcată de ori ce caracter estetic. Altă legendă reproducă de Măhăceni este cea a *sfintei Vineri*. Textul ei este cu atât mai interesant, cu cât se vede a fi fost copiată de popa Grigorie de pe un exemplar românesc mai vechiu, de oare-ce nu conține rotacismele obicinuite la preotul din Mahaciu. Numai în trei rânduri îi scapă câte o prefecere din *n* în *r*: *inturecate*=întunecate, *meînre*=mene (mine) și *sura*=suna. În această legendă partea închipuirei este mult mai bogată și o străbate toată de la un capăt la altul; cuprinsul este pe scurt următorul: Eră un om numit Agaton, care aveà o femeie numită Polfia, cu care trăise 25 de ani fără a avea copii, rugându-se neîncetat: „Hristoase împărate! caută și spre noi și dă și nouă *plod*, să fie și să nască dintre noi!” Dumnezeu ascultă rugăciunile lor și le dădu o fată pe care porunci să se numească Vinerea, căci fusese născută în acea zi. Când se făcù mai măricică, simțindu-se împinsă spre legea lui Dumnezeu, eși pe furiș din casa părintească și se duse în marea cetate a Antiohiei unde domnea împăratul Antioh. Incepând ea a propovedui creștinismul aice, fu pârâtă la împăratul, care porunci să o ducă înaintea lui. Când o văzù împăratul, chipul ei îl pusè în mirare și el strigă fără voie: „să'mi ajute dumnezeul meu cela ce cred întru el, că mai frumoasă fată de aceasta n'am văzut!” El îi propuse îndată să treacă la religia lui, făgăduindu'i să o iee de soție, Sfânta însă îl blăstămă ca și pe dumnezeul lui. Împăratul mânios porunci să o răstignească. Când ea fù înălțată pe cruce „ivi-se un nor din cer și eși un vifor mare din nour și luă o piatră mare foarte în el și o purta vântul ca o frunză și *sura* (suna)”. Și apărând îngerul domnului, îi desfacù mâinile și picioarele de pe cruce, iar toți oamenii împăratului spăimantați de minunea întâmplată, căzură și se închinară dumnezeului sfintei Vineri. Împăratul înfuriat chemă alte slugi ale sale și le zise: „prindeți-o și o legați și aflați o căldare și ardeți pietre și le zmicurați și le băgați în căldare și băgați plumb și său și smoolă, să fiarbă în șapte zile și în șapte nopți, și a șaptea zi băgați-o în căldare și acoperiți-o cu o piatră, până voi veni și eu să văz”. A șaptea zi când veni împăratul și luă piatra de pe

căldare, sfânta Vineri se sculă în picioare neatinsă și eșind din ea stropi cu câte-va picături pe împărat în față, care orbi pe loc. Împăratul cunoscându-i puterea căzută înaintea ei în genunchi și ceru să devină creștin. Sfânta Vineri se plecă cu fața la pământ și începă să plângă așa de îmbelșugat în cât se făcu o baltă, din care luând cu mâna și spălând ochii împăratului îi redădu vederile. Cu apă din aceeași baltă botează apoi sfânta pe împărat și pe slugile sale, care astfel deveniră creștini. După ce săvârși întoarcerea acelei cetăți a Antiohiei, Sfânta Vineri plecând spre alte cetăți, întâlni în cale-i pe un alt împărat numit Atizma care o întrebă : „giupâneasă ! ce om ești și cum te cheamă ? ce nu te închini domniei mele ?” După mai multe vorbe împăratul acesta îi făcu aceeași propunere ca și acel din Antiohia ; ea îi răspunse tot atât de aspru, pentru care Atizma porunci să o ducă la zmeul din cetatea lui ca să o mânânce. „Cum ajunse înaintea fiarei, se apropie de dânsa și călcă cu piciorul pe falca zmeului și întră întru el și trecu prin zgăul lui afară și iară stătă înaintea zmeului”. Minunea aceasta aduse și pe Atizma împărat ca să se boteze. Trecând ea mai departe ajunse la Aclit împărat, cu care petrecându-se scene analoage ca acele întâmplăte cu cei doi d'intăi, este condamnată iarăș să fiarbă într'o căldare, din care însă o scapă a tot puternicia lui Dumnezeu. Nu înțelegem cum să face că atunci când împăratul ordonă să i se taie capul, nu mai intervine nici o minune, și ea este tăiată.

A treia legendă păstrată tot în textele mähăcene este cea a morței lui Avram, cum a venit arhanghelul să iee sufletul lui ? Este o povestire simplă și duioasă a morței, care de și trimisă de D-zeu unui drept credincios, nu produce mai puțină amărăciune între ai săi ce rămân pe pământ. Avram avea obiceiul de a nu mânca nici într'o zi fără oaspe. Fiindcă dușmanii închisese cărările ce duceau către dânsul, cinci zile nu venise nimenea la casa lui în cât în acest restimp nu luase Avram nimic la el. Avram eși deci cu fiul său Isac ca doar vor găsi un om să-l aducă la casa lor, că i se îpușinase sufletul de foame. Întâlniră pe arhanghelul Mihail și-l luară spre casă. Avram trimise să înjunghie un berbec și spuse Sarei femeii sale : „adu lăutoriul și lă oaspele acestuia picioarele, că este ostent”. Sara fi spălă picioarele, văzând cu minune că nu aveau peliță pe ele. Mihail ce eră trimis de Dumnezeu să iee sufletul lui Avram, simți o mustrare de conștiință de a se așeză la masa lui, și întrebă deci în rugăciunea lui pe Dumnezeu : „Doamne, Avram va să dea mie carne de berbec ca să mărînc ; ce-mi zici ? Domnul zise lui : ce-ți va pore înrainte mărîncă”. Punându-se spre odihnă, Isac visă un vis, care îi arată că oaspele primit de ei eră arhanghelul trimis ca să iee sufletul tatălui său. „Se sculă din patul său, și stătă înaintea ușei

casei, grăind cu glas mare : părinte ! părinte ! deschide, să sărut frumsețele feței tale, că de acum nici dirioară nu te voi vedea ! Auzi mumă sa, curse și deschise ; și la Avram intră și-l sărută și plângea. Zise Avram : spune-mi fătul meu ce plângi ? Isac zise : părinte ! părinte ! un vis văzui ; aveam curură (cunună) în cap ca soarele și mi o luă oaspele acesta ; văzui părinte, acesta este îngerul și-i trimis să te iee, și-l strângea în brațe și-l săruta și amar plângea, Avram încă plângea, îngerul încă plângea, Sara încă plângea. Lăcrămile îngerului se făceau pietre fără preț. Avram zise : doamne spuinre-mi cire ești tu ? Arhanghelul zise eu sunt arhanghelul Mihail și sunt trimis să ieu sufletul tău. Avram zise : doamne ! să fiu dus cu trupul la Domnul. Ingerul merse de întrebă pe Dumnezeu, care învoi cererea lui Avram”⁵³.

Pe lângă aceste scrieri religioase aflate la Români încă de prin veacul al XVI-le, mai găsim la ei și alte urme religioase din domeniul fantastic în niște fragmente de acelaș fel reproduse în limba română din acea bulgară de peste Dunăre. Aceste fragmente aparțin sectei Bogomililor care au înflorit lung timp din colo de fluviu, înrâurind și asupra Românilor din Dacia traiană ; cea ce eră cu atâta mai firesc cu cât aflăm credințele acestei secte răspândite până în sudul Franței, unde sunt reproduse de acea Albigenșilor.

Secta Bogomililor își trage originea din Paulicianii Armeniei, care așazăndu-se în Bulgaria de la 741 înainte, răspândesc credința lor între poporul acestei țări. Paulicianii aveau o venerație deosebită pentru apostolul Pavel, numindu-se în specie creștinii acestui sfânt, de unde le și vine numele de Pauliciani. Acest eres, care își găsi de sprijinitor al său de căpetenie în Bulgaria pe preotul Ieremia Bogomil, admitea că Dumnezeu a avut doi copii : cel mai mare Satanail care se resculă în contra tatălui său ; cel mai mic, arhanghelul Mihail identificat de ei cu Hristos. Satanail în urma căderii sale, a zidit pământul și întreaga natură văzută. Numai omul reprezintă în lume un fel de compromis între Dumnezeu și Satanail, datorind celui dintâi sufletul iar celuiilalt corpul. Predomnirea corpului asupra sufletului, adecă a lui Satanail asupra lui Dumnezeu, a durat până la întruparea arhanghelului Mihail sub numele lui Christ. Cea mai mare parte a vechiului testament nu e de cât apoteosa lui Satanail. Satanail, iar nu Dumnezeu, este acela pe care-l adora Moisi. Prins de către Christ, Satanail a fost aruncat în tartar și, despoiat de finalul *il*, rămase de aici înainte numai cu numele de Satana. Puterea Satanei n'a încetat însă prin această victorie a fratelui său mai mic. Inșăși răstignirea lui Christ a fost o uneltire a dracilor. Mai mult decât atâta, întreaga biserică

⁵³ Toate aceste legende reproduse de Hasdeu, *Cuvinte din bătrâni*, Vol. I.

33. Din evangheliarul dela Dragomirna, 1616

ortodoxă, cu icoanele sale, cu moaștele sfinților, cu sacramentele, cu ierarhia, cu totalitatea instituțiilor sale, este opera Satanei. Ca urmare morală viguroasă a dogmaticei lor, Bogomilii respingeau toate aceste forme ale închinării și condamnau tot ce place corpului sau servea a întări acest element diabolic: căsătoria, vinul, carnea, avuțiile”⁵⁴.

Deși scrierile pornite din această sectă adânc urgisită de biserica ortodoxă nu trebuiau să fie cetite de drept credincioși, ele se furișară printre aceștia, și deveniră în curând una din desfătările lor cele mai plăcute. Printre atari scrieri erau, tocmai și următoarele, pe care le găsim traduse în românește încă de timpuriu, de pe când încep chiar cele d'întâi întoarceri a le textelor religioase pe limba română. Aceasta se făcu cu atâta mai ușor între Români, că lipsa unei învățături teologice amănunțite îi împedeca a deosebi produsele eretice de acele drept credincioase. Așa găsim chiar pe popa Grigorie din Măhaciu, care numai de erezie nu poate fi bănuțit, primind între textele adunate de el mai multe de caracter bogomilic, fără a bănuț măcar nepotrivirea lor cu dogmele ortodoxe. Bogomilismul a avut înrăurire asupra Românilor, nu ca sectă deosebită de doctrina comună, ci ca un curent ce se adause pe lângă acel al bisericii ortodoxe pentru a întări creștința creștinească⁵⁵.

Dintre produsele fantastice a le Bogomililor care se întâlnesc la Români încă din veacul al XVI-lea, cităm: Rugăciunea sfântului Sisoe pentru scoaterea dracilor, Umblarea sfintei Marii pe la muncile iadului, și Apocalipsul sfântului Pavel, texte ce se cunosc a fi inspirate de credința bogomilică, mai întâi din un semn exterior, acel al opririi de a fi cetite de către dreptcredincioși, apoi de pe unul intern, „vecinicul antagonism între principiul binelui și al răului, între paradis și infern între Dumnezeu și Satana”. Caracteristice între toate producțiunile bogomilice sunt *Cugetările în oara morței*, în care „sufletul în agonie cugetă cu îngrijire la ceea ce i se poate întâmpla lui însuș”⁵⁶. Aceste cugetări care se îndeletnicesc cu întrebarea capitală a cugetării religioase s'au produs de mai multe ori și sub forma de rugăciuni pentru eșirea sufletului, pe care o aflăm și în învățăturile lui Neagoe Basarabă. Ele nu sunt altă ceva decât întrevederea judecăței de pe urmă, când Dumnezeu va

⁵⁴ Rezumat de Hasdeu după scrieri rusești în *Cuvinte din bătrâni*, I, p. 252—253.

⁵⁵ Nu putem împărtăși părerea lui Hasdeu că Paulicianismul s'ar fi lățit și dincoace de Dunărea, deși unele din scrierile acestei secte se întâlnesc aici. Imprejurarea că Români aveau în unele locuri o venerație deosebită pentru St. Pavel, nu este îndestulătoare (*Cuvinte din bătrâni*, I, p. 251). Unde s'a auzit vre odată la Români despre o urgisire a icoanelor, o desprețuire a sfinților, o răscoală în contra ierarhiei bisericesti, adevăratele caractere ale Bogomilismului?

⁵⁶ Hasdeu, *Cuvinte din bătrâni*, I, p. 435.

chema la sine pe cei drepți, și va respinge în focurile iadului pe cei răi și păcătoși. În deobște, în toate aceste icoane a le vieței de apoi, domnește o pornire și un avânt al gândirii îndestul de viu și fără asemănare mai frumos decât slabele încercări din cele lalte închipuiri bogomilice. Cugetările descriu în următoarele colori iuți și aprinse cum moartea pune stăpânire pe om : „că moartea fără de veste vine ca un leu râgind și cu toate armele : cu spată și cu cuțit și cu secere și cu pilă și cu săcure și cu țapă și cu săgeată și cu teslă și cu bardă și cu sfredel și cu groază, iute în toate chipurile, și cu toate îl muncește de' l junghe și-l taie”. Cu o bogăție îndestul de mare de imagini se descrie ce va fi, „când vor buciama arhanghelii spre patru cornuri ale pământului, de trei ori cu frică și bură mare pământul se va cutremura din toate capetele; atunci vor învia morții, sau ar fi de fiare mâncați, sau de paseri, sau de pești, toți vor învia din moarte din toate adâncurile pământului, și micii și marii, și drepții și păcătoșii, și giudecii strămbi și împărații, și bogații și mișeii, și vor sta toți asemenea, cine cu faptele sale și de zi și de noapte. Atunci vor vedea toți păcătoșii mare de foc clocotind și sfărăind, și mânia lui Dumnezeu fi-va atunci, și va aprinde lumea de va arde tot pământul, și toți munții și toate măgurile, și toate spurcăciunea ce s'au făcut pe pământ”. Când descrie fericirile raiului spune : „Acolo nu va fi veac, nici an, nici vreme, nici ceas, nici zi, nici noapte, nici se va ști când e număr, nici va trece vremea, nici se va adăogi, nici va lipsi ploae, nici căldură de la soare, nici vor munci de foame, nici de sete, nici de altă mișelie”. Grozav și până la un punct îngrețosător este următorul tablou al celor osândiți : „Unora le va fi fața ca țărina pământului, alții ca tina spurcată din uliță, alții ca gunoiul, alții le va fi trupul putred ca un câne mort când sar viermii din el, altora le va cură dintru ochi scură cu punoi și vor fi îngâmfați (umflați), alții vor fi ca pieile aspidei, alții sângerăți, alții aspumați, alții gunoiți alții cu toată spurcăciunea din talpe până în cap, grozavi și împutiți în toate chipurile”.

Dacă însă toate producerile religioase literare analizate până aici, provin de la alcătuitori acărora nume s'a pierdut, veacul al XVI-le ne au lăsat și altele de la un autor ce ne este cunoscut, și anume de la un domn muntean, Neagoe Basarab, acel principe atât de predominant de pasiunea celor sfinte, care își petrece întreaga lui viață în lucrări și serbări bisericești, și care ne au lăsat și urme de o activitate literară pe un tărâm apropiat de acel religios : filosofia morală.

El a scris mai multe tractate filosofice practice, sub forma de învățături către fiul său, asupra chipului cum trebuie să se poarte un principe : 1) în timpul ospetelor, 2) în privirea generozității și 3) în privirea onoarei ce se cuvine a da el slujbașilor sai. S'a pretins că aceste tratate a fost scrise în original româ-

nește de către Neagoe Basarab. Domnul trăind pe la începutul veacului al XVI-le (1512—1521), am avea în aceste tratate cel mai vechiu text românesc cunoscut până acuma. Limba însă și stilul acestor tratate este așa de curgătoare, în cât se deosebește mult, nu numai de acele ale manuscriptului de la Voroneț, dar chiar de acele ale psaltirei lui Coresi sau ale evangheliarului de la Londra, care totuș ar trebui să samene cu limba și legăturile de cuvinte ale lui Neagoe, întru cât am văzut că fusese scris în Muntenia, și anume în jumătatea întâi a secolului al XVI-le, aproape deci de timpul în care scria și Neagoe Basarab ⁵⁷.

Noi credem că sfaturile fusese scrise de Neagoe în grecește. Este mai mult de cât probabil că Neagoe, cunoștea această limbă, de oare ce el fusese *socotitorul* patriarhului Nifon la venirea acestuia în Muntenia pe timpul lui Radu al IV-le ⁵⁸, însușire pe care nu ar fi putut'o îmbrăcă pe lângă un patriarh grec dacă nu ar fi știut grecește încă de mai înainte. Învățăturile sale fură puse pe românește pe timpul lui Mateiu Basarab, în 1654, de când datează cel mai vechiu manuscript ce le conține.

Sfaturile lui Neagoe Basarab sunt cum am spus'o niște adunări de precepte morale, care să slujască de îndreptare purtării fiului său. În cel întâi : „Cum se cade domnului să șadă la masă și cum vor mânca și vor bea”, Neagoe începe prin a recomanda cumpătarea, „fără a lipsi însă de veselia acea ce lipește de domni inimile supușilor”. Printre alte sfaturi, care cuprind numai locuri comune de morală ordinară, se întâlnesc din când în când unele gândiri mai adânci și mai înțelepte, pre-

⁵⁷ E destul de a pune față în față două fraze din sfaturile lui Neagoe și din evangheliarul de la Londra, spre a ne convinge că este peste puțină ca alcătuirea lor să dateze din acelaș timp :

Evangheliar din 1574

...Să ochiul tău drept săblânzește-te ia-l și-l leapădă de la tine; mai bine ție să piară un mădulariu al tău, nu tot trupul aruncat să fie în matca focului, și să te mână la săblânzire dereaptă, tae-o și o aruncă dela tine”.

(Col. lui Traian, 1882, p. 79).

Sfaturile lui Neagoe

„Că de vei fi în toate zilele cu cei aleși, în toate zilele și în toate ceasurile te vei folosi de sfaturile și de învățăturile lor cele bune, iar de vei fi cu cei nebuni d'aceaia și ție se cade a fi nebun și izvrătit”.

(Arh. Ist. I, 1, p. 112).

Hasdeu, a rostit întâi părerea ca textul românesc al sfaturilor lui Neagoe provenea de la el însuși (sumarul din *Arh. ist.* I, 2, p. 111). D-sa pare a fi revenit asupra acestei păreri, de oare ce în Cuvinte din bătrâni II p 5 ne dă ca textul cel mai vechiu românesc, nu mai mult sfaturile lui Neagoe, ci un fragment biblic din 1560. Sbiera, *Cod. Voronețean*. p. 328, admite fără temei că atât sfaturile lui Neagoe cât și viața Patriarhului Nifon (care cu toate aceste este scrisă de Gavril Protul călugăr grec din muntele Atos), ar fi fost scrise românește în textul ce-l posedăm.

⁵⁸ Vol. IV, p. 179.

cum : „și să cunoască mintea ta pre mințile slugilor tale, iar să nu cunoască mintea slugilor tale pre mintea ta”, sau „la beție pe nime să nu dăruiești, măcar de ți-ar fi sluga cît de dragă”. De asemenea mai sfătuește el pe fiul său să nu pedepsească la beție, căci „are masa obiceiului său de veselie, ci să judece la trezie, dimineață cu boierii în divan”. Une ori întâlnim expresiuni și asemănări frumoase, d. e. : „anima omului este ca sticla; de aceea sticla dacă se sparge, cu ce o vei mai cîrpi”⁵⁹ ?

Al doilea tratat a lui Neagoe : „Cătră fiul său Teodosie Vodă și cătră alți domni cătră toți, ca să fie milostivi și odihnitori”, este mai lung de cît cel dintâi. Domnul începe prin a povățui pe fiul său să și miluiască slugile sale mai mult de cît pe săraci, căci pe săraci de nu-i va milui dânsul o vor face alții, iar de slugile sale cine va îngriji de nu stăpânul lor. Mai neașteptat din gura unui domn așa de evlavios ca Neagoe Basarab ne poate părea sfatul, ca „să nu întărești mănăstirile cu leafa slugilor tale, nici cu venitul lor, să fie ei săraci și mănăstirile miluite, iar slugile tale să le faci în zilele tale să fie cerșitori”. O gândire nobilă și frumoasă este următoarea : „De ți va prisosi din venitul domniei, acel venit să nu gîndești că este câștigat de tine, ci iar l'ai luat de la săraci și de la acei ce sunt sub biruința ta”; de unde apoi urmează sfatul că el trebuie să întrebuințeze acest prisos de avere pentru a face odihnă și pace săracilor. Trecând apoi la un alt șir de gândiri, Neagoe învață pe fiul său cum să-și aleagă slugile sale și cum să le răsplătească slujbele. Vorbind despre nevoia de înțelepciune a domnului, el face o frumoasă asamăluire : „căci că mintea stă în trupul omului drept, ca și cum stă steagul în mijlocul răsboiului, și caută toată oastea la steag, și până stă steagul în răsboiu nu se chiamă acel răsboiu biruit, măcară de are și năvală grea spre sine; iar dacă cade steagul, d'acu toate oștile se risipesc și nu se știe unul de altul cum fac și încotro merg”. După aceea în loc de a păși la un alt rând de cugetări, se întoarce iarăși la temă avuțiilor, producând o repetare în gândirile sale presurată însă din loc în loc cu câte o gândire dreaptă și frumos rostită. Așa bună oară următoarea : „și cum tu făcînd păcatul, iar alții să se ostenească pentru dînsul să'l curățască”, cugetare ce iarăși trebuie să ne pună în mirare, pentru acel timp religios, în care se credeă că rugăciunile clerului pot să mîntue pe omul cel mai greșit. Mai spune Neagoe după o comparație cam îndrăzneată între lacrimile și feciorii noștri, care ar fi ambii de la sufletul nostru, frumosul aforism că „lacrimile sunt aripele pocăinței”, stricînd însă efectul acestei gândiri prin adaosul nepotrivit : „și nu numai aripi, ci și mumă și apoi iar și fete”. Urmează însă pe această temă, nu fără eloc-

⁵⁹ *Arh. ist.*, I, 1, p. 111.

vență, gândirea lui mai departe : „Pentru aceea fraților, când se înfășură de trupurile noastre zmoala cea neagră și rece, să nu lăsăm să se usuce împrejurul trupului nostru; că dacă v'om lăsa zmoală să stea lipită mult de trupurile noastre, mă tem că nu se va deslipi, până ce le va face negre ca și dinsa; ci până este mila lui D-zeu cu noi, și dacă aflăm că sunt lacrimile aripele pocăinței și mumă și izvor viu și curat, noi să ne curățim cu dinsele zmoala cea neagră și rece după trupurile noastre”. De aceea sfătuește domnul ca omul să grijască de sufletu său cât este încă în viață, pentru a nu'l aduce păcătos și osândit înaintea lui D-zeu „că după moarte nu este împăcare, după moarte nu este curățire, după moarte nu este milostenie. Pentru aceea nevoește-te o fătul meu, și cumpără ție unt de lemn până stă tîrgul acestei lumi”.

În tratatul al treile : „Cum și în ce chip vor cinsti pre boieri și pre slugile lor care vor sluji cu dreptate”, domnul învață pe fiul său cum să se poarte cu boierii săi, pe care ar trebui să-i cultive ca pe o grădină, urmând și folosind această asemăluire în tot decursul scrierei, care este încă mult mai scurtă de cât celelalte.

Aceste cugetări domnești fac onoare celui ce le au înșirat pe hârtie, de și în practică nu le va fi urmat dânsul cu aceeași sfințenie. Astfel Neagoe care învață pe fiul său, că „să nu fie paharul tău adese ori plin de sânge de om”, ucide totuși pe mai mulți din partizanii lui Vladuță, pe care 'l scosese din scaun. Este adevărat că el se pocăește pentru aceste cruzimi, chemând patriarhi și alte fețe bisericești din locurile sfinte ale răsăritului, care prin rugăciunile lor să îmblânzească mânia lui D-zeu ⁶⁰. Se vede că „sfaturile”, fură scrise de Neagoe către sfârșitul vieții sale, de oarece spune în ele că „nici odată n'a fost alt cine-va mai păcătos ca mine”.

Pe lângă aceste încercări de literatură religioasă și morală mai întâlnim și altele de literatură lumească tot de prin veacul al XVI-le, provenite tot din traducerea unor cărți populare de origine străină, acărora introducere în mintea Românilor se făcu tocmai prin aceste traduceri, adică pe calea reflexivă. Un manuscript din 1620 conține anume trei scrieri lumesti de caracter literar : *Alexandria* sau povestea lui Alexandru Machedon, *Floarea darurilor* și *Rojdanicul*. Scriitorul acestui manuscript ne spune într'o notiță că „eu mult greșitul și ticălosul popă Ioan din sat din Sintpetru (în Transilvania), scrisei această carte ce se chiamă *Alexandria*, și mă oștiniiu cât putui și o scrisieiu să se cetească, și vă rog pre toată firea de om cui Dumnezeu o va da această carte a ceti sau a scrie, socotiți și mai bine ce voi fi greșit, sau cuvînt nesfîrșit, sau slovă ne-

umplută, iar dumnevoastră să dregeți și să nu mă blăstămați, ci să ziceți Dumnezeu să'l erte. Incepui a scrie această carte ce se chiamă Alexandria în luna lui Cireșar (Iunie) 15 zile și se sfârși în luna lui August 4 zile, anul 7128 (1620)"⁶¹.

Din această notiță răsare într'un chip invederat că popa Ioan nu a tradus el singur Alexandria, deci probabil nici textele celelalte, căci mai întâi răstimpul de 49 de zile ar fi fost prea scurt pentru o asemenea îndeletnicire, cu atâta mai mult că manuscrisul e scris foarte frumos, ceea ce în cazul unei traduceri ar trebui să lase a se presupune o prescriere pe curat, adică prelucrarea lui românește și decopiarea ei în scurtul răstimp de 1½ luni. Apoi popa Ioan ar fi arătat în notița lui că a pus pe românește povestea, nu numai cum spune că a scris'o. În sfârșit ce înțeles ar avea, în ipoteza unei traduceri, rugămintea popei Ioan, de a ertă cetitorul cuvinte nesfârșite sau slove neumplute, ceea ce din contra este ușor de priceput, în cazul unei copieri, unde scriitorul a putut din scăpare de vedere să nu scrie unele cuvinte întregi, sau să nu formeze desăvârșit unele litere, observație ce am făcut-o și mai sus cu prilejul cercetării Evangheliarului de la Londra. Rezultă deci într'un chip neîndoelnic că avem a face și în acest manuscris ca în altele analizate mai înainte cu o copie a unui original, sau altei copii mai vechi a unei traduceri anterioare, ceea ce strămută tălmăcirea bucăților conținute în el în veacul al XVI-le cel puțin.

Alexandria, ceă întâi din bucățile conținute este o istorie fantastică și cu caracterul mai mult de poveste miraculoasă, a faptelor vestitului cuceritor macedonean. Redacția ei primitivă de prin veacul al V-lea fu grecească, și după cât se vede originară din Egipt. Ea fu tradusă și amplificată în mai multe limbi, precum latina și persiana, și ajunse în sfârșit a fi reprodusă și în limba slavonă. Lucru în destul de curios este, că între cele mai vechi manuscrite slavone ale acestei povești, se vede unul din 1562, scris la mânăstirea Neamțului prin porunca lui Grigorie mitropolitul Sucevei⁶². Ar fi cu puțință ca tot pe a tunci să se fi pus această poveste și pe românește, prototipul de pe care o decopie popa Ioan din Sâmpetru.

Floarea darurilor este o culegere de maxime asupra patimilor omenesti, împărțite așa ca după o virtute să urmeze viciul corespunzător, extrase din autorii vechi greci și romani, din biblie și din părinții bisericei. Multe maxime sunt întărite prin câte un exemplu din istoria animalelor. Așa bună oară se

⁶¹ Vezi analiza manuscrisului încă needitat, ce se află în posesiunea profesorului Neagoe din Bârlad, făcută de I. Bianu, în *Columna lui Traian* 1883, p. 322.-329.

⁶² Gaster, *Literatura populară*, p. 11. cf. Iirecek Gesch. der Bulgaren 1876, p. 440. Hasdeu, *Cuvinte din Bătrâni*, II, p. XXXVI.

aduce cu privire la virtutea privigherei pildă cu porumbul, care înainte de a înghiți grăuntele, se uită să vadă dacă nu vine uliul spre el. Darul întăririi se aseamănă cu pasărea fenixul, acăruia legendă cunoscută din ceă mai adâncă vechime, este raportată⁶³.

Rojdanicul sau Zodiile, învățături astrologice despre înrăurirea planetelor asupra vieții omenești, pseudo-știință ce se menține și astăzi, deși mai mult ca șarlatanism de zodieri, zodierite și căutători în stele, care hrănesc încă credințele superstițioase. Titlul bucăței care este slavon, ne arată că dânsul a fost tradus din această limbă, în care se constată că exista de prin veacul XIV-le. Uneori pătrund urme de concepție luterană până și în manifestările vieții practice cuprinse în scrisori și documente. Așa că o scrisoare a lui Velicico Costin fratele cronnicarului și vornic de Câmpulung către birăul Bistriței găsim rostirea după cineva că „ar fi ca o mlădiță de bun fel cu toată înțelepciunea crescută” adăogând apoi cugetarea filosofică literară că mlădița ceă bună ori unde ie răsădită de toți oamenii e îngărdită⁶⁴. Un document din 1622 reproduce în o formă dialogată cu o nuanță literară înțelegerea între boierii Vâlcu vel vornic, Grigori vel vistier și Bunea Logofăt cu moșnenii din Brănești. Ianotă, Vlad Lifoe, Stan portărelul și Sărbu pentru împreună zidire a schitului Velcani : „adecă noi acești moșteni ot satul Brănești... adevărim cu această scrisoare a noastră precum că să se știe că având dumnealor boierii (sus enume-rați) moșie la satul Vălcănița și primblându-se peste moșia dumnealor au urcat și la moșia noastră la vârful Vălcani și văzând acel loc așa de frumos au dat Dumnezeu gând ca să facă sfântă mănăstire și nefiind moșia a dumnealor au întrebat pe oare cineva din oameni : a cui este moșia pe acel vârf frumos”. Le-au spus cineva că este a noastră, moștenilor Brănești, dumniilor auzind așa au venit la noi și ne-au întrebat : moșilor a dumneavoastră este moșia pe acel vârf la Vălcani? Noi am spus că este a noastră. Dumneata ai zis : nu ne veți vinde nouă acel vârf ca să facem o sfântă mănăstire? dar noi auzind că va să faci sfântă mănăstire ne-am adunat toți și am vorbit de va vrea să ne primească și pe noi ctitori, noi vom da și mai mult nu numai acel vârf”. Alt document redactat tot în chip de dialog este acel românesc al lui Mihai Vi-teazu care conține o convorbire între călugărița Teofana, mama voevodului și copiii lui privitoare la dania pe care bătrâna voia s'o facă mănăstirii Cozia⁶⁵.

⁶³ Gaster, l. c. p. 138.

⁶⁴ N. Iorga, *Doc., Bistriței*, II, p. 27.

⁶⁵ *Arh. ist.* I, 1, p. 31; *Conv. Literare*, XXXV, 1901 p. 715—718,

Este probabil că încă și altele din cărțile poporane ce s'întâlnesc în perioadele următoare, își vor fi având începutul în acesta d'întâi. Până acuma însă nu sunt cunoscute cu siguranță de cât lucrările analizate până aicea.

Ori cât ar fi de restrâns ogorul cultivat al limbei române totuși rămâne constatat, că încă din această epocă apăruseră produceri intelectuale îmbrăcate în vestmântul ei. Și aceste produceri se ivesc din toate părțile unde cugetarea poporului apuca o formă mai sistematică. Astfel în poesia și povestea poporană, în scrierile și literatura religioasă, în sfârșit chiar în slabele urme de cugetare profană, pretutindene videm infiltrându-se spiritul și graiul românesc ca o sevă nouă și dătătoare de viață în arborele aproape uscat al vechiului slavonism. Este important a constata această tendință spre românism, care nu au lipsit nici odată din mintea Românilor, încă mult înaintea de epoca lui Mateiu Basarab și Vasile Lupul. În ea se află explicarea a celei epoce, când slavonismul slăbind din motive ce se vor vedea la locul lor, el trebui să fie de o cam dată înlocuit prin rostirea românească, care nici odată nu părăsise cu totul mintea Românilor, cu toată copleșirea ei, în o însemnată parte, de limba și rostirea slavonă.

4. BISERICA, ȘCOALA ȘI ALTE AȘEZĂMINTE

Singurul așezământ cultural al acestor timpuri de sânge și omor era biserica. Deși mai mult în formă decât în realitate, dânsa era respectată de contimpurani și sprijinită în toate modurile. De aceea pe când vedem țările române împărțindu-se în partizi, care se sfășiau una pe alta, venind fiecare cu domnul ei în frunte, spre a alunga pe domnul vrăjmaș, biserica singură rămâne prietena tuturor domnilor și tuturor partizilor, trăgând foloase din nemărginita dârnicie a tuturor. Rari sunt exemplele unor domni dușmani clerului, și Ioan Vodă cel Cumplit este poate singurul, care au cercat prin cruzimi nespuse a mai pleca trufașa frunte a călugărilor. De obicei fiecare domn inaugura suirea lui în scaun prin un dar făcut unei mănăstiri, și este însemnătoare împrejurarea că Mihai Viteazul în scurta sa domnie de două luni în Moldova, plină de lupte, de griji și de supărări, găsește totuși timpul pentru a întări mănăstirea Bistrița decima albinelor din satele mănăstirești a județului Neamț, și mănăstirea Agapia stăpânirea Negreștilor⁶⁶. Daniile făcute mănăstirilor sunt nenumărate, și ele au absorbit, deși mai puțin la număr, mai multe moșii domnești decât acele făcute întregei clase boierești. Se întâlnesc documente

⁶⁶ Vol. V. pag. 226.

în care se dăruiesc unei mănăstiri până la 20 de moșii dintr' o singură dată ⁶⁷. Mănăstirea Galata deși întemeiată de Petru Schiopul într'un timp când numărul moșilor domnești scăzuse prea tare, numeră totuși la 1588, numai patru ani, după rădicarea ei, o avere însemnătoare, a căreia enumerare ni-a fost păstrată într'un interesant document din 1588, cuprinzând pe lângă multe odore de preț o cătime însemnată de bucate și 16 moșii ⁶⁸. Apoi nu numai domnii contribuiau la îmbogățirea bisericilor și mănăstirilor, ci și privații se întreceau care de care în dărnicie față cu ele. Dintre multele documente care întăresc această împrejurare, ne mulțămim a aminti pe câteva : Astfel în 1512, călugărița Magdalina întemeiază din averea ei mănăstirea Adormirei dela Corbii de Piatră pe care apoi o închină lui Neagoe Basarab, spre a rămânea domnească ⁶⁹. In 1620 întâlnim pe Maria Paleologina văduva logofătului Dimitrache Chirița Paleologu hărăzând mănăstirii Bisericii satul Vânătorii din județul Neamț ⁷⁰. In 1622 aflăm pe 3 boieri întovărășându-se cu moșnenii din Brănești : ca cei d'întâi punând cheltuiala, iar cei deal doile locul, să concurgă împreună la întemeierea schitului Velcanii ⁷¹.

Condicile episcopilor de Roman și de Huși, acele ale mănăstirilor Solka și Moldavița, sunt pline de la un cap la altul de sute de aceste hrisoave de dăruire ⁷², și tot așa vor fi cu toate celelalte condici a le tuturor mănăstirilor. De aceea s'a și grămadit atâta întindere de pământ în mâinile mănăstirilor, încât la secularizarea lor cuprinderea totală a moșilor mănăstirești să ajungă aproape de o șeptime din acea a teritorului întregilor țări române, iar venitul acestor nesfârșite latifundii se ridica la 25.000.000 de lei noi, ceea ce reprezintă un capital de 500.000.000, urcându-se iar împreună cu nedefundatele pături la cifra uriașă de 1.000.000.000 de lei.

Iată cât de bine știu clerul să exploateze poziția sa privilegiată în sânul unor timpuri bigote și evlavioase. Iată ce folos însemnat trase dânsul din maxima lui favorită : „capul plecat sabia nu'l taie” ! Dară și ce bine știeau să se umilească clerul pentru a căpăta pomană ie o foarte caracteristică scrisoare a Arhiepiscopului Teofan, a Egumenului Parthenie și a tot soborul mănăstirii Slatina. Găsim o stăruință către domnii dela Bistrița pentru doi călugări trimiși în țara

⁶⁷ Așa Dan Vodă mănăstirii Tismana, 1424. *Arh. ist.*, I, 1, p. 19.

⁶⁸ Ureche în *Letopiseșe* I, p. 200. Hasdeu, *Cuvinte din bătrâni*, II, p. 179.

⁶⁹ *Arh. ist.* I, 1, p. 142.

⁷⁰ *Arh. ist.* I, 1, p. 69.

⁷¹ Mai sus. p. 217.

⁷² Vezi Melchisedek, *Chron. Romanului și a Hușilor* Wickenhauser, *Moldova și Solka*. Vezi și raportul asupra averilor mănăstirilor din Oltenia, 26 Iunie 1713, *Hurm.* VI, p. 430—454.

ungurească pentru milostenie spunând în scrisoare că „cine-l va îndura Dumnezeu să nu miluiască sfânta mănăstire și sfânta biserică cu călușei, cu văcușoare, cu vițișoare, cu chelșugel, cine cu din ce-l va îndura Dumnezeu”⁷³. Milogirea sfinților părinți nu se deosebește de cererea calicilor la pod care și ei caută prin diminutive să îndulcească glasul ca să ademenească darurile interes personal de câștig fără muncă.

Dacă însă biserica putu împinge pe oameni până a-și desbrăca familiile numai spre a-i lăsa averile lor, fără îndoială că și în restul vieții lor trebuie ca dânsa să joace un rol horâtător. Vom avea prilejul a descrie mai jos până la ce grad domina religia întreaga viață a poporului român. Aici vroim numai să atingem rolul politic al bisericii.

În privirea aceasta observăm că cu tot bigotismul timpului, cu toată nespusa evlavie a domnilor și boierilor, clerul a fost în totdeauna supus în statele române autorității lumesti, reprezentată prin persoana domnului. Așa la alegerea domnilor nu ei săruta mâna mitropolitului, ci lucru ce ne poate părea într’adevăr extraordinar, mitropolitul pe acela a domnului⁷⁴. Imprejurarea că la alegerea lui Constantin Șarban în 1654, domnul sărută mâna patriarhului grec Macarie, ce se află pe atunci în Muntenia, nu este de cât o excepție firească, făcută în onoarea unui reprezentant suprem al bisericii, care încă eră și străin⁷⁵ pe când față cu mitropolitul țării domnul păstră totdeauna autoritatea lui neatinsă. De câte ori domnii nu mustrau chiar cu cuvinte foarte aspre pe mitropoliți când nu-și făceau datoria : „Popo ! ți-oi rade pletele”⁷⁶, deși n’a fost păstrat de cât odată în analele țărilor noastre, va fi resunat fără îndoială de mai multe ori în decursul istoriei lor. La aceeași părere ne conduce și împrejurarea că mitropolitul nu avea cădere de a scoate din scaunul lor pe episcopi, precum nici aceștia pe pretoierei, ci îndepărtarea lor în caz de vină mare eră păstrată domnului și judecăței sale⁷⁷.

De și supusă autorității domnului, biserica avea un rol foarte însemnat în conducerea chiar politică a țării. Mitropolitul și episcopii — numiți și ei în vremile mai vechi mitropoliți, — luau loc în divanul țării alătura cu boierii, având glas

⁷³ N. Iorga, *Doc. Bistriței*, I, p. 35.

⁷⁴ Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 51 : „primus metropolita ad sedentem in throno accedebat principem ejus manus deosculabatur”.

⁷⁵ Paul de Aleppo în descrierea călătoriei sale prin Moldova și Muntenia în *Arh. ist.* I, 2, p. 102.

⁷⁶ Neculai Costin în *Letopiseșe*, II, p. 62. spune că „Antioh Cantemir strigă într’o zi în divan vlădicăi de Huși, lui Varlam : „Popo ! ce nu judeci drept când îți vin cărțile mele ? ți-oi rade pletele”. Atunci vlădica Varlam eșind de la divan cu lacrimi plângând, rău l-au blăstămat”.

⁷⁷ Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 146.

nu numai în trebile religioase ci și în acele politice. Afară de rolul important jucat de mitropolit și de cler în deobște la alegerea domnului, și care este explicabil prin nevoile consecrației religioase, el era adese ori însărcinat cu cercetări judecătorești de o natură curat civilă, lua parte la judecarea proceselor, eră consultat în trebile politice externe, în așăzarea dăjdiilor, și vom vedeà mai târziu cum domnii jurau adeseori înaintea capilor bisericeii, că nu vor mai scoate pe țară câte o dare îngreuietoare. Și nici că se puteà altfel în un timp de evlavie și de bigotism, ca acela în care se află poporul român în această epocă, care aduceà prin sine însuș amestecul clerului în toate daraverile, sporind astfel vaza și înrăurirea lui.

Intr'un cuvânt biserica eră omnipotentă în statele române, dar omnipotența ei găsià totuși o mărginire în acea mai mare și mai strașnică a principei domnitor.

Prin însuși firea lucrurilor ori ce biserică trebuie să s'ingrijască de carte, fie și numai de cea elementară a scrisului și cetitului, căci biserica trebuind să învețe o doctrină transmisă și hotărâtă, nu se poate baza numai pe propoveduirea viului graiu, ce poate fi îndestulător numai doar în timpurile începuturilor. Biserica română, ca și ori care alta, trebuia deci să îngrijască cel puțin ca reprezentanții ei să știe scrie și ceti, și această cunoștință se vede că și era răspândită în membrii clerului românesc. De aceea videm că cei întâi oameni ce țin condeiul în țările române fac parte din cler. Despre învățatura de carte prin mănăstiri sunt mai multe dovezi. O scrisoare dela jumătatea veacului al XVII-lea a Egumenului dela Voroneț către birăul de Bistrița vorbește de feciorul meu popa Toma care a învățat carte aici în țară la noi, nu la mănăstirea noastră ci la altă mănăstire și s'a făcut călugăr. Altă scrisoare din acelaș veac a lui popa Gheorghică din Borcea către Egumenul Dosoteiu din Dragomirna privește pe un fecioraș Moise fugit în Moldova pe care se roagă a-l pune lângă dânsul și să-l învețe *harate* (carte) bine că-i bun la fere (fire). Chiar când se învață în afară de mănăstiri tot preoții erau dascăli.

Popa Lupul vorbește despre „un călugăraș al nostru ce ne este dascăl și șede în casa noastră”⁷⁸. Tot în mănăstiri se făceau și traduceri la început din slavonește, mai târziu din grecește pe limba românească cum se vede aceasta la mănăstirea Putna⁷⁹. Un hrisov din 1573 conține arătarea că a fost tradus de Constantin dascălul slavonesc de la școala slavonească din mănăstirea Sft. Gheorghe vechi din București. Une ori se cereau dascăli din Transilvania. Pătrașcu Cigolea Logăfățul roagă pe Simion birăul Bistriței să-i trimită pe Toader diacul care a mai fost înna-

⁷⁸ N. Iorga, *Doc. Bistriței*, I, p. 55, II, p. 53 și 98.

⁷⁹ Dan, *Mănăstirea Putna*, p. 153 și urm.

inte vreme om al nostru ; acum îl pohtim de la Măriile Voastre că avem coconi ⁸⁰.

În primele timpuri biserica oficială va fi cunoscut numai limba slavonă, și numai cât pe alătura se vor fi ivit prelucrări românești. Limba slavonă fiind însă străină poporului român, era de trebuință ca în afară de meșteșugul scrierei și a cetirei să se învețe această limbă chiar, ceea ce după felul ei cel greoi nu lasă de a fi îndestul de anevoios. De aici deci neapărata nevoie de școli, în care să se învețe cele de trebuință pentru slujba bisericească : scrisul, cetitul în slavonie. Nu trebuie însă să ne închipuim asemenea școli după ideile noastre de astăzi asupra lucrului, ca clase regulat împărțite, cu examene, cu profesori deosebiți după materii sau clase, cu localuri speciale. Învățătura câtă se împărțea era dată la câțiva ucenici de un dascăl sau preot mai cărturar de pe la vre'o biserică. Locul unde se împărțea această învățătură era vara tinda bisericii, iarna probabil casa preotului însuș. Ani mulți trebuia să muncească ucenicii înainte de a-și fi însușit taina scrisului și a cetitului, și a fi pătruns de bine de rău în cunoștința limbii slavone. Era firesc lucru că îndată ce se știea scrisul slavon să se încerce și punerea pe hârtie a limbei române, în cât pentru mânuirea acesteia nici nu era nevoie de o învățătură deosebită. La atâta însă și la nimic mai mult se vor fi mărginit așa numitele școli de slavonie ale primelor timpuri, și în acest înțeles se poate susține că școala nu a lipsit nici odată din sânul poporului român. Cât că să fi existat o școală mai înaltă în timpurile vechi, precum pretinsa academie de drept și de teologie a lui Alexandru cel Bun, aceasta este o scornitură a timpurilor noi doritoare a înălță cât se poate mai mult începuturile noastre ⁸¹, și care au aceeași valoare ca și întocmirea primelor armate permanente de cătră Mircea și Ștefan cel Mare, ca și Universitatea din Cotnari, introducerea Vasilicalelor de către Alexandru cel Bun, și multe alte povești pe care le vom descoase de acum înainte.

Nu se face istorie aruncându-se în sânul trecutului creațiile proprii noastre fantezii.

Neputându-se susține cu nici o probă istorică academia de drept și de teologie a lui Alexandru cel Bun, s'au încercat pe

⁸⁰ N. Iorga, *Studii și doc.* V, p. 172, *Doc. Bistriței*, I, p. 54 cf. Hurm., *Doc.* XV 2, p. 1009. În Bstrița se învăță și latinește *Ibidem*, p. 882.

⁸¹ După cât știm, acela care a pus în curs această părere arbitrară este repositatul Alexandru Hajdău într'un *discurs*, de altfel memorabil, rostit la examenul din 25 Iulie 1827 a școlii din Hotin, la care eră efor (*Curierul românesc*, 1830, No. 10 și 11) : Cantemir care de altfel conține multe știri neîntemeiate, nu pomeniște nimic despre școala lui Alexandru cel Bun, spunând că Vasile Lupu a fondat *cea dintâi* școală în Iași : „Huius enim principis cura primo Iassii scola graeca condita. (*Descr. Mold.*, p. 135).

o altă cale a se închipui prezența limbii române în biserica moldovenească pe timpul aceluia domn.

Am arătat aiurea că mitropolit al Moldovei fusese, pe timpul organizatorului acestei țări, Grigorie Țamblac⁸². Se susține despre acest personaj că mai înainte de a fi mitropolit, venind în Moldova ca trimis al Patriarhiei de Constantinople și fiind român de origine, ar fi ținut în Suceava mai multe predici în *limba română*⁸³. Țamblac era într'adevăr originar de peste Dunăre. Numele său *Sam-Valac* = *insuși român* lasă a se presupune că el se trăgea din o familie aromână din Pind. Pe de altă parte însă însuși Țamblac ne spune că atât tatăl său cât și fratele acestuia, care ajunge mai târziu mitropolit al Moscvei sub numele de Chiprian, erau din Târnova, capitala Bulgariei, și deci arată naționalitatea lor ca bulgărească. Credem că părerea cea mai nimerită este că familia Țamblac era de origine română macedoniană, însă bulgarizată, precum s'întâmplase cu multe familii coborâte din munți și așezate între bulgari, în orașele acestora⁸⁴. De pe simplu numele lui de Țamblac a se susține că vorbea românește, ceea ce în ori ce caz nu putea fi de cât româno-macedoneană ne pare o încheiere cam îndrăzneată. Se vede că Grigorie învățase în Constantinople, de oare ce-l vedem trimis de patriarhia aceluia oraș spre a împăca biserica moldovenească. Apoi tot el ne spune că petrecuse mai mult timp în muntele Athos, încât fără îndoială limba grecească trebuia să-i fie cunoscută. Dacă însă avem indicii serioase pentru cunoștința limbilor bulgare și grecești de către Țamblac, nu avem nici cea mai mică dovadă că el posedă și pe cea română. Se aduce drept argument pentru aceasta cuvintele rostite de el în catedrala din Suceava în una din predicile ținute de el. „Fiind că eu văd dragostea voastră că primește cu dulceață cuvântul învățăturei, precum un pământ bun și gras sămânțele, mai întâi laudând osârdia voastră cea caldă și atâta sârghință către biserică pre câtă au copiii către mama lor, pre cât bolnavul către doftor, pre cât cel însetat către izvor, pre cât corabia către liman, pre atâta și pre noi ne înveselește sporirea voastră în cât vom fi și vestitori de bucurie despre buna voastră faptă către patriarhul care ne-au trimis”. Se argumentează că din cuvintele lui Țamblac reesă că poporul ce-l ascultă trebuia să-l înțeleagă, pentru ca Țamblac să-i fi putut vorbi astfel; Moldovenii însă *neștiind limba slavonă, nici cea grecească*, ar urma de aici că numai decât Țamblac să le fi vorbit în limba lor. Nouă ni se pare că se împinge prea departe neștiința limbii slavone de către Ro-

⁸² Vol. III, p. 134.

⁸³ Melhisedek, *Mitropolitul Grigorie Țamblac, Viața și operele sale în Revista pentru istorie a lui Tocilescu*, III, p. 1—64.

⁸⁴ Vol. II, p. 250.

mâni. Intr'adevăr că poporul de jos nu o cunoștea dar clasele conducătoare, clerul și boierimea trebuiau să o știe, și întru cât publicul lui Țamblac la predicile sale va fi fost din societatea mai aleasă, este evident că el putea să le vorbească, așa cum a făcut-o, chiar în limba slavonă. Oare mai târziu, pe timpul predominării grecismului, o predică în limba greacă să nu fi fost înțeleasă de cler și de boieri, și astăzi în timpul franțuzismului nu ar fi înțeleasă o predică în limba franceză ținută către societatea mai aleasă? Pentru ce am susține că numai slavonește n'a știut nimeni nici odată din poporul român, când o întrebuintare așa de obștească a acestei limbi nu poate fi gândită fără o înțelegere a ei de clasele conducătoare?

Noi credem că tocmai de aceea a fost ales Țamblac de patriarhul de Constantinople spre a fi trimis în Moldova, fiindcă știea limba slavonă, care eră cunoscută pe atunci de toată lumea ca limba poporului român, confundându-se cea scrisă cu cea vorbită de el.

Țamblac după toate probabilitățile rămase în Moldova după isprăvirea menirii sale, și luă titlul de presbiter al marei biserici a Moldo-Vlahiei. El mai este însă numit și *dascal* de mai multe izvoare, care ce e drept reproduc mai curând o tradiție, întru cât sunt posterioare vieții lui Țamblac cu mai bine de 200 de ani. Așa într'o carte de liturghie scrisă de însuși Țamblac pe când eră mitropolit al Litfaniei, se găsește o notiță adausă cu mult timp în urmă, „că Țamblac fusese *dascal* în țara Moldo-Vlahiei, și egumen marei mănăstiri Pantocratorul, care se numește Neamțul și a fost la sinodul al 8-le din Florența”. Că această notiță trebuie să fie cel puțin din veacul al XVII-le se vede de pe aceea că dânsa confundă sinodul dela Florența cu acel dela Constanța, la care într'adevăr participase Țamblac ca mitropolit al Litfaniei. Episcopul Romanului, Pahomie, (1707—1714) scrie în un zbornic dela mănăstirea Neamțului: „Aici este și mucenia lui svieti Ioan Novi, scrisă de svieti Grigorie Țamblac, ce a fost *dascal* întâi dinceput în Moldova și egumen aici în Neamț și mai apoi mitropolit în Kiev, căruia i-am sărutat și sfințele moaște acolo”. Mitropolitul Gheorghe în 1723, în istoria lui despre icoana Maicei Domnului de la mănăstirea Neamțului, spune despre Țamblac, că fusese „*mare bogoslov*”⁸⁵. Această tradiție repetată și statornică poate fi admisă cu atâta mai ușor cu cât Țamblac, ca învățat în cartea slavonească, a putut fi reținut de Alexandru cel Bun, spre a preda această limbă în școala de pe lângă mitropolia Sucevei. La atâta însă se reduce academia de drept și teologie a lui Alexandru cel Bun, adevărat la o școală slavonească, poate ceva mai înaltă de cât acele obicinuite pe atunci. Limba

⁸⁵ Melchisedek I, c. p. 4 și 63.

slavonă eră învățată bine înțeles nu numai de clerici, ci și de boerii ce aspirau să încapă în dregătoriile statului. Despre modul cum s'învăța această limbă ne spune Dimitrie Cantemir că : „fiii boierilor nu învățau altă limbă de cât cea slavonă, în care după ce deprindeau a ceti, fiindcă nu avea de unde cunoaște altă știință, trebuiau să învețe pe de rost orologiul bisericei răsăritene, octoiul și psaltirea ; după aceea li se explica evanghelia, faptele apostolilor, pentateucul sau cele 5 câți ale lui Moisi și celelalte câți din testamentul vechiu, dar aceste foarte rar. Totul eră ca să priceapă ceva din biblie ; rar s'întâmpla să învețe cineva gramatica limbei slavone⁸⁶.

De aceste școli se înființară în curând și la episcopiile de Roman și Rădăuți și la cele mai multe mănăstiri, unde vedem făcându-se une ori deosebire între călugării *cărturari* și acei *proști*⁸⁷ : apoi și în alte locuri. Despre una din ele aflăm că ar fi existat pe timpul copilăriei lui Ștefan Tomșa, în satul Rădă, enii din ținutul Sucevei, renumit astăzi pentru „poricalele” poamele sale. In un document posterior dela Const. Mavrocordat din 1743, relativ la o hotarnică între orășenii din Baia și moșnenii din Rădășeni, mai mulți din aceștia mărturisesc, că au apucat dela bătrânii lor, „că fiind Ștefan Tomșa Vodă copil mic și sărac, au învățat carte la școala de aici din Rădășeni, și miluindu'l Dumnezeu cu domnia au venit la Rădășeni și le au făcut biserică, și jăluind oamenii că le-i locul strâmt și n'au unde se hrăni, le au dat și o bucată de loc din hotarul târgului Băei”⁸⁸.

Se vede însă că învățământul slavon decăzut tot mai mult în țările române, că *ziditorii de slove* deveniră tot mai rari⁸⁹, ceea ce se cunoaște mai ales din redactarea tot mai puțin corectă a documentelor în această limbă ; apoi din faptul că de la o vreme începe a se ivi limba română în locul celei slavone, mai întâi în documentele private⁹⁰, după aceea și în cele oficiale.

⁸⁶ Cantemir, *Deser. Moldaviae*, p. 170.

⁸⁷ Document din 1540 *Arh. ist.* I, 2, p. 27. Acești călugări cărturari erau adeseori destul de ghibaci în mânăuirea condeiului, pentru a întreprinde falsificări de documente. Vezi două hrisove din anul 1691 în *Arh. ist.* I. 1. p. 71 și 106.

⁸⁸ *Uricariul*, X. p. 140, Mai sus, p. 492.

⁸⁹ Acest titlu curios îl poartă un piser slavon dela începutul veacului al XVI-le. Vezi documentul din 1512 (*Arh. ist.* I, 1, p. 143) : „Stan ziditor de slove a scris.

⁹⁰ Vezi un document $\frac{1}{2}$ slavon și $\frac{1}{2}$ românesc în *Cronica Hușilor de Melhisedek*. Apendice p. 60. Părțile stereotipe sunt slavone : cele noue care constată daraverea încheiată românește, dovadă că scriitorul nu știea slavonește, de și ar fi vrut să scrie în această limbă.

5. ARTA

În toate țările și la toate popoarele, atât vechi cât și noue dezvoltarea artistică a avut drept cuib de unde și-a luat avântul credințele religioase. Astfel arhitectura orientală, cea grecească și până la un punct și cea romană pornesc dela zidirea templelor; sculptura la aceste popoare dela statuetele zeilor, muzica și danțul chiar tot dela sărbătorile religioase. Teatrul atât în tragedie cât și în comedie se dezvoltă din misteriiile lui Dionisos, în cât întreaga mișcare artistică a antichității pornește din viața religioasă. De asemenea și arta modernă are drept punct de plecare credința creștină. Stilurile deosebite ale arhitecturii se dezvoltă la zidirea bisericilor, și numai de aici se aplică la alte monumente. Pictura, arta principală a timpurilor moderne, pornește dela icoanele bisericesti; muzica de asemenea din cântările spre lauda lui D-zeu, și teatrul modern se desface din misteriiile creștine. A trebuit pretutindeni o lungă dezvoltare pentru ca arta să devină lumească, pentru ca să se reprezinte în ea personaje și scene din viața oamenilor, pe lângă acele din viața Dumnezeirei.

Chiar din acest motiv întâlnit obștește nu ne vom mira dacă arta în sensul mai strâns al cuvântului, adică artele plastice, se găsește și la Români înfășurată în acest răstimp în scuticele religiunii. Întreaga manifestare artistică a poporului românesc se face exclusiv numai pe tărâmul religios.

Dintre artele plastice însă numai două se putură dezvoltă în țările române: arhitectura și pictura, căci reproducerea figurilor sculpturale fiind oprită prin hotărârile sinodului ținut în Constantinopol în 862, sculptura fû cu totul înlăturată din reprezentările artistice ale orientului creștin.

Pictura nu putea fi alta de cât cea bizantină răsăriteană, răspândită în toate țările de credință ortodoxă. Caracterul ei este de a fugi de expresia frumosului, care leagă pe om de carne, pentru a-l duce în regiunile superioare ale sufletului. Neîngrijirea formei și expresia evlavioasă a figurilor, iată tendința ei de căpetenie. Acest caracter rămâne în întregul răsărit până în zilele noastre neschimbat, neatins de raza înălțătoare a frumosului antic, care transformă pictura religioasă a Italiei, îndepărtat și de privirea sănătoasă a realității, care regeneră pictura Țărilor de Jos. Și dacă înțepenirea în formele deșirate ale artei primitive creștine stăruiește până și în părțile acele ale răsăritului unde ochiul ar fi putut întrevedea în sfărământurile antichității un mai mândru ideal, (Grecia), cum vroim noi ca în Țările române pictura să fi părăsit acea cale bătută și să-și fi luat zborul spre alte regiuni? Pe lângă aceasta, în niște țări vecinic bântuite de revoluții, stoarse și sdrumicate de stăpânirea cea barbară a Turcilor, lipsiau condițiile economice care înainte de toate mijlocesc dezvoltarea artistică. Aceste condiții explică doară arta flamandă, ce nu avuse ca aceea a Italiei îmboldirea

frumosului antic, și cu toate aceste ajunse pe această țară, în bogăția și varietatea minunatelor sale produceri. În țările române lipsind sub zdrobitoarea dominație turcească ori ce avânt care să fie trecut peste nevoile zilnicei existențe, înțelegem prea ușor cum toate produsele închipuirii trebuiau să fie sărace și mărginite, și dacă se întâlnește pe ici colea câte o excepție, aceasta poate fi considerată ca o adevărată minune. Abaterile însă dela regula obștească se vor întâlni numai în arhitectură. Cât despre pictură (sau reliefuri pe vasele bisericesti), ea rămâne în tot decursul istoriei noastre una și neschimbată, reproducând tipurile odată admise de biserica bizantină, fără nici o prefacere în trăsăturile lor. Aceași sfinți slabi și galbeni, cu nasul subțire și ochii mari ce par a se ținea într'una, fără nici o expresie în figura lor de cât doar evlavia căutăturei; aceleași poze neschimbate și lipsite de orice libertate în mișcărilor lor; aceleași mâni ridicate în sus spre semn de binecuvântare, arătând cu degetele lor țapene cerul dătător de milă; aceleași vestminte cu faldurile bătoase, care acoper cu o mare îngrijire ori ce goliciune a corpului fără a-l împodobi, iată în puține trăsături caracterele picturii bizantine. La Români mai are încă neajunsul că fiind executate de meșteri de rând, icoanele înfățișază adeseori niște figuri strâmbe, hâde și urâte, niște adevărate caricaturi, care fac asupra ochiului cult un efect mai mult comic de cât evlavios. Infăptuitorii acestor chipuri, zugravii erau mai ales străini, cu toate că se întâlnesc și Români între dânșii ⁹¹.

Caracterul de icoane se vede până și în reproducerea portretelor principilor ctitori ale locașilor dumnezești, care nu tind decât foarte puțin la reproducerea figurilor reale, și reprezintă aproape pe toți domnii și doamnele după același tip, căutând înaintea de toate să le dea o expresie evlavioasă și preocupându-se numai cât prea puțin de condițiile elementare ale portretului, reproducerea exactă a trăsăturilor. Cel mult se pot recunoaște oare care semne caracteristice exterioare, precum spânia și fața plină și rotundă a lui Ștefan cel mare, musteața subțire a lui Neagoe Basarab, etc. Toate pozele acestor potrete sunt țapene ca și acele ale icoanelor, fără nici o mișcare; de obicei sunt reprezentate ținând chivotul bisericei zidită de domni în mână. Potretul familiei lui Neagoe Basarab dela Curtea de Argeș reprezintă pe acest domn și pe doamna Despina ținând cu câte o mână chivotul mănăstirei, și având înaintea lor în josul figurei lui Neagoe chipurile celor trei fii ai săi, iar în josul aceleia soției sale chipul celor trei fete ale lui, ambele grupe așezate în ordine decrescătoare, cel mai mare către mijlocu

⁹¹ In Socotelile Brașovului de N. Iorga în *An. Ac. Rom. s. II tom., XVI* 1899, p. 343 (176) găsim însemnarea la 13 Iunie 1696: *Zahle dem wallachischen Mahler auff Befehl das... Mihaly Voyvoda Bildniss in der wallachischen Kirche abgemahlt und renoviert hat...*

cel mai mic către margine, toți copiii îmbrăcați în haine lungi ca și părinții lor, cu coroane pe cap, cu părul buclat eșind de sub coroane, ȧpeni și fără viaȧă, urmând numai cȧt regula unei monotone simetrii ⁹².

Pe lângă reproducerile picturale se mai află multe po-doabe bisericești lucrute în cusuturi. Bine înȧeles cȧ arta aici este încȧ și mai slabă de cȧt în picturile bisericești. Cele mai multe din aceste cusuturi fiind făcute de soȧiile domnilor sau ale boierilor, care țineau să hȧrȧzascȧ mȧnăstirilor și bisericilor productul propriilor lor osteneli, coseau pentru acele locașuri deosebite ornamente religioase precum : aere, coperișuri de morminte, nebederņițe, naraclițe, patrafire, cingȧtori. Mai toate aceste cusuturi sunt făcute din fir de aur și de argint pe un fond de atlas de obicei colorat, adese ori pe catifea. Feȧele figurilor sunt cusute cu mȧtăsurii. Cusuturile ne aratȧ o artȧ din cele mai rudimentare ; sȧmȧnȧnd mai mult a niște figuri desemnate în joc de copii. Nici o regulȧ în desemn, nici o perspectivȧ, nici cea mai micȧ corectitudine în pozele lor. Ori cine a vȧzut vreunul din aceste ornamente bisericești, cusute în timpurile noastre de vreo cucoanȧ bȧtrȧnȧ, care mai pȧstreazȧ încȧ obiceiul timpurilor vechi, poate sȧ-și facȧ îndatȧ o idee de întregȧ această ramurȧ de artȧ a timpului trecut.

Pe lângă atari ornamente cu care bisericile erau împodobite prin evlavia sexului femeesc, mai erau și de acele datorite orfȧurȧriei, o sumȧ de odoare trebuitoare slujbei, precum : cruci, potire, discuri chivote (adecȧ reproducerea în mic a formei bisericei, menitȧ pentru pȧstrarea pȧrticelilor sfinte)⁹³, lingurițe, ferecȧturi de icoane, ce se lucrau din metale preȧioase aur și argint, adese ori împodobite cu pietre scumpe. Materialul unor asemenea obiecte este în deobște preȧios ; lucrul însȧ de rȧnd, și nu numai atunci cȧnd el eșia din mȧnile argintarilor indigeni, dar chiar cȧnd erȧ produs de acele ale meșterilor strȧini foarte adese ori chemați în țȧrile romȧne pentru a lucrȧ deosebite scule. Așȧ în 1492 gȧsim pe Vlad vodȧ Cȧlugȧrul făcȧnd un policandru la mȧnăstirea Cozia prin un meșter din Sȧbiu al cȧruia nume nu este arȧtat în document ⁹⁴. Neagoe Vodȧ într'o scrisoare a lui, datatȧ din Pitești din 18 Decemvrie 1518, se plȧnge consiliului municipal din Sȧbiu, cȧ de și rȧmȧsese mulțumit de modul cum argintarii trimiși lui de acel oraș în anul trecut, anume *Iohann* și *Celestin*, îi lucrase niște

⁹² Vezi reproducerea acelu portret în publicaȧia făcutȧ cu ocazia sfințirii mȧnăstirii *Curȧi de Argeș*, Gr. Tocilescu, București, 12 Oct. 1886, p. 43.

⁹³ Dintre chivote, cele mai binișor lucrute sunt : acul fost al mȧnăstirii Cotroceni dȧruit de Const. Șerban ; și acul al mȧn. Bistrița dat de Barbu Craiovescu și acul al mȧnăstirii Curtea de Argeș făcut de Neagoe Basarab. Toate se aflȧ la muzeul din București.

⁹⁴ Hurm. *Doc.* XV, p. 133.

cupe, în urmă dând lui Celestin o cătîme de argint, spre a face o cădelniță după modelul turnului dela Sibiu, decât care Neagoe arată că în toată Ungaria, pe care o vizitase nu văzuse mai frumos, Celestin o lucrase așa de prost cum nu ar fi putut' o face nici un țigan ⁹⁵. O tânguire de acelaș fel găsim mai târziu în o scrisoare a lui Brâncoveanu contra unui clopotar, meșter brașovean „mult mai mincinos decât cei din țară” ⁹⁶. Se vede deci că argintăria nu erà pe o treaptă de dezvoltare deosebită în Țara Românească de oarece pentru executarea unei lucrări mai delicate, principele are nevoie a recurge la meșteri străini, care nici aceia încă nu multănesc gustul principelui, îndestul dezvoltat în ce privește aprețuirea operilor de artă. Tot așa în Moldova găsim pe Alexandru Lăpușneanu dând 300 de galbeni unui argintar din Săbiu pentru a-i face o cruce de aur ⁹⁷.

În deobște în timpul bogatului și luxosului Brâncovanu argintarii din Brașov sunt adese cercetați pentru lucrări mai scumpe. Din scrisorile voevodului aflăm cum el însărcinase pe Ieremia pecetarul să-i facă o pecete din o piatră de preț căci știa că d-lui lucrează foarte bine și curat”. Pecetea trebuia ca să fie „tot așa cum fusese acea ce o făcuse pe un inel de aur acel corb, soarele acela, luna aceea, slovile, iar acelea numai în loc de slove rumănești să fie slove latinești cu ambac (data) 1689”. Pe un alt argintar al acelor timpuri George îl însărcinează să facă cădelnița, pahare, icoane ferecate, tipsii și deosebite argintării pe care erà să i-le aurească. Unui clopotar Mihai i dă de făcut niște sfeșnice de biserică și așa mai departe ⁹⁸.

Până aici deci nu am întâlnit în manifestările artistice nici o scântee deosebită, care să fi inspirat pe vreunul din numeroșii zugravi, argintari sau cusători ce decorau bisericile noastre. Pretutindeni producția artistică este în pruncie; nicăieri nu se vede nici măcar adierea unei suflări către îndreptare sau propășire. Înțelenită rămâne arta picturii și a reliefului până către pragul timpului în care trăim în înfășurările bizantinismului, care până nu fură sfâșiate de spiritul renașterii, reținură pretutindeni arta în copilărie. În privința picturii cu ramificările ei putem spune cu adevărat că timpurile noastre trecute n'au știut ce este arta. Religiozitatea precumpenea prea mult simțul estetic; evlavia se desvolta prea mult în dauna frumosului, pentru ca acesta să-și fi putut lua zborul său liber și neoprit. Chiar în rarele excepții când întâlnim pe obiectele destinate cultului, închipuirea unor scene nerelegioase, precum pe un disc de argint dat mănăstirei Cotroceni

⁹⁵ Curtea de Argeș, p. 40 Scrisoare originală 18 Dec. 1518 și Hurm. Doc. XV, 1 p. 237: „quoniam ad modum Ciganorum erat fabricatum.

⁹⁶ N. Iorga, *Socotelile Brașovului*.... (nota 1 mai sus) p. 261 (152).

⁹⁷ 1562, Hurm. Doc. XV p. 574.

⁹⁸ N. Iorga, *Studii și Doc*, X p. 97, 99, 106.

de familia Cantacuzino, o vânătoare de rețe și doi cai dănțuind la cântarea flautului⁹⁹, încă figurile sunt de tot neartistic reproduse, sămănând mai curând cu asemenea tablouri de pe monumentele egiptene, decât cu produsele artei Europei apusene.

Se vor fi aflând din întâmplare și lucrări picturale de adevărată artă precum portretele din 1574 atribuite lui Paolo Veronese a Marioarei Vallarga, greaca, sora Ecaterinii soția lui Alexandru al II-lea domnul Munteniei, pe când ea petrecea la mănăstirea Sanct Maftei de lângă Veneția sau potretul lui Mihai Vitezul făcut de pictorul curții lui Rudolf al II-lea, Sadeler; aceste excepții dovedesc însă tocmai lipsa aproape desăvârșită a unei picturi românești cu caracter artistic. Unele fresce apoi ca acele de la mănăstirea Hurezul sau acele dela Colțea pot face de departe oarecare efect decorativ prin împărțala arhitectonică a tablourilor și prin jocul colorilor, dar cel ce vra să cerceteze amănunțimile va întâlni iarăși chipul cel rudimentar și copilăresc al unei arte de tot stângace¹⁰⁰.

Să cercetăm a doua artă ce se putu desvolta în Țările române : *arhitectura*.

Și ea este exclusiv religioasă. Cel puțin numai despre această parte a ei putem vorbi, întrucât aproape singur din ea ne au rămas monumente. Acele civile au dispărut mai toate, nefiind construite cu trănincia cerută spre a înfruntă destrugătorul timp și dacă se vor păstră câteva ele vor aparținea epocii următoare.

Bisericile vechi în țările române sunt toate de stil oriental bizantin. Construcția lor e mai mult solidă de cât frumoasă. Dimensiile lor nu sunt mari. Grămădite pe un spațiu răstrins cu zidurile lor de o grosime pronunțată, cu ferestrele sus puse și mici, cu turnurile lor joase și puternice, ele au pe din afară un aspect greoiu, pe din lăuntru o arătare întunecoasă și posomorâtă. Materialul din care sunt zidite este de obicei piatra cioplită prinsă cu un mortar foarte închegător care unește bucățile într'un singur dărăb. Arare ori se vede întrebuințată marmura. Acoperemântul, care pretutindene a trebuit să fie prefăcut în mai multe rânduri, eră în vremile vechi de obicei de plumb, une ori de oale. Mănăstrile și unele biserici chiar prin orașe erau prevăzute cu întărituri și prefăcute în niște adevărate cetățui, în care poporul căută scăpare la vremuri de restriște. Mănăstiri ca Cetățuia, Golia din Iași, cea armenească Zamca din Suceava, Tismana, Cotmana și altele multe din Muntenia sunt exemple văzute ale acestui caracter.

În tot decursul istoriei române stilul arhitecturii biserițești nu s'a schimbat nici odată, și dacă în șirul acestor monu-

⁹⁹ Se află la muzeul din București.

¹⁰⁰ N. Iorga, *Contribuții la istoria Munteniei*, 1896 p. 14; Hasdeu, *Arh. ist.* II, p. 78; Bul. Mon. Ist. II, 1909, p. 80, comp. 1, 1908, p. 122.

mente simple și uniforme, întâlnim câte-va cu un caracter deosebit, acest caracter al lor nu este datorit unei dezvoltări interne a mersului arhitecturii, ci unor împrejurări excepționale și individuale.

Un atare monument, care răsare ca o stea strălucitoare în noaptea întunecoasă a arhitecturii române este biserica episcopală de la Curtea de Argeș.

Ea fu zidită de Neogoe Basarabă, bigotul dar și artistul principe al Munteniei. Bigotismul lui l'am studiat aiurea. Despre firea sa de artist ni s'au păstrat mai multe științi. Astfel mai întâi o tradițiune reprodusă de izvoarele grecești, care spune că el ar fi învățat arta de a ridică zidiri, pe când se află la curtea sultanului Selim, și că acest sultan l'ar fi însărcinat a zidi o moschee în Constantinopole ceea ce el îndeplini cu atâta iscusință, încât sultanul îl încărcă cu daruri și i dete învoire a duce în Muntenia materialurile rămase. De și nu se poate pune mare temei pe o asemenea legendă, ea este totuși însemnată prin aceea, că este raportată despre singurul Neogoe Basarabă, edificatorul celui mai minunat monument de arhitectură ce ni l'au lăsat vremurile trecute. Tot despre Neogoe Basarabă mai spune cronicarul ca „au bătut însuși cu cuișoare un măr de aur curat, împodobit cu mărgăritare și cu pietre scumpe, pe o icoană a sf. mucenic Dimitrie din mănăstirea Nucetului”¹⁰¹. Am văzut mai sus cum el umblând prin Ungaria, observase forma turnurilor și dădea valoarea cea mai mare artistică celui de la Săbiu; cum apoi critică lucrarea argintarului Celestin spunând că ar fi lucru țigănesc, care toate aceste împrejurări ne arată că, dacă chiar Neogoe n'a fost el însuș arhitectul mănăstirii Curței Argeșului, fără îndoială că au luat o mare parte personală la zidirea acestui lăcaș. Că el o înălțase cu iubire și dragoste, apretuind frumuseța creației sale, se vede de pe pompa extraordinară cu care el păși la sfințirea ei.

Arhitecții care rădicau pe atunci biserici erau de obicei străini precum găsim și mai târziu tot străini îndeletnicindu-se cu această artă pe atunci mai mult meserie. Așa din vremuri mai vechi găsim pe Ștefan cel Mare întrebuițând pentru zidăria bisericii Sf. Nicolae din Chilia la 1482 pe arhitectul italian Provana, iar Cetatea Albă fu zidită de arhitectul grec Teodor. Arhitectul sas Michel fusese însărcinat în 1494 de către Vlad Călugărul a rezidi cetatea Târgoviștea¹⁰². După epoca în care ne aflăm vom găsi pe meșterul zidar Dobromir rădicând în Iași sub Vasile Lupu frumoasa biserică Trei Erarhi. Tot un

¹⁰¹ *Curtea de Argeș*, p. 37.

¹⁰² N. Iorga, *Chilia și Cetatea Albă*, p. 152; Hasdeu *Arh. ist.* I, 1, p. 178; Col. lui Traian 1874, p. 128.

strein a fost deci și arhitectul ce a rădicat minunea de frumusețe, stil și proporții de la Curtea de Argeș.

Poporul a păstrat o legendă care o atribuie *meșterului Manole*. Acest meșter ori cine va fi fost el, eră un arhitect desăvârșit, care se purtase prin răsărit și deprinsese toate sistemele de construcție și ornamentală, existente pe acel timp în Asia. Cioplirea pietrelor și motivele ornamentărei sunt în deobște arabe; alte împrejurări precum forma și boltele întrărilor lasă a întrevedeă o înrăurire armenescă foarte pronunțată. „Modul de a tăia pietrele, de a le așeză cu rosturi puțin cioplite, punând între ele un strat foarte subțire de var curat neamestecat cu năsip, de ale lega cu scoabe de fer fixate prin plumb, de a dispune la diferite înălțimi în grosimea zidului, de la temelie până la vârful turnurilor, grinzi îndoite de lemn, toate acestea sunt mai mult decât îndestulătoare, pentru a ne face să căutăm originea ei în răsărit și nu în apus, unde pe atuncea înflorea renașterea care părăsise de mult timp un atare sistem de construcție¹⁰³.

Ceace este de admirat în biserica dela Curtea de Argeș, nu este atâta delicatețea a ornamentărei, cât frumusețea ei arhitecturală. Proporțiile ei sunt desăvârșite, și și-ar puteă găsi asămăluirea numai în acele ale templelor antice. Impresia totală ce o lasă asupra ochiului este aceia a unei armonii depline a formelor sale. Nicăirea spiritul nu găsește de îndreptat ceva; nicăirea ceva prea mult, nicăirea prea puțin. Pretutindenea o cumpătare în ornamente, care de și foarte variate nu obosesc nici odată privirea prin o nemăsurată încărcare. Astfel lipsite de zădarnice împovărări, liniile se desfac libere și elegante, trecând pe nesimțite și prin modificări treptate, de la direcția dreaptă la forma turnurilor, rotund octogonală. O îndrăzneată noire este forma celor două turnuri ce vin deasupra fațadei. Ferestrele lor sunt înclinate, și anume ambele în direcțiunea de afară în lăuntru, ceea ce dă turnurilor aparența de a se pleca unul asupra celuilalt. Efectul este contrar regulei arhitectonice a stabilităței și se apropie de acel produs de catedrala de Piza. Singură această împrejurare jignește în monument puritatea clasică a liniilor sale și-i dă un gust romantic, care țintește la efect și prin altă ceva decât prin armonia formelor sale.

Acest monument de o desăvârșire atât de rară stă însă singuratic în întinsa Muntenie. El se înalță pe orizontul cel închis de înalții munți ai Carpaților, rivalizând cu ei în atragerea minții către nesfârșit, către imensitate, munții prin măreția

¹⁰³ Curtea de Argeș, p. 35. Vezi și Reissenberger. *Die bischöfliche Klosterkirche bei Kurtea d'Argyisch in der Walachay*, Wien 1860, care are meritul de a fi atras pentru prima oară luarea aminte asupra comoarei pierdute în pustietatea Munteniei de atunci.

lor, mănăstirea prin frumusețea ei covârșitoare. Singuratic se înalță dânsa, nu numai în satul Curtea de Argeș, unde nu mai este înconjurată de nici un monument, dar singuratic s'ar înălța ea și în centrul capitalei, în preajma altor clădiri atât vechi cât și noi, atât de desoebită este frumoasa ei fire de acea a tuturor plămuirilor trecute și prezente. Ba prin originalitatea ei cea atât de caracteristică, ar rămânea singuratică și ar atrage privirile înminunate chiar și în mijlocul vestitelor monumente ce împodobesc marile capitale europene. Product al unui geniu necunoscut, va rămânea pururea un obiect de înminunarea nu numai pentru mintea cultă, dar și pentru cea lipsită de cultură, atributul cel mai minunat al frumuseței adevărate.

Aproape tot atât de deplină în formele ei se înalță în cealaltă țară română, în Moldova, și anume în Iași frumoasa biserică a Trei-Erarhilor, care de și ridicată de Vasile Lupu, și deci posterioară cu mai bine de o sută de ani mănăstirii Argeșului, împărtășește cu ea atât caracterul stilului ei în linii și ornamente, cât și desăvârșirea în minunatele ei proporții. Ea este însă ridicată pe un plan mai simplu decât biserica lui Neagoe, având numai două turnuri de egală înălțime așezate pe corpul ei. Modul însă cum liniile trec din trupul cel mai voluminos în elegantele turnuri, este tot atât de armonic și nesimțit ca și în biserica de la Argeș, de și desleagă această problemă într'un chip cu totul altul decât rivala ei în frumusețe de la baza Carpaților munteni.

În închegarea ei arhitectonică se poate ca biserica din Iași să fie într-o câțva mai pe jos decât rivala sa din Curtea de Argeș, în ornamentare însă o întrece fără îndoială. Ea pare a fi îmbrăcată dela vârful turnurilor până la bază într'o horbotă de piatră alcătuită din cele mai frumoase și mai variate cioplituri strătăete de brăe bogate și de o nespusă frumusețe. Dacă asupra arhitectului care a ridicat-o nu suntem înzestrați nici măcar cu basmul lui meșter Manole, asupra pictorilor care au împodobit-o avem dimpotrivă cunoștințe foarte precise. Vasile Lupu se îndreptă tot la Rusia pentru a dobândi zugravi iscusiți după cum tot din această împărăție adusesse el dascăli și tipografi la școala pe care o înființase; urmând în privirea pictorilor exemplul ce îl dăduse înaintașul său Miron Barnovski, care tot de la Ruși ceruse zugrăvirea unei icoane pentru mănăstirile rădicate de el în Moldova : Barnovski din Iași, Bârnova de lângă acest oraș și Dragomirna. Vasile Lupu cere și dobândește dela Țarul Mihail Feodorovici (1617—1645) ca pe de o parte să-i învoiască lucrarea în Rusia a icoanelor ce trebuiau să împodobească tâmpla bisericii, pe de alta să-i trimită la Iași niște zugravi iscusiți care să pictureze păreții. Țarul îi trimite pe Sidor Pospeev și Iacov Gavrilov care acest din urmă murind în Iași este înlocuit cu alți doi zugravi Deico Iacovliev și

Pronca Michitin. În August 1642 zugrăvitul și catapeteasma erau isprăvite ¹⁰⁴.

Dacă însă putem să ne mândrim cu aceste monumente neasămănate, prezența lor în Țările române, nu contribuie întru nimic a caracteriza o pornire artistică. Plante exotice, crescute din întâmplare pe pământul românesc, ele n'au eșit din însuș mintea poporului nostru, cu toate că deodată create au provocat pe popor a le imita și a le reproduce.

Pentru a vedea însă cât de adâncă a fost întipărirea lăsată asupra contemporanilor, să ne amintim că pentru a explica asemenea minuni se iscodi balada încântătoare a meșterului Manole. O asemenea plăsmuire nu se putea îndeplini fără o jertfă mare a celui ce o făptuia, a iubirei sale, a sufletului său, în recile ziduri ale mănăstirii. Deși aceste două monumente deșteptase câteva imitații, pentru Curtea de Argeș Domnița Bălașa și Stavropoleos din București, pentru Trei Erarhi biserica Stelea din Târgoviște ridicată în 1645 de Vasile Lupu domnul Moldoviei pentru a prăznuți amintirea tatălui său mort aici; totuși aceste imitări rămaseră și ele singurele ca și neîntrecutele lor modele și nu determinară crearea unui stil nou în clădirea monumentelor religioase.

În privirea muzicii și corolarului ei obicinuit, danțul, ambele aceste păstrări formele primitive poporane, fără nici o cultură artistică propriu zisă. În muzica românească caracterizată prin *doină*, cel mai vechiu cântec românesc, predomină melancolia și tainica jăluire. Cântată din fluer la umbra pădurilor, ciobanul își revărsa în ea dorul său de lume, și imită în modulațiile ei accentele duioase a le naturei. Natura este serioasă dacă nu tristă, și tot așa trebuia să fie și răsfrângerea ei neturbată în sufletul omului, crescut la adăpostul ei. Celelalte arii ale poporului român au toate același caracter melancolic, care izbucnește uneori într'o zgomotoasă veselie, însă atât melancolia cât și veselia sunt clare și măsurate. Simți în ele că în fundul sufletului ce le produc se mișcă o gândire, nu ca în muzica ungurească, vestitul ceardaș, în care o durere neînțeleasă este urmată fără tranziție de o turbată transportare. Caracterul muzicii românești o apropie mai mult de popoarele slave, deși este în ea o notă originală, pe care nu o poate uita ori cine au auzit'o.

Danțul românesc național este cunoscuta *horă*, care pare a fi de origine romană. Liniștită în mișcările sale părând a îmbie pe oameni mai mult la mișcarea gândirei, la convorbiri unii cu alții, decât la acea a picioarelor, este adevăratul danț

¹⁰⁴ Silviu Dragomir, *Contribuții la relațiile bisericești românești cu Rusia în veacul XVII în An. Ac. Rom. XXXVI. Rezumat în Bul. Mon. Istorice, V, 1912, p. 110 și urm.*

al unui popor inteligent. Dar Românul știe și cum trebuie să-și înnece gândirea poate prea amară în mișcările fizice, și atunci un *de brău* îl despăgubește cu prisosință de dulcea monotonie a horei.

În privirea gătelei, care și dânsa corespunde unui simțământ estetic, poporul românesc a dovedit totdeauna că este din o rasă cu gustul frumosului înăscut în ea. Cele mai multe din porturile atât ale bărbaților cât și mai ales a le femeilor sunt pline de farmec și de originalitate. Formele originale ale podoabei îmbrăcăminte la bărbați și la femei, (altițe), sunt însă de inspirație slavă și nu dacă nici romane decât bine înțeleș prefăcute și schimbate prin geniul poporului român.

Cu anul 1633 — 1634 încheem noi istoria medie a poporului român, caracterizată prin predominarea slavonismului, și de aci înainte punem îndrumarea unei noue perioade, acea a precumpenirei elementului grecesc în desvoltarea vieții sale. Epoca cea mare a luptelor pentru neatârnare a trecut. Poporul român frânt în energia și virtutea lui internă, se așterne tot mai fără împotrivire la picioarele puterilor străine și mai ales la acele ale Turcilor, care ajung în curând nu numai a-l despoia ci chiar a-și bate joc de el. Dacă perioada pe care am studiat-o înfătoșă pe lângă privileștea unei adânci destrăbălări și momente înălțătoare, acea a epocii în care intrăm ne va desfășura numai mizerii. Ele vor fi însă răscumpărate prin adierea unui nou vânt, acela al trezirei minței românești, care trebuia la sfârșit să-i învie și corpul.

TABLA ILUSTRĂȚIILOR

	Pagina
1. Radu Șerban.....	9
2. Iscălitura lui Radu Șerban.....	10
3. Mănăstirea Comana.....	13
4. Pisania bisericii dela mănăstirea Comana.....	14
5. Epitaf la mormântul lui Radu Șerban.....	15
6. Radu Mihnea.....	20
7. Iscălitura lui Radu Mihnea.....	21
8. Iscălitura lui Gavriil Movilă.....	41
9. Iscălitura lui Alexandru Coconul.....	43
10. Ieremia Movilă.....	52
11. Ieremia Movilă cu familia.....	54
12. Elisabeta, doamna lui Ieremia, cu fii și ficele.....	56
13. Doamna Elisabeta, soția lui Ieremia Movilă.....	57
14. Cutia cu părul Doamnei Elisabeta.....	59
15. Simion Movilă.....	60
16. Iscălitura lui Ștefan Tomșa.....	64
17. Gaspar Gratiani.....	71
18. Valachia, hartă din 1628.....	73
19. Iscălitura lui Miron Barnowski.....	79
20. Țăran din părțile Făgărașului.....	111
21. Țărancă din părțile Făgărașului.....	113
22. Soldat român.....	115
23. Boier din Muntenia.....	149
24. Nevasta unui boier.....	151
25. Pagină din evanghelia dela Sucevița, 1605.....	181
26. Din evanghelia dela Sucevița, 1605.....	183
27. „ „ „ „ 1605.....	188
28. „ „ „ „ 1605.....	191
29. „ „ „ „ 1607.....	195
30. „ „ „ „ 1607.....	198
31. Din evangheliarul dela Dragomirna 1610.....	202
32. „ „ „ „ 1610.....	206
33. „ „ „ „ 1616.....	210

TABLA DE MATERIE

	<u>Pagina</u>
Prefață	5
Capul VII. Muntenia și Moldova dela moartea lui Mihai Viteazul până la Matei Basarab și Vasile Lupu	7
I. Muntenia dela moartea lui Mihai Viteazul până la Matei Basarab 1061—1633	7
1. Radu Șerban și Radu Mihnea	7
Simion Movilă 1601—1602	7
Radu Șerban 1602—1611	8
Radu Mihnea 1611—1616	19
2. Sporul înrâuririi grecești în țările române	24
3. Dela Alexandru Iliși la Matei Basarab	38
Alexandru Iliși 1616—1618	38
Gavril Movilă 1618—1620	40
Radu Mihnea a doua oară 1620—1623	42
Alexandru Coconul 1623—1626	42
Alexandru Iliși a doua oară 1627—1629	44
Leon Tomșa 1629—1633	44
II. Moldova dela a doua domnie a lui Emanoil Aron la Vasile Lupu 1593—1634	50
1. Movileștii	50
Emanoil Aron a doua oară 1593—1594	50
Ștefan Răzvan 1594—1595	50
Ieremia Movilă 1595—1606	52
Simion Movilă 1606—1608	59
Ștefan Tomșa 1611—1615	63
Alexandru Movilă 1615—1616	67
2. Dela Radu Mihnea la Vasile Lupu	69
Radu Mihnea 1616—1619	69
Gaspar Grațiani 1619—1620	70
Alexandru Iliși 1620—1622	76
Ștefan Tomșa a doua oară 1622—1623	76
Radu Mihnea a doua oară 1623—1626	77
Miron Barnowski 1626—1629	78
Alexandru Coconul 1629—1630	82
Moisi Movilă 1630—1631	83
Alexandru Coconul a doua oară 1631—1632	83
Moisi Movilă a doua oară 1633—1634	85

	<u>Pagina</u>
Capul VIII. Fenomene generale ale vieții românești în perioada slavonismului	87
I. <i>Starea economică și înrădurirea ei asupra organizării sociale</i>	87
1. Starea economică.....	87
2. Transformarea boerimei.....	97
3. Starea țăranilor.....	109
II. <i>Organizarea politică</i>	146
1. Domnul și boierii.....	146
2. Ocârmuirea.....	155
III. <i>Mișcarea intelectuală</i>	178
1. Limba slavonă și limba română.....	178
2. Cărțile bisericești române.....	190
3. Inceputuri literare.....	204
4. Biserica, școala și alte așezăminte.....	218
5. Arta.....	226

